

ELSŐ SZÁZAD

XIII. ÉVFOLYAM 2.

2014. NYÁR

Ez a lap üres

Impresszum

Az Első Század Online az ELTE BTK HÖK tudományos folyóirata. Alapesetben az ELTE BTK doktoranduszainak dolgozatai, illetve a Tudományos Ösztöndíj Pályázat publikálásra javasolt dolgozatai számára biztosít publikációs felületet. Ezeken kívül az OTDK-s évek esetén az OTDK helyezettjeinek írásaiból válogatnak a szerkesztők. Az Első Század Online évente négyszer jelenik meg két doktorandusz és két TÖP számmal. A szerkesztőség felkérésre vállalja egyéb konferencia kötetek kiadását is különszám formájában.

Főszerkesztő: A ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottságának mindenkori elnöke, jelenleg *Seager-Smith Dániel Michael*.

Szerkesztőbizottság:

Lékó Zsanett (ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság)

Seres Dániel (ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság leköszönő tagja)

Fehér Viktória (ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság)

Rosta Kosztasz (ELTE Doktorandusz delegált)

Tördelte:

Seager-Smith Dániel Michael

A borítót tervezte:

Lövei Zsolt (ELTE BTK HÖK Kommunikációs Bizottság)

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság

Budapest VIII., Múzeum krt. 4/H

tudomany@btkhok.elte.hu

Felelős kiadó:

ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat

ISSN 2063-573

Ez a lap üres.

Tartalom

IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

BAKONYI GERGELY LÁSZLÓ: Arany Toldijának muravidéki szlovén recepciója	7
BELLA KATALIN: Daniel Ernst Jablonski and the “Res publica litteraria” – The role of a court priest in managing intellectual contacts in the 18th century	17
BUGOVITS VALÉRIA: A feneketlen mélységek regénye – Tolsztoj Kreutzer szonátája (1889)	27
BUGOVITS VALÉRIA: A destruktív Erősz – Tolszj Az ördög (1889)	51
JURANOVSZKY ANDREA: Örökség és történelem a gótikus irodalomban	77
KAPUS ERIKA: „Pillangó-nagyasszony borostyánba zárva” – Árva Bethlen Kata teremtett alakja a dzsenderkritika tükrében	87
NOTHNAGEL ZOLTÁN: Szómágia és marxizmus – József Attila „névvarázs-elméletének” fejlődésmenete az Irodalom és szocializmusig	107

NYELVTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

HOLLÓ ZSUZSANNA: Az állapotot kifejező múlt idejű melléknévi igenév a francia nyelvben	125
NARDAI KATALIN: Szórendi nehézségek a svédben	135
TÉSI ÁRON: A svéd szóhangsúlyok szerkezete a fonetikai realizáció tükrében	

MŰVÉSZETTÖRTÉNET-TUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA & TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

167

DVORSZKI CSABA: Szénfalak – a Rudolftelepén élő munkásközösség életmódjának bemutatása	179
JÓNI ESZTER: Egészséges erotika	191
RÁKOS KATALIN: Az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának építési folyamata	199

Ez a lap üres

BAKONYI GERGELY LÁSZLÓ

Arany Toldijának muravidéki szlovén recepciója¹*Nyelvtudományi Doktori Iskola***Bevezetés**

A magyar romantika szlovéniai recepciója elsősorban Petőfi Sándorra, másodsorban Vörösmarty Mihályra fókuszál. A közvetlen irodalmi kapcsolatok körébe sorolható tények dacára – hiszen a *Toldi* és a *Toldi estéje* is megjelent fordításban – az eddigi kutatások mostohán bántak Arany János műveinek vizsgálatával. Pedig a fordítások mellett műfaji és tipológiai hasonlóságok is színesíthetik a két irodalom által meghatározott szűk világ képét.

A nemzeti irodalmak vizsgálatáról²

Elöljáróban tehát körbe kell járnunk azt a fő témát, amely a lokalizáció problémáit jelenti. Ha a térségünkben élő nemzetek történelmét, társadalmi, kulturális fejlődését akarjuk elsőként összevetni, látható, milyen komoly eltérések és ugyanakkor jellemző hasonlóságok alkotják egy régióvá a területet. E kettősséget jól érzékelteti az a nehézség, amellyel a szakirodalom az elnevezéssel kapcsolatban küzd. Meglátásom szerint, mivel nem volt olyan államalakulat vagy más szervező erő, amely mindezeket a területeket teljes egészében és huzamosan összefogta volna, a nemzeti identitásban, a kulturális kötődésekben és irányultságban az egyik igen erős tényező a Kelethez vagy Nyugathoz tartozás, a kelet vagy nyugat felé való integrálódás kérdésköre. Ahogy Kiss Gy. Csaba utal Witold Gombrowicz (1904-1969) egy e témában tett megjegyzésére: ez a térség Németország és Oroszország között az, ahol a Nyugat gyengélkedni kezd.³ E megjegyzés, úgy látom, megvilágítja az említettekhez fűződő tipikusnak nevezhető, de legalábbis tetten érhető attitűdöt. Ugyanakkor ugyanezen tanulmány kötet azt is hangsúlyozza, hogy a térség a pólus közöttiség, a „vagy-vagy” elutasításának lehetőségével nyeri el jelentőségét az egész kontinens számára.⁴

Az egyes terminusokat mindenesetre összefogja az itt élő nemzetek közösségének átfogó megnevezési igénye, s ellentét közöttük csak annyiban adódik, amennyiben kifejezőmódjukban a térséget alkotó modulokat inkább szétbontják, összekapcsolják, vagy egymás alá- illetve fölé helyezik. „Mindegy, hogy régiókat, amelynek nemzetei, népei minden téren egyre inkább egymásra lesznek

¹ A tanulmány alapjául szakdolgozatom témájának kibővített, a doktori képzés alatt kiszélesített kutatása szolgált.

² vö.: BAKONYI 2009.

³ KISS GY. 1993, 5.

⁴ „Az egész kontinens számára én mindenekelőtt abban látom a mi *Köztes Európánk* (kiemelés tőlem – B. G.) jelentőségét, hogy létezésével tagadja bipolaritást, a vagy-vagy logikáját.” – KISS GY. 1993, 153.

utalva, Kelet-Közép-Európának (Fried),⁵ Közép- és Kelet-Európának (Bojtár) vagy Közép-Európa keleti részének (Kiss Gy.) nevezzük.”⁶

Bojtár Endre egészen konkrétan vázolja, hogy az általa használt meghatározás, amely mindközül a legszélesebb földrajzi egységet fedi le, mely nemzeteket és kultúrákat takarja. Ezek a következők: az összes sláv és két balti (lett, litván), román, észt, magyar, albán és végül az újjörög. Hangsúlyozza ez utóbbi, a többitől eltérő státusát abban a tekintetben, hogy olyan antik kulturális hagyományokra épül, amilyennel a többi nem rendelkezik. Emellett kiemeli, hogy rendszere nem stagnáns, az albán például a mediterrán típusú kultúrák felé közeledik, mióta felszabadult a török nyomás alól.⁷ Hogy mik lehetnek a lehetséges összekötő elemek, azt találóan fogalmazta meg Hadrovics László (1910-1997): „...ennek az európai tájegységnek vannak olyan népi hasonlóságai és közös történelmi élményei, amelyek az egyes nyelvekben közös jegyeket alakítottak ki.” „A kelet-közép-európai népeket az is összefűzi, hogy a kereszténység két nagy változata, a római és a görög között határterületen foglalnak helyet, és a valláson keresztül mindkét oldalról közös ösztönzést kaptak.”⁸

Figyelembe véve, összehasonlítva a legfontosabb és leglényegesebb korszakokat D. Molnár István Fried Istvánnal egyetemben kiemeli, hogy nem szabad messzemenő következtetéseket levonni az úgynevezett ütemeltolódás (Phasenverschiebung) fogalmának körébe tartozó jelenségekből. Mindamellett az összehasonlítás során kitűnhet számunkra néhány éles vonás a differenciáltsággal kapcsolatban.⁹ Így e helyt csak utalunk arra a különbségre, amelyet például a 18. század második felében a kiépült és haladó lengyel irodalmi élet mutatott akár a magyarral, de különösen a szlovénnel összevetve is. Máshol Fried István a szlovén-magyar viszony kapcsolatában rámutat: nem az egymástól való tanulás az, amit a hasonló jelenségek mögött sejtethünk, hanem mindinkább a „kelet-közép-európai irodalmak hasonló létezési körülményei”.¹⁰

Az irodalmak kapcsolati rendszerének felállításához, úgy látom lehetséges azt a modellt használnunk, amelyet Lukács István alkotott meg a magyar-horvát-szlovén háromszögben.¹¹ E szerint három, különböző típusú irodalmi kapcsolatról beszélhetünk: korrelatív, konfrontatív és koegzisztens. Ezen kategóriák meghatározására a nyelvi hovatartozást és a meglévő, vagy éppenséggel hiányzó irodalmi kapcsolatokat hívja segítségül a szerző. Így tehát, korrelatívnak tartja a horvát és szlovén kapcsolatot, tekintve, hogy rokonok nyelvi és etnogenetikus szempontból, valamint azért, mert a köztük lévő dialógus permanens. Konfrontatív a magyar és a horvát kapcsolata, mivel nyelvileg és etnogenetikusan nem rokonok, a kapcsolat itt is relatív permanens, hisz a 19. század elejéig békés együttéléstről, míg utána egyre élesedő vitákról beszélhetünk. Továbbá a vázolt

⁵ FRIED István terminusát használja továbbá D. MOLNÁR István, LUKÁCS István is.

⁶ D. MOLNÁR 1997, 9.

⁷ BOJTÁR 1993, 11.

⁸ Idézi: FRIED 2004, 27.

⁹ D. MOLNÁR 1997, 7.

¹⁰ FRIED 1998a, 48.

¹¹ LUKÁCS 2006a, 130.

megfontolások alapján koegzisztens a magyar és a szlovén, mivel ugyanúgy, mint a horvát esetében a nyelvi- és etnogenetikus rokonság nem áll fenn és a közvetlen kapcsolatok sem jellemzőek.

A tehát koegzisztensnek tekintett magyar-szlovén kapcsolatot tovább bonyolíthatja az a napjainkban egyre inkább kutatások témájává váló tény, hogy a muravidéki szlovén nyelvjárás a 19. század végéig, a 20. század elejéig regionális köznyelvi funkciót töltött be és ehhez megfelelő irodalomszervezői struktúrával rendelkezett. A folyamat kialakulásában mindenképpen megemlítendő Küzmics István alakja, akinek bibliafordítói szerepe (*Nouvi Zakon*, 1771) döntően befolyásolta ezen regionális köznyelv létrejöttét. Az elsősorban nyelvészek (Bajzek Mária, Marko Jesenšek, Natalija Ulčnik) által kezdeményezett vizsgálatok olyan irodalmi termékekkel is foglalkoznak, mint a különböző olvasókönyvek számára készített fordítások (főleg Petőfi, Arany és, Gyulai kedveltek)¹² vagy széles spektrumú, így szépirodalommal, irodalomkritikával is foglalkozó folyóiratok, amelyek közül a legfontosabb Augusztics Imre *Prijátelje*.¹³ Ez a két nemzeti irodalom közötti fontos kapcsolódási pont az, ami részben feloldhatja az „egymásról tudomást sem vevés” szkepticizmusát, amelyet például a második világháború előtt magyar részről a már idézett Hadrovics László (1939), a háború után szlovén részről pedig Vilko Novak (1970) fejezett ki. Előbbi szerző a jugoszláv szó szűkített – csak ’horvát és szerb’ – értelmezése miatt, utóbbi a Tito és más szocialista blokkbeli országok közt kialakult ellentétek ellenére, a magyar-szlovén viszonyt irodalmi szempontból jellemző kommunista testvériesség kialakulásával jutott szkeptikus véleményre. Ezekkel szemben éppen a muravidéki nyelvjárás irodalmi termékei jelenthetnek ellenpólust.¹⁴

További érdekes, eddig kevésbé feltérképezett kutatási területet javasol egyik tanulmányában¹⁵ Fried István, amikor arra figyelmeztet, hogy a 19. században mind Ljubljanában, mind Pest-Budán a német nyelvű sajtó fontos szerepet töltött be a kultúra közvetítésében, s ily módon közvetíthetett e két irodalom között is. A különböző vizsgálatok nem várt eredményekre juthatnak, hiszen a kölcsönhatások igen érdekesen alakulhatnak. Meglepő például Tandori Dezső vallomása, aki korábban soha nem írt szonettet, ám pont France Prešeren fordításakor, a szlovén romantikus költő hatására kezdett maga is foglalkozni a műfajjal.¹⁶

Arany János költészetének szlovén párhuzamai

A szlovén és a magyar irodalom komparatív kutatása során, tehát, rendkívül fontosnak tartom a Fried István által adaptált „interferencia” fogalmát, amely a beszűkült, pusztán filológiai kapcsolatokon alapuló vizsgálatok elégtelensége miatt létrejövő űrt hivatott betölteni, vagyis az irodalmi művek, jelenségek recepcióját, az irodalmi magatartást emeli a figyelem középpontjába. Kiváló példa erre Arany költészete, amely két síkon is figyelemre méltó kapcsolatot mutat a szlovén irodalmi kánon egy-egy alkotásával. Ilyennek találok például a *Ghazel* címmel 1858-ban született verset,

¹² JESENŠEK 1998, 133.

¹³ Augusztics Imre (1837–1879) Budapesten adta ki folyóiratát 1875 és 1879 között.

¹⁴ LUKÁCS 2005, 55.

¹⁵ FRIED 1998b, 182.

¹⁶ TANDORI 1975, 74.

amely címében a török-perzsa irodalom egy ismert szerelmes verstípusát jelöli. A vershelyzet nem kapcsolódik a szerelem témaköréhez, a versbeszélő didaktikus módon tanít.

„Kérdjétek a kalyibától: nem lappang-e ott egy bölcs,
Kit a nagyok pitvarától magához vont az erkölcs.”
Az megmondja: ott mély a víz, hol nem látni fenekét;
A diónak külső héja zöld ugyan, de nem gyümölcs.
A bolondot, ha bolondoz, neveti a sokaság:
De ha okos nincs szavában, időt vele te ne tölts.
Szomorúnak lenni mindig nem tanácsos: te, midőn
Szemét sorsod összehúztá, vídám képet akkor ölts.¹⁷

A szlovén irodalom felől válik izgalmassá ez az Arany-vers, hiszen adódik az összehasonlítás France Prešeren (1800-1849) *Gazele* című versciklusával,¹⁸ amely az *Illyrisches Blatt* című folyóirat mellékletében jelent meg 1833-ban. A hét versből álló ciklus később Prešeren verseskötetében is helyet kapott, így tehát, a szlovén romantika legjelentősebb alakját övező kultusz egyik meghatározó darabja. A szakirodalom egységesnek tekinthető¹⁹ abban a tekintetben, hogy a műfajválasztás minden bizonnyal a teoretikus Matija Čop (1797-1835) kezdeményezésére történt, aki szorosan együttműködött France Prešerennel, munkásságát lényegében német nyelven végezte, e műfaj is, minden bizonnyal, német hatásra jelent meg a térség irodalmában.

A másik fontos példa a szlovén irodalmi kánonban ugyancsak előkelő helyet elfoglaló Fran Levstik (1831-1887) által írt *Martin Krpan* című elbeszélés. A 19. század második fele a szlovén irodalomban, hasonlóan a magyarhoz, stílustörténeti szempontból igen kevert. Nem véletlenül jelöli ki ezt az időszakot például Janko Kos a romantika és realizmus között („med romantiko in realizmom”).²⁰ Levstik, a korszak elsőgenerációs alkotója, az alkotói szerepfelfogás tekintetében és az említett elbeszélése kapcsán is párhuzamba állítható Arany Jánossal. Mind a két szerző jelentős elméleti tanulmányokat folytatott, mind a két alkotó az elméletet gyakorlatra is váltotta. A *Naiv eposzunk* felvetéseire visszhangzik például a *Popotovanje iz Litije do Čateža* (Utazás Litijából Čatežba – 1858) útirajz, amely a nemzeti irodalom alakításával kapcsolatban felvetett problémákra hasonló megoldásokat javasol, mint Arany szövege (vö. népköltészet szerepe).

A *Toldi* és a *Martin Krpan* összevetésekor²¹ kitűnik, hogy mindkét szerző nagyerejű népi hőst szerepeltet (vö.: Strong John-motívum, Supernatural power or knowledge),²² mindkét címadó főhős értelmezhető mesefiguraként, valamilyen erőpróbát áll ki, majd az uralkodó udvarában legyőzi az addig legyőzhetetlennek tűnő idegent. A harc előtt azonban az ellenfelek kezét fognak, amely során az ellenfél ujjai végén kiserken a vér. A harc után a főhős felmutatja a levágott fejet, amelyet a tá-

¹⁷ ARANY 2006, 362.

¹⁸ BAKONYI 2014. (megjelenés alatt)

¹⁹ KOS 2002, 108.

²⁰ KOS 2002, 127.

²¹ BAKONYI 2012, 108.

²² AARNE – THOMPSON 1961, 225–226.

volról figyelő közönség ujjongással fogad. Ahogy Arany Toldija a hősi idillt²³ Ilosvay Selymes Péter szövege alapján dolgozta fel, úgy Levstik a néphagyományból ismert *Pegam in Lambergar* alapján. E hasonlóságok arra engednek következtetni, hogy a térségben ismert vándormotívumot dolgoztak fel a szerzők. Természetesen azt a lehetőség sem zárható ki, hogy Levstik ismerte volna a *Toldit*, ám erről nincs adat, bizonyossággal nem állítható. Tény, hogy Arany elbeszélő költeménye nem csak a magyar olvasóközönség körében vált sikeressé. Éppen 1858-ban jelent meg a szöveg szerb fordítása, amelyet Jovan Jovanović Zmaj (1833-1904) adott közre, és amelyet az akkori kritika igen nagyra tartott.²⁴ Szemere Miklós egyik levelében megemlíti: Arany megszolgált munkájával, hogy még a szerbek is megkedveljék.²⁵ Ugyanő úgy vélte, hogy a szerb fordítás magasabb esztétikai nívót képvisel, mint a német változat (nem ismert, Szemere melyik német nyelvű fordításra utalt, hiszen 1951-re már megszületett Kolbenberg Mór és Kertbeny Károly fordítása is).

A meghatározó különbségek közül – a szövegformák eltérése (vers-próza), a meghatározó stílus (pátosz-ironia) mellett – a főhősök társadalomban elfoglalt helyét tartom fontosnak kiemelni. Martin Krpan ugyanis csempész, aki angol sóval folytat illegális kereskedelmet. A só jelentősége egyértelmű, hiszen az akadályok legyőzése után a jutalom éppen a kereskedés legálissá tétele lesz. Így nem csoda, ha a szakirodalomban a só értelmezésének többféle változata ismert. Miran Hladnik egyik tanulmányában így fogalmaz: „A kérdésre tehát, hogy mit szállított Krpan a kancáján, azt felelhetjük, hogy metaforát szállított”.²⁶ A metafora értelmezésében pedig a nyitás játszik kulcsszerepet, vagyis a nyugati, a Monarchián kívüli lehetőségek befogadása érthető. Ez természetesen összevethető Levstik korának kulturális, politikai törekvéseivel: a nemzeti útkeresés kiszélesített lehetőségeivel, hiszen az erővonalakat alapvetően az határozta meg, hogy a szlovén közösség jövője a Monarchián kívül vagy belül képzelhető-e el. A két alkotás hatástörténete nyilvánvalóan szerepet játszik a figurák későbbi sikerében, közkedvelté válásában, hiszen ahogy Toldiról iskolát, mozit, cigarettát vagy éppen harckocsit neveztek el, úgy Martin Krpan nevét viseli általános iskola, utca, fitness klub, sómárka vagy éppen rockzenekar.²⁷

A Toldi muravidéki szlovén fordítása

A verses nagyepikai műfajok fordítása alig-alig létező jelenség a két általam tárgyalt irodalom között. Napjainkig magyarul csak rövid részletek jelentek meg (például France Prešeren *Krst pri Savici* – Keresztelő a Szavicán – című romantikus poémájából), szlovénul pedig egyedül Petőfi *Az apostola* látott napvilágot. Ezért rendkívüli kulturális kincsnek tekinthető Kardos János két muravidéki szlovén Toldi-fordítása.

²³ NYILASY 1998, 4.

²⁴ VOINOVICH 1952, 248.

²⁵ ARANY 2004, 121.

²⁶ „Na vprašanje, kaj je torej Krpan tovoril na svoji koblici, smemo odgovoriti, da je tovoril metaforo.” – HLADNIK 2002, 234.

²⁷ HLADNIK 2009, 288.

A muravidéki szlovén nyelv a 20. század elejéig regionális köznyelvként működött, vagyis a szlovén írásbeliség egyik meghatározó pillére volt. A német és kajkav hatás²⁸ mellett természetesen jelentősek a magyar nyelvi elemek is, hiszen a terület jelentős része évszázadokon keresztül a magyar állam közigazgatása alá tartozott. A 19. században két nagy erővonal térképezhető fel a kulturális életben, amelyek a katolikus és a protestáns identitás mentén bontakoztak ki. A katolikus értelmiség az egységesülő, ljubljanai központú irányhoz csatlakozott, míg a protestáns a magyarországi különállást támogatta. Ezért a mai napig utóbbit gyakran éri vád amiatt, hogy kiszolgálták a Budapestről irányított magyarosítási törekvéseket,²⁹ illetve előhírnökei, megágyazói a vend teóriának, amely ma széles körben elutasított. Fontos hozzátenni, hogy annak ellenére, hogy a muravidéki szlovén nyelv ma már nem tekinthető regionális irodalmi nyelvnek, ennek ellenére a régió, a régióhoz kapcsolódó nyelvi elemek, történeti emlékek szerves részeit képezik a kortárs irodalomnak – többek között Feri Lainšček³⁰ és Dušan Šartotar³¹ munkássága nyomán. Érdekes kísérletnek tartom Mukič Ferenc regényét, a *Garabonciást*, amelyet a szerző 2005-ben magyarul, szlovén irodalmi nyelven és muravidéki szlovén nyelven is megjelentetett.

Az élő regionális nyelv idején Kardos János (1801-1873) pátriájának meghatározó alakja volt,³² Szepetneken, majd haláláig Hodoson szolgált evangélikus lelkipásztorként. Egyházi tisztségei mellett iskolai tankönyvek összeállításával, kiadásával is foglalkozott, amelyet az 1868-as Eötvös-féle iskolareform szorgalmazott.³³ A tankönyvkiadás nagymértékben hatott arra, hogy a magyar irodalmat (muravidéki) szlovén nyelven tolmácsolják, fordítások, összefoglalások, értelmezések szülessenek. Mikor kezdett Kardos János szépirodalmi fordításokkal foglalkozni? Ez a kérdés a kutatás jelenlegi állása alapján pontosan nem megválaszolható, ugyanakkor tudjuk, hogy az említett pedagógiai igények kielégítésére szolgáló munkájáért jelentős anyagi támogatást kapott, amiből Szalafőn birtokot vásárolt.³⁴ Éppen az ezen a birtokon épült ház padlásán találták meg a Toldi-fordítást, amely tehát csak 1921-ben látott könyvformában napvilágot (*Toldi – Versusko pripovedávanje. Na vend jezik obrnyeno po Kardos Jánosi*³⁵). E helyt fontosnak tartom felhívni a figyelmet, hogy a Voinovich Géza által szerkesztett Arany-kritikai kiadás a szlovén fordítással kapcsolatban eddig ismeretlen okból az 1911-es évet jelöli meg.³⁶ Kutatásaim során nem került elő más olyan dokumentum, amely megtörné az egységesen kezelt 1921-es datálást.

²⁸ LUKÁCS 2006b.

²⁹ JESENŠEK 2005, 76.

³⁰ Id.: A magyarul is megjelent *Ki jo je meгла prinesla (Akit a köd hozott)* c. regényt, ill. a *Sprehajališča za vračanje (A visszatérés korzói)* c. verses regényt.

³¹ Id.: A magyarul szintén megjelent *Bilijard v Dobrayju (Biliárd a Dobray Szállóban)* c. regényt.

³² KUZMIČ 1988, 27.

³³ KOKOLJ 1977, 192.

³⁴ KUZMIČ 1988, 28.

³⁵ Toldi – elbeszélő költemény. Vend nyelvre fordította Kardos János.

³⁶ VOINOVICH 1952, 267.

Kardos János fordítói munkássága három részre osztható:³⁷ foglalkozott biblikus, pedagógiai és szépirodalmi szövegekkel. 1837-ben jelentette meg Luther Kis kátéját (*Mali katekizem*), amely már a szöveg harmadik muravidéki szlovén fordítását jelenti. 1848-ban két kiadvánnyal jelentkezett: előbb Kőszegen, majd Körmenten jelent meg egyházi énekeket összegyűjtő, fordításokat is tartalmazó könyve. A pedagógiai munkák közül tanulmányokat, kézikönyveket fordított Gönczy Páltól, Mászka Hugótól és Gáspár Jánostól.³⁸ Vilko Novak véleményére alapozva,³⁹ azért tekinthetők ezek a fordítások kiemelkedőknek, mert szlovénra ültetett olyan absztrakt fogalmakat, amelyeket az előbeszéd nem ismert. A szépirodalmi fordítások tehát elsősorban a tankönyvek, illetve különböző folyóiratok számára születtek a korszak kedvelt alkotóitól. A leggyakoribb nevek között találjuk Petőfit, Aranyt, Vörösmartyt, Kisfaludy Károlyt vagy éppen Gyulai Pált. Így például a *Düsevni list* című folyóiratban közzé tették a *Szózatot Nabüüd* címmel. Ugyanakkor Kardos János munkái közül a legtöbb figyelmet, nem véletlenül, a Toldi-fordítás kapta.

A Toldi-trilógia két részét fordíthatta Kardos János, az első részt a könyvformátum után még egyszer 1941-ben a *Muraszombat és vidéke* című lapban folytatásokban közölték. A Toldi szerelme csak hat évvel Kardos halála után készült el, a *Toldi estéjét* pedig 1925-ben Fliszár János közölte a *Düsevni list*ben (az 1925-ös harmadik évfolyam 2-12. számaiban) a kissé eltérő *Toldia Sztaroszt i Szmr*t (Toldi öregsége és halála) címmel. A folyóirat a muravidéki kulturális élet meghatározó lapja volt, amelyben a cikkek mellett magyarról fordított szlovén nyelvű szépirodalmi szövegek is szerepeltek.

A Toldi 1921-es kiadása igen egyszerű kiadvány, illusztráció, kísérő szöveg nem tartozik hozzá, sőt az Ilosvay-idézetek is hiányoznak a szövegből, emiatt a szövegvilág elveszti a történelmi hűség illúzióját keltő alapot. A vers szövegét vizsgálva azonban meglepő fordítói munkára bukkanhat a figyelmes olvasó. A retorizált versbeszélői hang visszaadása, a metafora, allegóriaépítés (vö. álomallegória) éppen ezeknek példái („Leti oman kamen, sto zná, gde on sztáne?/ Sto zná to, gde sztáne? Na koga kak szpádne?/ Bezsi, Miklos, csi znas! Totá ti je gláva!/ Voda nezeperé z té z ta lüdomorsztva!”⁴⁰). A Kardos-fordítás rendkívül pontosan adja vissza az eredeti szöveg formai jellegzetességeit, nem csak a szótagszámra és rímképletre, de az ütemhatárok pontos visszaadására is ügyel. Ezt a tradicionális versformát⁴¹ a szlovén kutató Aleš Bjelčevič a pannon térség leggyakoribb verses epikus alakzatának tartja.⁴² Kardos fordítása során olyan fordítói kihívásokat is sikerrel oldott meg, mint például a „túzok” (szlov.: droplja) esete, amely a szlovén olvasó számára nem hordozza azokat a konnotációkat (magány, bú), amelyek a magyar olvasó számára az ismert Toldi-jelenetet festik. Így

³⁷ KUZMIČ 1988, 27.

³⁸ pl.: *Návod na fliszanya vu govoreny i razmenyi za vesznicski sol prvi i drugi zlocs, Nove knige cstenya za III. zlocs, Navod vu szlovenszke A-B-C-szke i zacsetnoga cstenya kniga za vucsitele, Potikazacs na zacsetno rovatanje.*

³⁹ NOVAK 1935, 35.

⁴⁰ „Repül a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg? / Ki tudja, hol áll meg s kit hogyan talál meg? / Fuss, ha futhatsz, Miklós! pallos alatt fejed! / Víz sem mossá rólad le a gyilkos nevet!”

⁴¹ KMECL 1976, 9.

⁴² JUST 2005, 220–221.

azt a madarat választotta, amely a képhez legszorosabban köthető, tehát a „bagoly” (szlov.: sova) szerepel. Boris Paternu véleménye szerint a fordító az eredeti mű szerzőjének egyszerre interpretálója és versenytársa is.⁴³ Ez a kettősség kétségtelenül egyszerre jelenik meg Kardos János Toldi-fordításában is.

Összegzés

A Toldi muravidéki szlovén nyelvű fordítása tehát rendkívüli értékkel bír a két kultúrkör, a két irodalmi tér találkozásait tekintve. Nem vizsgálva a fordítás kortárs politikai megítélését esztétikai szempontból a muravidéki regionális nyelv egyik szépirodalmi csúcsteljesítményének tekinthető. Annak ellenére, hogy sokáig nem lehetett ismert a szélesebb olvasóközönség számára, fontos eleme annak a folyamatnak, amelynek köszönhetően a muravidéki szlovén nyelv a regionális irodalmi nyelv funkcióját betölthette. Mindezidáig hiányoznak azok az összegző monográfiák, amelyek a témát kimerítően tárgyalnák,⁴⁴ mindazonáltal leszögezhető, hogy Kardos János Toldi-fordítása minden bizonnyal előkelő helyet foglal el a tárgyalt régió irodalmi kánonjában.

Bibliográfia:

- AARNE, Antti – THOMPSON, Stith 1961. *The types of the folktale: a classification and bibliography.* Suomi Tiedeakat, Helsinki.
- ARANY János 2004. *Összes művei – Levelezése.* Universitas Kiadó, Budapest.
- ARANY János 2006. *Összes költeményei I.* Osiris, Budapest.
- BAKONYI Gergely 2009. „Vloga parodij epov Simona Jenka in Sándorja Petőfija v poetiki žanrov”: NOVAK POPOV, Irena (szerk.), *Slovenski mikrokozmosi, Slavistično društvo Slovenije, Ljubljana.*
- BAKONYI Gergely 2012. „Aranyev Toldi in njegove slovenske vzporednice”: 1st Conference for Young Slavists in Budapest, ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest, 108–110. <http://szlavintezet.elte.hu/conf/youngslav/anyagok/1st%20Conference%20for%20Young%20Slavists%20in%20Budapest.pdf> [Utolsó letöltés dátumá 2014.07.10]
- BAKONYI Gergely 2014. „O žanru gazele”: 4th Conference for Young Slavists in Budapest, ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet, Budapest, (megjelenés alatt).
- BOJTÁR Endre 1993. *Kelet-Európa vagy Közép-Európa?* Századvég Kiadó, Budapest.
- D. MOLNÁR István 1997. *Lengyel irodalmi kalauz – A kezdetektől 1989-ig.* Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- FRIED István 1998a. *A szlovén és a magyar irodalom „találkozásai”*: LUKÁCS István – FRIED István (szerk.): *Hasonlóságok és különbözőségek – Tanulmányok a magyar-szlovén irodalmi kapcsolatok köréből.* Kossics Alapítvány, Budapest, 43–53.

⁴³ PATERNU 2001, 13.

⁴⁴ JUST 2005, 216.

- FRIED István 1998b. „Slovensko-madžarske interference” : FRIED István – LUKÁCS István (szerk.): Ha-sonlóságok és különbségek – Tanulmányok a magyar-szlovén irodalmi kapcsolatok köréből. Kossics Alapítvány, Budapest, 179–183.
- FRIED István 2004. A névadás lehetségessége. Madách-Posonium, Pozsony.
- HLADNIK, Miran 2002. „Pa začnimo pri Krpanu”: Sodobnost, 66/2, 227–237.
- HLADNIK, Miran 2009. Slovenski zgodovinski roman. Filozofska Fakulteta – Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- JESENŠEK, Marko 1998. „Jezik prekmurskih abecednikov in učbenikov v 19. stoletju”: NYOMÁRKAY István (szerk.): Slovensko-madžarski jezikovni in književni stiki od Kosiča do danes, Košičev sklad, Budapest, 121–138.
- JESENŠEK, Marko 2005. „Zgodovinska dinamika prekmurskega jezika”: VUGRINEC, Jože (szerk.): Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost. Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija Petanjci, Murska Sobota, 69–80.
- JUST, Franci 2005. „Verzne, kitične in pesemske oblike prekmurskega narečnega slovstva”: VUGRINEC, Jože (szerk.): Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost. Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija Petanjci, Murska Sobota, 216–234.
- KISS Gy. Csaba 1993. Közép-Európa, nemzetek, kiébségek. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest.
- KMECL, Matjaž 1976. Mala literarna teorija. Borec, Ljubljana.
- KOKOLJ, Miroslav 1977. Prekmursko šolstvo od začetka reformacije do zloma nacizma. Pomurska založba, Murska Sobota.
- KOS, Janko 2002. Pregeld slovenskega slovstva. DZS, Ljubljana.
- KUZMIČ, Franc 1988. „Prevajalska dejavnost Janeza Kardoša”: JERMAN, Frane (szerk.): Prevajalci Pomurja in Porabja, Vuk Karadžić in prevajanje, Kritika prevajanja. Društvo slovenskih književnih prevajalcev, Ljubljana, 27–31.
- LUKÁCS István 2005. Közel s távol – Szlovén-magyar irodalomtörténeti tanulmányok, ELTE-BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
- LUKÁCS István 2006a. Paralele – Slovensko-madžarska literarna srečanja. Slavistično društvo Maribor, Maribor.
- LUKÁCS István 2006b. „A szlovén irodalom története, A horvát irodalom története”: LUKÁCS István (szerk.), Szláv civilizáció. Budimpešta: ELTE-BTK. http://www.btk.elte.hu/slav/szlavtsz/slav_civil/main.html
- NOVAK, VILKO 1935. Slovenska krajina. Mariborski Tisk, Maribor.
- NYILASY BALÁZS 1998. Arany János. Korona Kiadó, Budapest.
- PATERNU, BORIS, 2001. „Vprašanje Prešernovega jezika”: OŽBOT, Martina (szerk.): Prevajanje Prešerna, prevajanje pravljic. Društvo slovenskih književnih prevajalcev, Ljubljana, 13–18.
- TANDORI DEZSŐ 1975. „France Prešerenről a fordító jogán”: Tiszatáj, 10, 73–76.
- VOINOVICH GÉZA 1929. Arany János életrajza. MTA, Budapest.
- VOINOVICH GÉZA 1952. „Jegyzetek a Toldihoz”: ARANY János: Összes művei II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BELLA KATALIN

**Daniel Ernst Jablonski and the “Res publica litteraria”
The role of a court priest in managing intellectual contacts
in the 18th century***Irodalomtudományi Doktori Iskola*

In this paper I will analyze the formation of the Hungarian intellectual class in the 18th century in a European context.

In Hungary it was the 18th century that witnessed the emergence of the intellectuals as a social class. This process was the product of a period lasting for several centuries and was characterized by an increasing rate of secularization, including the divergence of intellectual and clerical positions, which had already started in the late Middle Ages. This formation reached its climax by this time by the gradual increase of professionalization, specialization and functional expansion of the intellectual class.¹

Since initiatives to establish institutions providing higher education in Hungary mostly failed, the production of well-trained intellectuals was only possible by studying at Western European universities. Throughout the 18th century, Hungarian intellectuals, acquired their higher training at foreign universities, formed the impetus of the national movements that would come in the 19th century. Because of these studies, Hungarian intellectuals were able to participate in contemporary European academic and cultural life abroad, and to channel themselves into the “Res publica litteraria”. After returning to Hungary, these intellectuals aimed at implementing the initiatives they learned abroad, while simultaneously maintaining their cultivated foreign academic networks.

The diffusion of scientific knowledge through letters was already a prosperous method in the 18th century; the concept of “Res publica literaria” (“the commonwealth of letters”) has its roots in Humanism and refers to the abstract community of learned men as well as to the knowledge embodied in them.² The term first appeared in its Latin form in the fifteenth century and was used increasingly in the sixteenth and seventeenth.³ Correspondence was a crucial medium of the “Res publica literaria”, joining other important practices such as conversation, research travels, academic journals and the trafficking of books - all of which were detailed in letters. Current events are reflected in learned correspondence in many ways. Letters are a medium for news; in the early Modern period, they were one of the most important such media. Notices or descriptions abound of events such as battles, epidemics, or the latest goings-on at the great European courts. Much of this news would otherwise have reached the recipients more slowly, less reliably or not at all. Some

¹ KOSÁRY 1981, 1–20.

² BENSUADE – VINCENT 2001, 102.

³ GOLDGAR 1995, 2.

of it is even based on privileged access to information; the interconnections between erudition and the centres of political and ecclesiastical power are manifold.⁴

My paper focuses on German – particularly Prussian – contacts to Hungary. I extensively investigate the role that Daniel Ernst Jablonski, Prussian court priest and initiator of the Prussian Royal Academy, played in the intellectual network of Central Europe, specifically his patronization of several Hungarian scholars.⁵ In fact, Jablonski's international correspondence network can be seen as a crucial “multiplier” of communication within the scientific community. The resulting commonwealth of the letters thus united European intellectuals, even though national cultural conditions exercised a deep impact on the limits of participation in this community.

Let us now see how Daniel Ernst Jablonski, a holder of high office at court and wielder of considerable power, was patronized the Hungarian Scholars.

At the end of the 17th century the majority of Protestant scholars attempted a thorough transcription of their churches' cultural history. The initiative was linked to Reformed: the first schematic ecclesiastical overview, *Rudus redivivum*, was written by Ferenc Pápai Páriz in 1684.

Ferenc Pápai Páriz, a graduate in medicine at Swiss and German universities, was the court physician of two princes of Transylvania. In 1678 he was elected professor of the College of Nagyenyed, a position he kept until his death in 1716. He taught philosophy, Greek language and the natural sciences, while also continuing his medical practice.

Pápai's above mentioned work, *Rudus redivivum*, deserves special attention as it was urged by readership acclaim, significant because it implies that a supporter felt inclined to bear the costs and convinced Pápai to proceed in writing.

The second attempt to compose a more comprehensive and detailed work emerged in 1696, now with the active co-operation of Jablonski.

Such an endeavour arose when a young Hungarian count named Paul Teleki arrived to the Prussian court, eventually making acquaintance with Jablonski upon paying duty to Frederick, Elector of Brandenburg (later King in Prussia). Jablonski confided in Teleki his failure to find sources related to the genesis and evolvment of the Hungarian Reformation, which he sought for his ecclesiastical history; he thus inquired whether or not Teleki might help. Teleki - rather than volunteering himself - proposed two professors from Nagyenyed, Ferenc Páriz Pápai and István Enyedi.⁶ Jablonski wished to write the history of the Slavic Protestant Churches, knowing well, of course, that the Hungarians - their origin and language - do not belong to the Slavs.⁷ However, it should be noted that in his opinion, Hungarians' location in the Slav milieu and the common fate and struggles of the two countries' churches, necessitated a publication of their history in a shared

⁴ SEBŐK 1999, 29–35. See also: SEBAN 2005, 29–47.; WARNER 1990.; MABER 2005.; OSTRANDER 1999.; JAUMANN 2001, 11–19.

⁵ BAHLCKE 2008, 34–41. See also: RÉVÉSZ 1962, 1–24.

⁶ NAGY 1977, 73.

⁷ Brief von Daniel Ernst JABLONSKI an Stefan Enyedi. 15. June 1696. Stab/F 11,2/10 : 36 Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz.

text. Jablonski shared his notion about the structure of the work with Pápai, offering him the chance to publish his own work either as part of Jablonski's magnum opus or independently.⁸ In response, Pápai did not mention his previous published summary (*Rudus redivivum*) and did not offer encouragement to Jablonski. According to Pápai's words, until this time, there had not been a synthesis regarding the history of Hungarian churches, although the reason was not negligence or nonchalance but rather the struggles in which the Hungarian Protestants found themselves engaged. Pápai wrote that he had no information regarding such data collection, and was only able to present his gathered historical information using students who persisted in making the difficult journey to visit the university of Frankfurt an der Oder.⁹ Reading Pápai's letter now it is clear that Pápai was unaware of the notes of another Hung. minister, whose relation to Jablonski I'm going to discuss later and whose notes was already in making.

Jablonski was confronted with the possibility that his ambitious plan, a complete recorded history of Central and Eastern European Churches, might not be realized; however, he promised to preserve incoming information and data from Transylvania, and this was an anticipatory promise, since his work was never published.¹⁰

Let me now move on to analyze how Jablonski supported the creation of another significant work.

A Calvinistic minister, Pál Debreceni, was the person to whom fell the role of compiling a complete source compendium of the Hungarian Protestant Church's history.

In 1684, when Pápai Páriz's above mentioned work, *Rudus Redivivum*, was published, Debreceni was residing in the Netherlands.

According to Debreceni's own words, Pápai's work inspired Debreceni to likewise compile Ecclesiastical sources. In addition to his pastoral obligations, his duty to collect these sources was complicated by this period in Hungarian history, which did not foster quiet immersion in academic works. Debreceni himself was forced because of war to escape his home; he was even confined in prison on the order of the Hungarian Chamber. After he was released, he resettled in Losonc, in the northern Highland of the Hungarian Kingdom. Debreceni at last he spent six years there, during which he was afforded the opportunity to develop his text undisturbed, moreover, he could establish friendships with financial patrons, who offered financial support for the rest of Debreceni's life.

In spite of the fact that his work should have been acclaimed, there is no evidence that scholars were even aware of his project; at first Debreceni himself largely thought of his project as merely a potential supplement or appendix to Pápai's opus.

Despite this initial humble approach, it is presumable that Debreceni indeed knew about Jablonski's monumental/large scale plan about a comprehensive church history, to which he could join, he could become a more prestigious scholar. We know from a contemporary copy of

⁸ BOD 1890, 461–466.

⁹ PÁPAI PÁRIZ Ferenc to Daniel Ernst Jablonski. 4. May 1697, Nagyenyed. In: NAGY 1977, 457–458.

¹⁰ RITÓÓK 1973, 180.

Debreceni's work that he finished the supplement to Pápai's work in 1696, although he eventually amended it with new sources later obtained. This can be explained only by the fact that Ember had become aware of Jablonski's great project (comprehensive church history); therefore he wished to arrange his own work according to Jablonski's new method.¹¹

While Debreceni devoted effort to revise his manuscript to take advantage of Jablonski's invitation, Jablonski at the same time became aware of this Hungarian scholar, informed by one of Rákóczi's diplomats, Stephan Dobozi. On the 07th of June,¹² 1704 and 19th of March, 1709,¹³ Jablonski directly wrote to his newly discovered colleague, and in these letters advised some changes in the structure of Debreceni's work before encouraging its completion. Jablonski's suggestive concept was to open with an informative chapter for foreign readers about the general Hungarian conditions, to be followed by a historical chapter chronologically recording events from the beginning of the reformation through the end of the 17th century. Jablonski emphasized attention to accuracy and that the original sources should not be embedded in the text itself but should be attached at the end. The volume should also contain pictures, and should pay credence to those schools and ideologies that differed from the doctrines of the Church. However, it was also necessary to publish the official documents of the Church: publications, rituals, canons and synodial decisions. At the end of his correspondence, Jablonski expressed just how enthusiastically he was waiting to see the manuscript.

This cordial letter stimulated Debreceni, so with the consent and recommendation of his superintendent he requested the superiors of the churches to submit their data and facts regarding the history of the regions under their jurisdiction. His request garnered great volumes of response, necessitating that he edit the information down into a systematic, comprehensive volume. However, after receiving Jablonski's letter, Debreceni was only able to work for a few additional months before war threatened his work once again; in the miserable disaster that followed, he lost many of his books, and in particular his manuscripts which to him were more precious than gold. The majority of his correspondence with Jablonski was also destroyed, only summarized notes remaining.¹⁴

Despite the lack of their correspondence we have some evidence that Debreceni's relation with Jablonski remained continuous following the first above-mentioned letter, up until Debreceni completed work on the manuscript. As an example, Debreceni forwarded Jablonski an important document regarding the case of the Protestant ministers, who were forced by the government to change their religion.¹⁵ When forty of these ministers refused, they were sentenced to death but as mitigation were ultimately sold as galley slaves in 1673 – a well-known deterrent case in Europe.

¹¹ RITOÓK 1973, 181.

¹² Brief von Daniel Ernst JABLONSKI an Paul Ember. 07. June 1704. Stab/F 11,2/14 : 60 Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz.

¹³ RITOÓK 1973, 182.

¹⁴ RITOÓK 1973, 183.

¹⁵ LAMPE – DEBRECENI 1728, 486.

If we consider the final structure of the compendium, in light of what it implemented from Jablonski's project, we discover that Debreceni's and Jablonski's conceptualizations did not exactly overlap. Debreceni crammed the precious collection of data into a single introduction, resulting in a rather opaque text containing many subchapters that continuously reset chronology and prevent readers from understanding properly the history and struggles of the Hungarian Protestant Church. In the introduction to his work, Debreceni himself asked the reader to be accommodating, given that he'd toiled through wartime and was deprived of his books and his possessions.¹⁶

As far as we know, at the end of 1708, with the consent of competent authorities, Debreceni's manuscript stood ready to be printed. The work, however, was mysteriously not sent to the publisher for ten years – after Debreceni had died.

We do not know the specific reason for the delay, as it can be potentially be explained by both external and internal events. For example, subsequent government resolutions in religious affairs outlawed Protestant Churches, thus prohibiting them from exchanging books and manuscripts with foreign countries.

There are also complications determining why the manuscript was sent to the Netherlands and was entrusted to the care of Fridrich Lampe - who played no role in its construction - rather than to the care of a Hungarian.¹⁷ It is quite possible that, given that Jablonski had committed himself politically, having confided with a Hungarian diplomat who turned out to be a traitor, therefore indicting Jablonski of much suspicion,¹⁸ Jablonski left the text in someone else's care. Therefore, perhaps Lampe was chosen given his familiar relations and scientific capabilities predestining him for such an assignment. Lampe knew Hungarian students at the university in Utrecht and always treated them with warm friendship; the affection for Hungarians is mentioned in his works and when he was appointed as professor he helped raise scholarship sums for them.

Although it is also suggested in the correspondence between contemporary Hungarian scholars during these times that Jablonski remained the main facilitator of Debreceni's work.

How did Lampe print this compendium? It was finally published in 1728 in Utrecht, but Debreceni's name was not mentioned; Lampe simply titled him „fidelis Dei Servus”, only citing Jablonski's name.¹⁹

Next I would like to examine Jablonski's contribution to university studies and assistance with peregrination.

The influential court minister continuously supported Hungarian peregrines, especially those who arrived from the Transylvanian city of Nagyenyed, throughout his life.²⁰

¹⁶ RITOÓK 1973, 185.

¹⁷ RITOÓK 1973, 364–365.

¹⁸ Köpecz 2000, 73–80.

¹⁹ RITOÓK 1973, 366–368.

²⁰ See „KIBÉDI András to Teleki Sándor. 19. February 1717.”: HOFFMANN 1980. 122–123.; „Ruardus ANDALA to Teleki Sándor. 11. September 1716.”: HOFFMANN 1980. 352.; Brief von Daniel Ernst JABLONSKI an Beresin [Bercsényi]. 18. September 1711. Signatur: Stab/F 11,2/17: 56 Staatsbibliothek

As an example, a monumental event in Hungarian cultural history must be discussed: given the re-foundation of scholarships at the university of Frankfurt an der Oder, Jablonski was able to greatly exercise influence at this town's university, allowing for most Hungarian students to be admitted there.

As mentioned above, Jablonski and Pápai played a significant role in the guidance of Paul Teleki's peregrination. In connection to this tour were performed the first steps of re-establishing the scholarship in 1696. When Jablonski and Pápai contacted each other, Pápai recognized a distinct opportunity: after three-quarters of a century, the scholarship, which was founded in 1626, could be renewed. In a letter to Jablonski, Pápai expressed the wish that the emperor might become inspired to allocate grants. Jablonski understood Pápai's wish, and acquired the scholarship, moreover, he developed a proposal to the head of the regal council regarding the admittance of students; the talented were to be chosen, while it was decreed that in the event of favouritism and predilection, the allocation would cease. Once informed by Jablonski regarding this positive verdict, Pápai quickly sledged his way to the chancellor of Transylvania, even in the middle of a cruel winter, to present him Jablonski's letters. When the chancellor saw these letters he was overwhelmed with joy.²¹

In spite of the prime minister's helpfulness, many difficulties remained. Firstly, it was uncertain how many scholarships ought to be maintained for students. While Pápai had worked to obtain three scholarships, he succeeded in acquiring merely two. Secondly, there was designation of the responsibility for selecting worthy students; While historically the choice was made by the governing board of the college, at the beginning of 1700 Pápai and his colleagues deviated from this practice and began to select students without the consent or knowledge of the council. Their reasons were twofold: the council's decision-making was very time-consuming, but also the teachers themselves best knew the talented students worthy of scholarship and thus wanted to make choices that did not need comply with the higher committee's interests and favouritism. This resulted in the head of the council eliminating entirely professors' right of recommendation. However, the greatest concern was the protection and maintenance of scholarship payment. Up until 1700, Pápai corresponded to definitively secure the sum, until it was finally secured through Jablonski's personal intervention, resulting in students being able to enjoy this grant for a century and a half.²²

Following this triumph, Jablonski's role in providing support for the College of Nagyenyed continued, although his subsequent act of benevolence arose from sorrowful circumstances.²³ On Palm Sunday in 1703 - while Rákóczi's war of independence was still being waged,- the city of

zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz., Briefe von Daniel Ernst JABLONSKI an Georg Ottlick. 27.03.1711 Signatur: Stab/F 11,2/17: 18, 18.05.1711., Stab/F 11,2/17: 30, 16.06.1711, Stab/F 11,2/17: 40, 24.07.1711, Stab/F 11,2/17: 50, 19.11.1711, Stab/F 11,2/17 : 63, 10.05.1712, Stab/F 11,2/17: 115 Staatsbibliothek zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz.

²¹ NAGY 1977, 74–75.

²² NAGY 1977, 692–693.

²³ BENDA 1955, 153–154.

Nagyenyed, by the order of the Austrian army commander in Transylvania, was set on fire in punishment for fraternization and sympathizing with *kuruc* troops. The city and its college burned to the ground. In the battle, most of the two hundred men slain were in fact students; those who survived had to abscond. Three years later, in 1707, the vengeful mercenaries returned, and again the College was devastated, while the library, archives and treasure stores were plundered. After the invasion, the College had to be re-established and education reorganized, thus necessitating collection of funds. Pápai, now sixty years old, flung himself into this onerous task with outstanding vigour, prudently using his cultivated relations with Jablonski in order to obtain a maximum amount of the potential subsidy to be used for the reconstruction of the College.

It must be mentioned that Pápai's son, Ferenc Pápai Páriz Jr., continued his studies abroad beginning in 1711. One part of his extensive travels is related to Jablonski and the restoration of the College of Nagyenyed. (Pápai's son was born in Nagyenyed in 1687 and matriculated from the College of Nagyenyed in 1703, and in the following year lived through the destruction of the College and the subsequent exile.)²⁴

For Pápai's proposal, the prefectures of the College wrote a request to King George I of Great Britain. The request and the cover letter were first sent to Frederick William I, King of Prussia and nephew and son-in-law of George I. Included were treasures (a golden goblet and canister, along with a sword in velvet sheath decorated with precious stones)²⁵ intended to procure a recommendation for Hungarian restoration efforts to be delivered to the British Sovereign. Jablonski also provided a letter to the superiors at the University of Oxford, recommending Pápai's son (who was responsible for fundraising), ultimately enabling him to cross the Channel. During the next ten years, Pápai Jr. collected a remarkable sum in England, the largest portion of it - nearly 7,000 sterling pounds - being deposited into English accounts to finance the College all the way until the 1850's, particularly to send its students abroad and to fund further development of the College itself.²⁶ He returned to Transylvania in 1726, with this great sum as you might think, but, a portion of this money reportedly having gambled away, either on lottery or on the stock market in France.²⁷

The stations along Pápai Jr.'s decade-and-a-half peregrination are well indicated by the notes in his *Album Amicorum*, as well as in his letters written mainly to his patron, Count Alexander Teleki.

This album includes notes in Latin, Greek, Hebrew, Arabic, Syriac, English, German, French, Italian, Spanish and Provençal. It includes no designs and coats of arms, but its notes are rich and various, informative and edifying, and in many cases offer the value of primary sources, including notes on thirty-seven Hungarian personalities. Upon visiting Protestant universities throughout

²⁴ NISHIKAWA 2008, 163.

²⁵ „PÁPAI Páriz Ferenc to Teleki Sándor. 12. February 1713.”: HOFFMANN 1980, 26.

²⁶ NISHIKAWA 2008, 167.

²⁷ NAGY 1977, 78–85.

Europe, Pápai Jr. petitioned for mementos from professors, famous scholars and fellow students,²⁸ as well as Jablonski, whose lines are as follow:

“Take care of these two things: your conscience and your reputation; your conscience in front of God, and your reputation in front of men. Speaking the truth, in love.” From St Paul then: „I wish all the divine blessings and fortune from my heart to the noble possessor [of this book], both outside of his fatherland and at home.”²⁹

Until now I have focused on Jablonski’s direct support, however, equally important is his exemplary behaviour. This can be exposed/explained the best, if I show, how Jablonski’s initiation to found a royal academy, stimulated Mátyás Bél.

Bél’s works were met with recognition and respect beyond the Kingdom of Hungary: he was a member of a number of learned societies abroad

In 1713, in scientific journal *Deutsche Acta Eruditorum oder Geschichte der Gelehrten*, published in Leipzig - and also published in a single edition the same year in Berlin - Matthias Bél published an appeal, *Invitatio ad symbola conferenda dum historia linguae hungaricae*, which concerned the history of Hungarian language. In this invitation he requested the assistance of contemporary erudite men by asking for all documents and materials related to the history of the Hungarian language, to be forwarded to him; in addition he invited his countrymen to become participants in the publication of this history, and therefore to become more significant participants in the public sphere. This deliberate plan summarized the main historical and linguistic challenges regarding Hungarian language. These are e. g.: the matter of Hung. Bible-translations and dictionaries and the history of the Hung. poets.

Bél’s appeal regarding the history of the language – in addition to the impact it had upon indigenous scholars – was due to witnessing the pietistic milieu in which he was raised in Halle.

Presumably this invitation was intended to inform a primarily German readership, who most likely, when imagining Hungarians, strictly saw the stereotypical one on horseback with unsheathed sword rather than pen. This derogatory attitude towards Hungarians was also found in many texts and was a recurring motif in Hungarian scientific works.³⁰

It must be considered that the publishing of Bél’s invitation in Berlin was intentional: during his juvenile peregrination Bél became acquainted with Jablonski. His project³¹ obviously correlated to Jablonski’s attempts that took place at the Royal Academy of Prussia;³² this could be the reason, why Bél solely dedicated the work to him. From the 18th December of 1713 there remains a letter from Bél in which he reports that his work is expected abroad, particularly by Jablonski, who would assume the duty of publishing.

²⁸ ROZSONDAI <http://ppf.mtak.hu/hu/album.htm> [Letöltés dátuma: 2013.06.28.]

²⁹ PÁPAI Páriz Ferenc: *Album Amicorum*. <http://ppf.mtak.hu/hu/026a.htm> [Letöltés dátuma: 2013.06.28.]

³⁰ KOMLÓSSY 2009, 113.

³¹ VIERHAUS 1990, 186–201.

³² LAITKO 1987, 38–49.

Bél's aid was not only restricted to the study of the genesis and history of the Hungarian language. Primarily – following the example of the academy in Berlin – he also sought to establish a common subject, around which scholars could collaborate, rather than work independently and separately from one another. Ultimately he aimed to form an academic society like those found in other countries. After Bél's death, amongst his handwritten papers, many detailed versions of the initiative remained, although Bél himself was never satisfied with the result. His despair manifested itself in 1718 in the following volume of the project, *Literatura Hunno-Scythica*. His correspondence and his project were – in his own words – like water off a duck's back; therefore he attempted to urge cooperation once again, again expounding upon the necessity of establishing a society as well as allowing scholars access to archives.³³

“Res publica litteraria” in the case of Hungary, despite its ubiquitous rhetoric of egalitarian friendship, was always subject to the laws of patronage and clientele. This fact acquired particular significance wherever the abstract community of the learned – with its claims to altruistic mutual assistance and constant increase in overall knowledge – intersected and interfered with concrete political and social conditions.

As Pápai wrote one point:

„Although I was constantly threatened by Fate to fetter me with difficulties, [...] I was not paralyzed with fear by the obstacles towering in front of me, on the contrary, I did not lose my bravery to forge ahead more courageous. Because finally won the hard work, to which I devoted myself from my youth, in order to serve the commonwealth of letters. [...] And here I whole-heartedly admit, that I was somewhat reckless, when before those enormous Herculeses me, the pygmy, dared to begin a dance in this arena of the public.”³⁴

Bibliográfia

- BAHLCKE, J. 2008. „Die Rekonstruktion der intellektuellen Kultur Europas um 1700. Forschungen zu Leben, Werk und Wirkung Daniel Ernst Jablonskis aus drei Jahrhunderten”: BAHLCKE J. – KORTHAASE, W. (szerk.): Daniel Ernst Jablonski. Religion, Wissenschaft und Politik um 1700. Harrasowitz, 34–41.
- BENDA Kálmán (szerk.) 1955. Ráday Pál iratai. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- BENSAUDE-VINCENT, B. 2001. „A genealogy of the increasing gap between science and the public”: *Public Understanding of Science* 10, 99–113.
- BOD P. 1880–1890. *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. Brill. Leyden.
- KOSÁRY D. 1981. „Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon”: *Valóság* 2, 1–20.
- GOLDGAR, A. 1995. *Impolite learning*. Yale University Press. New Haven. London.
- MABER, R. 2005. *Publishing in the Republic of Letters*. Rodopi. Amsterdam. New York.

³³ SZELESTEI 1989, 64.

³⁴ NAGY 1977, 325.

- JAU-MANN, H. 2001. „Respublica Litteraria/Republic of Letters. Concept and Perspectives of Research”: JAU-MANN, H. (szerk.): Die europäische Gelehrtenrepublik im Zeitalter der Konfessionalismus. Harrassowitz, 11–19.
- KOMLÓSSY Gy. 2009. „Bél Mátyás: Hungari et Transsylvani Aliquot Eruditionis Fama et Scriptis Celebres”: Lymbus, 113–134.
- KÖPECZI B. 2000. Egy cselszövő diplomata, Klement János Mihály 1689–1720. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- LAMPE, Fridrich – [DEBRECENI EMBER Pál] 1728. Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajectae ad Rhenum.
- LAITKO, Hubert (szerk.) 1987. Wissenschaft in Berlin. Dietz-Verlag.
- NAGY Géza (szerk.) 1977. *Békességet magamnak, másoknak*. Kriterion.
- NISHIKAWA, S. 2008. „Jablonski und die englische Unterstützung kontinentaler Protestanten”: BAHLCKE J. –KORTHAASE W. (szerk.): Daniel Ernst Jablonski. Religion, Wissenschaft und Politik um 1700. Harrassowitz, 151–168.
- OSTRANDER, G. 1999. Republic of Letters. The American Intellectual Community. 1776–1865. Madison House Publishers, Madison. 1999.
- RÉVÉSZ I. 1962. „Comenius unokája. Daniel Ernestus Jablonski születésének háromszázados évfordulójára”: Századok 1–2, 1–24.
- RITOÓK Zs-né. 1973. „Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratái. 1. rész”: Magyar könyvszemle 2, 175–185.
- RITOÓK Zs-né. 1973. „Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratái. 2. rész”: Magyar könyvszemle 3–4, 364–376.
- ROZSONDAI M. Ifj. Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve. 1711–1726. <http://ppf.mtak.hu/hu/album.htm>.
- SEBAN, J. 2005. „Les Beausobre et la vie intellectuelle de Berlin”: SCHNEIDER U. J. (szerk.): Kultur der Kommunikation. Harrassowitz, 29–47.
- SEBŐK M. 1999. „The benefits of the Republic of Letters”: VISSER A. (szerk.): In search of the Republic of Letters. Intellectual relations between Hungary and The Netherlands 1500–1800. Study Centre on the Republic of Letters in the Early Modern Period, NIAS, 29–35.
- SZELESTEI N. L. 1989. Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon. 1690–1790. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest.
- Warner, M. 1990. The Letters of the Republic. Harvard University Press. Cambridge. London.
- Vierhaus, R. 1990. „Wissenschaft und Politik im Zeitalter des Absolutismus”: H. Poser – A. Heinekamp (szerk.): Leibniz in Berlin. Steiner.

BUGOVITS VALÉRIA

A feneketlen mélységek regénye Tolsztoj *Kreutzer szonátája* (1889)

Irodalomtudományi Doktori Iskola

„A Tolsztoj-művek problematikája egymásra épül, magukban foglalják a korábbiakét, de tovább is lépnek.”¹

Az amerikai kutató, B. H. Monter véleménye szerint Lev Tolsztoj *Kreutzer szonáta* című művében feneketlen mélységek nyílnak meg az olvasó előtt. E „feneketlen mélységek” a férfi – nő kapcsolat, a házastársi kötelék ábrázolásában manifesztálódnak. Ez a kisregény is egy szem abban a virtuálisan megalkotott láncolatban, amelynek segítségével kísérletet teszünk arra, hogy a szerző művészetében vizsgáljuk a nők családban elfoglalt helyét, esetleges társadalmi szerepét, tekintettel az orosz és világirodalmi kánon nőalakjaira; köztük vannak a bibliai nők, az ovidiusi alakok, a bürgeri Lenóra, a zsuikovszkiji Lenóra – Ludmilla, a puskini Tatjana, a tolsztoji Marja a Családi boldogságból, Natasa a Háború és békéből és a nagy író érezhetően legkedvesebb nőalakja, Anna Karenina, valamint az azonos című regény számos női epizódfigurája. Kezdeti műveitől utolsó alkotásainak problémafelvetéséig Tolsztojoban él és folyamatosan erősödik a kíváncsiság a morális kérdések iránt, ennek boncolására és megválaszolására középpontba állítja a férfi – nő kapcsolatot, hozzárendeli a torzulások érzékeltetésére a bűn problematikáját. Következésképpen művészetében az idilli szerelem, az ideálisnak hitt házastársi kapcsolat bemutatásának helyére fokozatosan a torzulások művészi megragadása lép. Már az Anna – Vronszkij reláció, sőt a regény több más férfi – nő együttállásának megbicsaklásai is erre irányítják a figyelmünket.

Jelen vizsgálódásunk tárgya a mottóinkban említett továbblépés, bemutatva jeles irodalmárok máig publikált tapasztalatait, következtetéseit, azzal a szándékkal, hogy a saját kutatásaink eredményeivel árnyaljuk azokat.

Elsődleges szempontunk e folyamatban annak kiderítése, hogy a jelen nem lévő, de központi nőalaknak milyen szerepe van a regény cselekményében, a szerző mely művészi eszközökkel pótolja a tényleges megjelenítést.

Bőven olvasunk a szakirodalomban a mű szerkezetéről illetve műfaji megoldásáról, a vallomásról, a monológ formáról, amely egyik eszköz a fent megjelölt kérdésben. Látjuk, hogy a férfi beszéli el a történeteket. Itt tetten is érzük az író egyik módszerét, a nézőpont-meghatározást. A női véleményt nem halljuk, vagy csak férfi adaptációban, az egész mű férfi nézőpontból tárja elénk a problémát.

Henry Troyat monográfiájában (1965 orosz/1967 magyar fordítása) egy hosszú fejezetet szentel a vizsgált mű elemzésének. Érinti a lehetséges Tolsztoj – Pozdnisev párhuzamot.

¹HAJNÁDY 2011, 169.

„Külső látszatra semmi hasonlóság sincs Lev Tolsztoj és Pozdnisev, a Kreutzer szonáta hőse között, aki a vonaton elmeséli útítársainak, hogyan ölte meg féltékenységből a feleségét. De a képzelt alak elméletei oly híven tükrözik a szerző meggyőződését, hogy a gyilkosságot leszámítva önéletrajzi jellegűnek kell tekintenünk az egész elbeszélést. Mekkora utat tett meg Lev Tolsztoj, mióta a Háború és békében kifejtette nézeteit a családi boldogsághoz vezető szerelemről! Az Anna Kareninában elítélte a házasságtörő szenvedélyt, és magasztalta a hitvesi szeretetet, bár érezte, hogy Levin és Kitty házasságát is aláaknázza a nyugtalanság. A harmadik fokozat, a Kreutzer szonáta már azt mutatja ki, hogy még a házastársi kapcsolatok is átkozottak.”²

Troyat az írás műfaját illetően kérdésekben fogalmaz: „Társadalmi regény? Röpirat a világ ellen? Vallomás? Hitvallás? Mindebből van valami a Kreutzer szonátában. (Troyat 1967: 570) A mű atmoszférájáról így nyilatkozik: [...] az elbeszélés az első sortól az utolsóig szinte sugározza a szerző undorát a házassággal szemben, amely csupán 'törvényesített prostitúció', gyűlöletét a nők ellen.”³

Később Viktor Sklovskij monográfiája (1978 magyarul) közel nyolc oldal terjedelemben fejtegeti a mű általa legfontosabbnak tartott aspektusait. Értekezik a mű keletkezéséről, az ötletadó élményt is hasonló részletességgel tárgyalja, mint Troyat. Az életrajz és az alkotás viszonyának tisztázására szól „a Tolsztoj házában felizzó összeütközésekről”. A mű témájának értelmezésével kapcsolatban más a véleménye, mint Troyat-é. Figyelmeztet: „Ne higgyük [...], hogy Lev Nyikolajevics a Kreutzer szonátában saját féltékenységének történetét, felesége hűtlenségét vagy akár saját gyanúit írta volna meg. [...] A Kreutzer szonáta a szerelem és a házasság értelméről, a művészet korabeli társadalmi jelentőségéről szól, de nem kapcsolódik Tolsztoj életének valamely meghatározott eseményéhez. [...] A Kreutzer szonáta konfliktusa se a féltékenységen alapul. A rabságról, a meg nem értésről, az örök vetélkedésről van szó benne. [...] A Kreutzer szonáta a házasság mint rabság regénye.”⁴ „A mű formája : monológ a hallgatók jelentéktelen közbeszólásaival.”⁵

Sklovskij utal arra is, hogy N. K. Gudzij már részletesen feldolgozta a tolsztoji regény megírásának és kiadásának történetét, mindezt idézi is tőle.⁶ Olvashatunk a mű fogadtatásáról is.

Mindkét életrajzíró beszámol arról a Tolsztoj család moszkvai lakásán 1888-ban megtartott házi hangversenyéről, amelyen a jelenlévők, köztük neves művészek (Repin is), meghallgatták Beethoven Kreutzer szonátáját L(j)aszotta előadásában, s amely művészi élmény hatására Tolsztoj azt ajánlotta, hogy ki-ki a saját művészete eszközeivel próbálja kifejezni, milyen hatással volt rá a zenemű. Ez az élmény volt a közvetlen kiváltója annak, hogy Tolsztoj 1888 márciusa és májusa között elkészítette a szóban forgó műve vázlatát és később a teljes elbeszélést.

Eichenbaum és Ginzburg áttanulmányozott műveiben nem találtunk a Kreutzer szonátára vonatkozó megállapításokat.

² TROYAT 1967, 568–569.

³ TROYAT 1967, 570.

⁴ SKLOVSZKIJ 1978, 404–406.

⁵ SKLOVSZKIJ 1978, 407.

⁶ SKLOVSZKIJ 1978, 408.

B. H. Monter, a már hivatkozott amerikai kutató tanulmányában eddig kevésbé fókuszba állított aspektusokból közelíti meg az elbeszélést. Műértelmezése a befejező állomása annak a folyamatnak, amellyel végigkísérte Tolsztoj alkotói küzdelmét, ahogy eljutott a feminizmus megismeréséig majd elvetéséig. Monter (1978) a művészi pálya jelentős vonulatával foglalkozik, míg Dorothy Green alig egy évtizeddel korábban (1967) publikált írásában a Beethoven-i zenemű és az annak hatása alatt született tolsztoji próza - szonáta összevetését végzi el, kitérve azokra a mozzanatokra is, amelyek a prózai alkotás „szonátajegyeit” mutatják. Ezek közül kettőt kiemelünk. A formaiság tekintetében megállapítja, hogy a szonáta kifejezés általában olyan hangszerre írt zenei darabot jelöl, amely három vagy négy különböző ritmusú és sebességű „mozzanatból” épül föl, például gyors, lassú, gyors; néha gyors illetve lassú bevezetéssel.⁷ A gyors és lassú részek váltakozása, a lassú indítás a szóban forgó kisregénynek is jellemzője. Green a drámaiságot is számba veszi, amely éppúgy sajátja a tolsztoji szonátának, mint Beethoven művének. Bizonyosságul a végtelenített pozdnisevi monológot említi, amely szerinte drámai, ha valaha valami Tolsztojnál egyáltalán az volt. Különös írói bravúrnak tarja, hogy bár Pozdnisev monológja önmagában is dráma, az író nem hagyja egyedül a férfit gyónás - úton: a férj vallomásában szinte föléleszti a feleséget, megidézi jelenlétét, a hangja tónusát, a megjelenését, alakját – olyan élénken, mintha jelen lenne a történetben, mint aktuális ellenség.

A hazai kutatók közül Hajnádý Zoltán vizsgálja legalaposabban e mű részleteit, több írásában is. A 80-as évek második felében megjelent monografikus munkáiban⁸ Troyat-hoz és Sklovszkijhoz hasonlóan részletesen feltárja a mű keletkezési körülményeit, összeveti a végleges verziót megelőző és előkészítő szövegvariánsokkal. Monter amerikai kutatóhoz hasonlóan egymás mellé állítja a regény tragikus befejezését és Anna Kareninának a betegágyánál bekövetkezett megbékélését és békéltetését,⁹ rámutat a két jelenet törvényszerű különbségére is. Az Anna Karenina és a Kreutzer szonáta tragikus öngyilkossági-gyilkossági jelenetében viszont Tolsztoj szerkesztésmódjában párhuzamosságot fedez fel. Vizsgálja a tolsztoji művészetben fellelhető zenei hatásokat az elbeszéléssel kapcsolatban, a tolsztoji belső monológokat, a tudatos lassítást mint művészi eszközt a „katasztrófa előtti pillanatokban”. Hajnádý Zoltán 1985-ben hasonló következtetést von le a mű üzenetét illetően, mint amit Sklovszkij közel egy évtizeddel korábban: „Pozdnisev drámája nem a hiszékenység, nem is a féltékenység tragédiája, hanem az abnormális orosz élet kórképe, amelynek atmoszférája kibékíthetetlen konfliktusokat szül a házastársak között.”¹⁰

Hajnádýt későbbi írásaiban is foglalkoztatta a téma, más aspektusból világítja meg közel három évtizeddel később, 2005-ben a Kreutzer szonáta poétikai jellemzőit.¹¹ Ráirányítja a figyelmünket a tipikusan tolsztoji szerkesztésmódra, arra a konstrukciós elvre, amelynek az a célja, hogy „megmutassa milyen volt a hős és milyen lett”. Ezt látjuk a vizsgált Kreutzer szonátában is. „Tolsztoj [...] két

⁷ GREEN 1967, 17.

⁸ TOLSZTOJ 1985.; HAJNÁDÝ 1987.

⁹ HAJNÁDÝ 1985.

¹⁰ HAJNÁDÝ 1985, 172.

¹¹ HAJNÁDÝ 2011, 147.

szüzsét állít egymással szembe. [...] A cselekmény két szinten játszódik: egy külső és egy rejtett belső szinten. Az elbeszélő az egyik szintről folyton átkapcsol a másikra. A megduplázott nézőpont kettős értékrendszert jelent. [...] Az új nézőpont a korábbi értékek egész rendszerét kritikának veti alá. Ironikus–satirikus hangnemben értékeli át [...] a morális értékeket – bátorság, szerelem, csatlád, halálfélelem – *Rajtaütés, Anna Karenina, Ördög, Kreutzer szonáta, Ivan Iljics halála* stb. Tolsztoj a narratív elidegenítés módszerével él, amit Sklovszkij *különössé tevésnek* (остранение) nevezett. Lényege abban foglalható össze, hogy a megszokottat szokatlan nézőpontból láttatja, mert az automatizmus meggátolja az embert, hogy a valóságot a maga igazi mivoltában szemlélje.”¹²

A Kreutzer szonátát gyakran úgy utasítják el, mint Tolsztoj nőgyűlöletének különlegesen szélsőséges bizonyítékát, amelyet nem ellensúlyoz semminemű művészi erény, sőt, hogy nincsen a műnek semmi határozott szövege.

Ezzel a gyakran hangoztatott véleménnyel szemben Monter azt állítja, hogy a Kreutzer szonátának igenis van művészi szerkezete, ugyan jellegzetes, nem könnyű az olvasó számára. „Antiregénynek” tartja, utalva arra, hogy nagyon sok korabeli nyugat-európai regény Tolsztoj ízlése szerint nem elég magas színvonalú, nem megfelelő szerkezetű. Túl a nőgyűlöleten, az író keresi annak legalapvetőbb gyökereit, amelyeket végül a teljességgel a férfiak által kreált társadalmi és gazdasági világban vél felfedezni.

Saját kutatásaink elsősorban a magyar fordítás szövegelemzésére, benne a költői eszközökre, a stiláris megoldásokra, a nyelvi megformáltságra, a hátorzongató lexikára koncentrálnak.

A 28 számozott fejezetből álló kétszeresen is keretes szerkezetű mű látszólag Pozdnisev története, a tényleges közölnivaló regény a regényben. A keretet a vonatutazás jelenti, amely során egy másik vonatutazást mesél el a főhős. Pozdnisev maga meséli el a történetet, az írónak, az „elbeszélő én”-nek, aki együtt utazott a bevezető két fejezetben megszólaltatott szereplő személyekkel: egy olyan vonaton, amely sehova nem visz. Pozdnisev narratívája egész éjszaka folytatódik, de soha nem tudhatjuk, hogy a hajnal hoz-e új véleményt a beszélgetőtársának. Pozdnisev öltözete, a jól szabott nyugati felöltő alatt orosz hímzett ing tükrözheti az életében végbement változást. Hangja és arca szintén változik, ahogy belelovalja magát a narratívájába, a vonat egyre gyorsuló mozgásához igazodva.

A regény egységessége és fő érdekessége a főszereplő dührohamból és a nőről alkotott extrém nézetéből vezethető le.¹³

Ami a „keretszerkezetet” illeti, Monter megtévesztésnek tartja, mert szerinte szándékosan mesterkélte, s a szenvedély, amelyet tartalmaz, ebben a helyzetben nem mindennapos történet. Úgy véli, hogy az eszmefuttatás, a tárgytól való elkalandozás a történet minden egyes fordulópontján – udvarlás, eljegyzés, házasság, házasságtörés (történjen az akár gondolatban akár tettben) ebben a műben a legnagyobb érdeklődést kiváltó események. Aminek tehát ebben a regényben a cselekmény

¹² HAJNÁDY 2011, 147.

¹³ MONTER 1978, 531.

lényegének kellene lennie – a feleség kapcsolata a szeretővel vagy a gyilkossá vált férjjel – az ebben a történetben marginális kérdés.¹⁴

Utazás az utazásban = kép a képben: Pozdnisev, aki vonaton utazva meséli el borzalmas tettének történetét, elmeséli azt az utazást is, amikor kiküldetéséből, feleségének levele után, féltékenységében korábban hazautazik. Ez még egy „benne foglalás”: egy régi emléket eleveníti föl: „Nagyon régen történt, de emlékezetemben maradt. Truhacsevskij fivére arra a kérdésre, látogatja-e a nyilvánosházakat, emlékszem azt mondta, hogy rendes ember nem jár oda, ahol megbetegedhet, ami mocskos és undorító, amikor mindig lehet találni rendes nőt is. És íme, a fivére megtalálta a feleségemet.”¹⁵

Reginald Frank Christian tanulmányában arra utal, hogy a tolsztoji történet főként a fülre, a hallásra apellál, hiszen az emberi hang irodalmi megfelelője tud lenni egy szóló hangszernek. Mivel ilyen formán a szöveg olvasása (hallgatása) alatt a teljes figyelmünk a hang(zás) felé fordul, s a narratívának ez a gyónásszerű formája a legközelebbi irodalmi megközelítése a zongora és a hegedű zenei hangjának.¹⁶ Más elemzőkkel ellentétben Christian Pozdnisev gyilkosságának alapvető oka-és indítékaként az elvakult férji féltékenységet tartja.¹⁷

A mű kvázi monológ, Tolsztoj saját gyónása, saját elbukásának története és annak magyarázata – mentése – megmentése, a társadalom mulasztó szerepének taglalása. Az író az elbeszélő Pozdnisev szájába adja saját élettörténetét, az erkölcsi megítélést és elítélést.

Következőképpen maga a szerző nem, de szócsöve = Pozdnisev elítéli saját magát valamint a hasonlóan elbukottakat, s – ugyan elsősorban saját keserű és tragikus tapasztalatai alapján – erőteljesen tágítja a kérdés horizontját: úgy véli, a társadalom teszi lehetővé, provokálja ki a nő – férfi viszony erkölcstelenségét, tehát szemében vádlott az egész társadalom.

Férfi - aspektusból láttatja az eseményeket illetve mond véleményt, bírál, ítélkezik a nők és az egész társadalom fölött a gyónás egyes szám első személyű narrátora, a gyilkos férj.

Mint a bevezetőben említettük, egy korai mű, a Családi boldogság ugyanazon gondolatív másik végpontján van időben és az írói poétikai, erkölcsi fejlődés tekintetében is. A két alkotás vázlatos egybevetésével párhuzamos és eltérő elemeket észlelhetünk. Mindkét írás műfaja kisregény, mindegyikben egyes szám első személyű narratívát alkalmaz a szerző, de más az aspektus: a *Családi boldogság*ban az események (ott az is van) elbeszélője a női főhős (1859), a *Kreutzer szonáta* (1889) – 30 év időbeli különbséggel – férfi aspektusú narratíva. Az első egy szerelem kibontakozása részletes, leheletfinom lélekrajzzal, a legcsodálatosabb tolsztoji természeti képpel, és egy rövid ideig tartó boldog házasság után a szerelem, a meghittség kihűlésének ábrázolásával. „Az orosz пейзаж [...] szerepe [...] kiteljesedik, markáns a műben, fel kell rá figyelnünk. Minden jelentős változást kísér,

¹⁴ MONTER 1978, 531.

¹⁵ Jelen dolgozatban TOLSZTOJ *Kreutzer szonáta* című művének idézeteit a Magyar Elektronikus Könyvtár 2013. évi anyagából vettük. MEK. TOLSZTOJ 2013: 25. fejezet 37. oldal, a továbbiakban rövidítve a következőképpen: TOLSZTOJ 2013, 25.; 37.

¹⁶ CHRISTIAN 1969, 232.

¹⁷ CHRISTIAN 1969, 230.

minden fordulatnál megcsodálhatjuk. Mása lírai пейзаж-zsal veszi körbe magát, amíg elbeszéli a történetet.”¹⁸ A „leghatalmasabb földöntúli buja” természetleírás ezekkel a szavakkal zárul: „[...] a tündérfátyol minden lépésnél újra összeborult mögöttünk és előttünk, s lassacskán már végképp nem hittem el, hogy tovább lehet menni, végképp nem hittem, hogy valóság, amit látok.”¹⁹ A *Családi boldogság* Másája Tolsztoj első kísérlete arra, hogy a nő szívébe lásson és megismerje a női cselekedetek mozgatórugóit. Itt Mása minden olyan tulajdonsággal rendelkezik, amelyet Tolsztoj az ideális nőtől elvár.

Utóbbi mű a feneketlen mélységek föltárása, férfiúi gyűlölet, végül kegyetlen gyilkosság. Itt nincsen táj, sem tájfestés, helyette a zene „segíti” a karakterek kibontását; a környezet a vonat fülkéje; a madáracsicsergést a vonatkerekek csattogása váltja föl.

A férfi – nő erőjáték kérdését a *Kreutzer szonátá*ban Tolsztoj kardinális kérdésként kezeli. Az írás középpontjában a nemeknek a szerelemben és a házasságban megnyilvánuló kapcsolata áll. Már a kerettörténetben megtörténik a „szerepek” elosztása, ami meghatározza a későbbi konfliktust, amely a férfi – nő szembenállásban valósul meg: „egy nem szép s már nem fiatal, elkínzott arcú, dohányozgató hölgy, akin férfias kabát és sapka volt” és az „ideges mozgású úr”. Zaversinszkaja szerint a férfi dominanciát a szerző a bevezető beszélgetésben azzal biztosítja, hogy csupán ez az egyetlen nő vesz részt benne, a beszélgetőtársak férfiak. Sőt, az egész műnek csak két női szereplője van. Egyikük a kerettörténetben a „nem szép hölgy”, másik – csupán az említés szintjén – a meggyilkolt feleség.²⁰

Pozdnisev feleségének, akinek még neve sincsen, csupán azok a motivációi vannak, amelyekkel a férje fölruházta.²¹ Dühös dialógusban alkalomszerűen kerül bemutatásra a szövegben. Úgy írja le és kezeli őt a férj, mint egy állatot, sőt még kevesebb együttérzéssel. Még a halálos ágyán sem szelíd, mint egy angyal, sem meg nem bocsát, sem el nem fogadja a bocsánatkérést, de kifejezi a gyűlöletet, a bosszúszomjas vágyat, hogy gyilkos férjétől vegyék el a gyerekeiket.

A regényben sorrendben is csak másodikként említett karakter, Pozdnisev felesége a nő szerepnek két típusú gender-variációjában jelenik meg: anyaként és szeretőként. A szerepeknek ez a váltakozása fenyegetőleg hat Pozdnisevre: „воспринимается Позднышев-ым как угроза.”²²

Tolsztoj anélkül viszi végbe a nőknek ezt a bravúros megjelenítését, hogy egyszer is azono-sulna egy nő nézőpontjával, ahogy azt olyan sikeresen tette korábbi munkáiban.²³ Míg az *Anna Karenin*ban Levin áhítattal „megadja magát” a nők világának, amely őt „magához veszi” az eljegyzése után, Pozdnisev úgy értelmezi az életet, hogy a nők árucikkek egy versenypiacon. Társadalmi – gazdasági hasonlatok uralják narratívájának erre vonatkozó részét. S hogy még érzékelhetőbb legyen az

¹⁸ BUGOVITS 2009, 73–74.

¹⁹ TOLSZTOJ 1961, 40.

²⁰ ZAVERSINSZKAJA 2011, 15.

²¹ MONTER 1978, 531.

²² ZAVERSINSZKAJA 2011, 15.

²³ MONTER 1978, 531.

egész regényt átszövő nőgyűlölő attitűd, Tolsztoj még bonyolultabb bravúrt akar végrehajtani: anélkül, hogy engedné megszólalni a nőt (még a novella elején a vonaton utazó nőnek is a jogász, az akkurátus, új holmijú úr, egy ügyvéd segítségével van szüksége hogy kifejezze az ő „rossz” modern elképzelését a szerelemlől és a válásról), anélkül, hogy nekünk, olvasóknak megadná a lehetőséget, hogy akár egy példát is lássunk a nőkben megnyilvánuló csodálnivaló magatartásra, világosan megmutatja a feleség ember voltában történt megalázottságát.²⁴ Pozdnisev második veszekedése a feleségével azzal végződik, hogy az asszony megvádolja férjét, mi szerint pénzügyi „manipulációval” próbálja őt kontroll alatt tartani. Később, amikor orvosa tanácsára nem vállalja első gyermeke szoptatását, hanem szoptatós dajkát fogad, Pozdnisev állandóan (vissza)utal a „mi társadalmi osztályunkban” uralkodó modern szokásokra, de panaszolja, hogy ezek a parasztság körében is terjednek.

Végül még durvább hasonlat a narratívájában az, hogy a középosztálybeli orosz nőt legtávolabbi társadalmi ellenoldalukhoz, a bazár rabszolgáihoz illetve a zsidókhoz hasonlítja.²⁵ A 9. fejezetben kifakad az „asszonyuralom” ellen; ²⁶ párhuzamot von a zsidó-uralommal, ugyanott viszont már megemlíti azt is, hogy a nők jogfosztottak: „megalázták őket, megfosztották a férfiével egyenlő jogaiktól. S most azzal bosszulják meg magukat, hogy az érzékiségünkre hatnak, a hálójukba fognak”²⁷

Ugyan a 3. fejezettől Pozdnisev beszél, alig konkrétumokat, inkább az átélt konkrét élményei és élettapasztalata alapján deduktíve megvont általános erkölcsi fejtegetését halljuk, de a 6. fejezetig (11. o.) semmi cselekmény nincsen. Ott előadja, hogy ő maga két nőtípust különböztet meg a „férfifogás” praktikáját illetően: „Kacér nő ezt tudatosan tudja, de minden ártatlan leány is tudja öntudatlan, ahogy az állatok is tudják.”²⁸, s a férfit, a tapasztalatlan ifjút a női praktikák áldozatának festi le. Ecseteli az úri társadalom erkölcstelenségét, okozójának az urak henye életmódját, a naponta fogyasztott izgató ételeket tartja.²⁹

A feleség ugyan sértő módon nem kap nevet, nem ismerhetjük meg közvetlenül a véleményét, az író azonban készít róla egy „(anti)portrét”, ábrázolása egy-egy ecsetvonás, de létezik; például a 18. fejezetben állathoz, lóhoz hasonlítja: „harminc esztendő, nem szülő, jól táplált s fölzaklatott asszonynak. A külseje nyugtalanságot támasztott. Amikor férfiak közt haladt el, magára vonta pillantásukat. Olyan volt, mint a sokáig istállóban álló, jól tartott, befogott ló, amelyről levették a zablát.”³⁰ Majd: „Nem volt rajta semmiféle zabla, [...] Igaz, már nincs első ifjúságában, egyik

²⁴ MONTER 1978, 531.

²⁵ MONTER 1978, 532.

²⁶ TOLSZTOJ 2013, 9.; 12.

²⁷ TOLSZTOJ 2013, 9.; 13.

²⁸ TOLSZTOJ 2013, 6.; 11.

²⁹ TOLSZTOJ 2013, 6. 11.; 7.; 11.

³⁰ TOLSZTOJ 2013, 18.; 26.

fogának hiányzik az oldala, s van némi puffadtság is rajta [...]”³¹; később: „[...] ő a frizurájával, a karcsú derekával és lomha, graciózus mozdulataival (láttam vonzó, gyűlöletes arcát) [...]”³²; utána: „Igen, annak ellenére, hogy túl van az első frisséségen, nem vetette meg őt: mégis nem csúnya, s ami fő, legalább nem veszélyezteti a drága egészségét.”³³ Hozzáteszi: „Milyen inas nyaka volt.”³⁴

Az állatnak látott nő csak undort vált ki belőle, de bekövetkezik a fordulat, a haldokló feleség látványára: „Először s leginkább a fölpuftadt s véraláfutástól kékes arc hökkentett meg, az orr egy része s a szem alja. Ez az én könnyökütem következménye volt, amikor vissza akart tartani. Szépség nem volt rajt semmi, inkább valami ocsmányat láttam benne. [...] Eltorzult arca megreszketett, ráncokba szaladt.[...] A gyerekekre pillantottam, majd az ő véraláfutásos, zúzott arcára, s első ízben feledkeztem meg magamról, a jogaimról, a büszkeségemről, és első ízben láttam meg benne az embert. [...]”³⁵ Elkésett? Igen. Már késő. Vajon az orosz «ПОЗДНЫЙ» „késő” jelentésű szónak köze van az író névválasztásához? Robert Louis Jackson úgy véli, igen.³⁶ Ha ezzel egyetértünk, akkor beszélő névvel van dolgunk, ahogy számtalan más helyen a világirodalomban. Az elkésett Pozdnisevnek azonban az író még ad lehetőséget arra, hogy új, más emberré váljon, földolgozza a történeteket, magyarázatot keressen, saját mentségét kritika tárgyává tegye, hiszen a történet befejezésével nem fejeződik be a férfi vonatutazása.

A feleségről megfogalmazott mondatok hatására szinte látjuk magunk előtt a megnyomorított asszonyt. A nő portréjánál részletesebben festi le az író a vélt csábítót, Truhacsevskijt mintegy jelezve azt is, hogy a férj számára fontosabb a gyűlölt rivális. Ez az ábrázolás plasztikusabb is. A férfi megjelenésének, arckifejezésének, öltözete legapróbb részletének a szavakkal történő megfestését tapasztaljuk. A 28 fejezetből a 19.-ben, tehát jóval a regényidő fele után mutatja be részletesen a zenészt. „Nedves, mandulavágású szemek, piros, mosolygó ajak, bajuszpödrővel kikent bajuszka, utolsó divat szerinti frizura, az arc aljasan csinos, az, amit az asszonyok „nem rossz”-nak mondanak, az alkat gyenge, ha nem is torz, fara rendkívül fejlett, mint az asszonyoké, s mint mondják, a hottentottáké. Azt mondják, azok is muzikálisak. Amennyire lehet, bizalmaskodásra hajló, de érzékeny s mindig kész, hogy a legkisebb ellenállásnál megtorpanjon; külső méltóságát mindig megőrizte, s a gombos cipők, ragyogó nyakkendő-színek s más egyébek különös párizsias árnyalata volt rajta, az, amit az idegenek sajátítanak el Párizsban, s különösségével, újdonságával mindig úgy hat az asszonyokra. Modorában csinált, külsőséges vidámság. Olyan modor, tudja, amely mindig célzásokban, szaggatottan beszél, mintha a hallgatója is tudná mindazt, s egyedül is ki tudná egészíteni.”³⁷ A portré kiegészül: „Truhacsevskij tarkójára, kétfelé fésült, fekete hajától elváló fehér

³¹ TOLSZTOJ 2013, 25. 37.

³² TOLSZTOJ 2013, 26. 40.

³³ TOLSZTOJ 2013, 26. 40.

³⁴ TOLSZTOJ 2013, 27. 41.

³⁵ TOLSZTOJ 2013, 28. 43.

³⁶ JACKSON 1993, 223.

³⁷ TOLSZTOJ 2013, 19. 27.

nyakára néztem, ahogy madárforma járásával kissé szökdécselőn kiment tőlünk. Nem lehetett be nem ismernem magamnak, hogy gyötör ennek az embernek a jelenléte.”³⁸ „Truhacsevszkij kitűnően játszott, a legnagyobb mértékben megvolt a játékában az, amit tónusnak neveznek. Azonkívül a finom, előkelő ízlés, amely egyáltalán nem vágott össze a jellemével. [...] Igen szépen viselkedett. [...] a köpönyege volt. Tudja, az a divatos köpeny.”³⁹ Még apróbb részleteket is bemutat a portré: „a felfele görbített nagy, fehér ujjjaival”⁴⁰ Később: fehér, puha keze,⁴¹ utána: „ő is megjelent, frakkban, ízléstelen briliáns kezelőgombbal. Fesztelenül viselkedett, sietve s az egyetértés és megértés mosolyával válaszolt mindenre,”⁴² folytatódik a bemutatás: „(emlékszem, hogy ropogtatta a csontokat a karajban, s fogta körül mohón vörös ajkaival a pohár bort). Jól táplált, sima modorú, s nemcsak erkölcsi elvei nincsenek, de nyilván olyan elvei vannak, hogy a kínálkozó gyönyörön kapni kell.”⁴³

A regényben összesen ezt a két jelentős portrét találjuk, amelyet a gyilkos férj narrációja hoz létre. Mindkét esetben az ekfrázis költői eszközt alkalmazza Tolsztoj. „Az alakokat és a tárgyakat oly életszerűen festi meg, és állítja az olvasó szeme elé, hogy bizonyos értelemben a leírásból gondolati képet, virtuális festményt, szobrot formál. Ebben rejlik az ekfrázis poétikai szerepe: a térbeliség időbeliségbe fordításával áttöri az ábrázolható és a leírható közti határvonalat. Átlép a nyelvi világból a képi világába: a szintagmatikus struktúrából a paradigmatis struktúrába.”⁴⁴

A képet ezután Tolsztoj – Pozdnisev kiterjeszti, más férfiban is felismerni véli az utált truhacsevszkiji jegyeket: „A doktornak olyan bajusza van, mint Truhacsevszkijnak, s olyan utálatos is...”⁴⁵

Két portrét említettünk fentebb, de van egy harmadik részletes karakterábrázolás is a műben, éppen Pozdnisevé, azt az „elbeszélő én” alkotja meg. Benyomásunk kiegészül a férj saját narratívájával, amikor ő maga utal bizonyos jellemző cselekvéseire, reagálásaira: „Olyan voltam, mint a vad a kalitkában: hol fölugrottam, az ablakhoz mentem, hol meg támolyogva járkálni kezdtem, szerettem volna meggyorsítani a vonat menetét; de a kocsi padjaival és ablaküvegeivel éppúgy remegett, mint itt ez a mienk.”⁴⁶ Mindezekből egy laza szövetű jellemrajz jön létre.

Művészi eszközként a proxemikával is találkozunk a műben. A főhős, Pozdnisev attitűdjében nyilvánul meg leginkább a kommunikációs térközzszabályozás, viszonyában önmagával és az elbeszélő történet összes szereplőjével, különösen a megölt feleségével; távolsága–közelsége, távolságtartásának

³⁸ TOLSZTOJ 2013, 21. 30.

³⁹ TOLSZTOJ 2013, 21. 31.

⁴⁰ TOLSZTOJ 2013, 21. 31.

⁴¹ TOLSZTOJ 2013, 21. 32.

⁴² TOLSZTOJ 2013, 23. 34.

⁴³ TOLSZTOJ 2013, 24. 36.

⁴⁴ HAJNÁDY 2013, 1.

⁴⁵ TOLSZTOJ 2013, 25. 37.

⁴⁶ TOLSZTOJ 2013, 25. 37.

állandó, pillanatnyi érdeke szerinti változtatásában. Pozdnisev monológiájában néha távolságot tart önmagától is, ilyenkor reálisnak tűnően boncolgatja kettejük és saját viselkedését, a durvulás folyamatát. Ennek következtében az egész művet feszítik az ellentmondások, a „belső” regény izzik a kontrasztos elbeszélésmódtól.

Szembeállítás is működik a szövegben: paraszt–„mi”. „Előbbi ledolgozza az alacsony kalóriájú ételt, utóbbi nem dolgozza le az izgató ételeket, következésképpen előbbi egészséges marad, utóbbi henyél és buja lesz.”⁴⁷ A városi élet sajátosságai kapcsán: „a második télen [...] kitanították a védekezésre.[...] Vagy mesterségesen szabadulunk meg a gyerektől, vagy úgy nézünk rá, mint szerencsétlenségre, a vigyázatlanság következményére, ami még ocsmányabb. Igazolás nincs.”⁴⁸ A narrátor szerint a paraszt magatartása erkölcsös – az úri rétegé erkölcstelen. Az emberi lelkiismeretre apellál illetve annak hiányát rója fel: szarkasztikusan – a feleség megszépült, kihívó küllemének leírásában.

A háritás pszichológiai eszköze is segít a főhős feldúlt lelkiállapotának bemutatásában: „Az anyák nagy része”⁴⁹ – többségben van a szövegben a hasonló általánosítás illetve az általános alany. Mi a szerepe? A távolságtartás, pszichológiai aspektusból a háritás. Pozdnisev ilyen formában a narrációjával igyekszik saját tettének, bűnének kisebbitésére, hiszen kvázi csak úgy cselekedett, mint bárki más illetve azt sugallja, hogy hasonló helyzetben más is elkövette volna ezt a bűnt, vagy hogy ilyen helyzetben nem lehetett volna más kiút, s ez nem az ő, hanem az össz - társadalom felelőssége, legalább is bűnrészessége.

Kárhóztatja az anyák önzését gyermekvállalás kérdésében.⁵⁰ Aztán csupán néhány mondat következik saját életükről illetve saját feleségéről, viszonyukról, mindez csakis azért, hogy bizonyítsa az általános tézist: az anyák önzők! Ezt kizárólag saját sérelmeként éli meg: „Néha úgy rémlett, hogy ez szándékosan történik így, hogy a feleségem csak tettei magát, mintha nyugtalankodnék a gyermekekért, csak hogy győzedelmeskedjék rajtam. [...] a vonzalom a gyermekek iránt, az állati szükséglet”, anya – tyúkanyó párhuzam; lesújtó véleménye az orvosokról, mint minden rossz forrásáról. „Így van ez most is a családok nagy részében.”⁵¹ – érezhető a háritás.

Az eufémizmus stiláris eszközöként jelenik meg a szövegben az „epizódum” szó,⁵² hogy még háttorzongatóbbá tegye az amúgy is fölkavaró narratívát.

Az *Anna Karenina* után Tolsztoj megváltoztatja pozícióját, nézőpontot vált, hogy megmutassa a szenvedélynek elsősorban a férfiakra gyakorolt hatását, és egyre nyíltabban saját érzéseivel foglalkozik. „Tolsztoj a világirodalom egyik legönéletrajzibb írója, önmagából alkot művet. Számára az önmagáság olyasmi, ami anyagot szolgáltat az íráshoz, teljesen átszővi életművét. Össze

⁴⁷ TOLSZTOJ 2013, 7. 11.

⁴⁸ TOLSZTOJ 2013, 18. 25.

⁴⁹ TOLSZTOJ 2013, 16. 22.

⁵⁰ TOLSZTOJ 2013, 16. 22.

⁵¹ TOLSZTOJ 2013, 16. 23.

⁵² TOLSZTOJ 2013, 4. 8

akarta olvasztani az életet és az alkotást, melynek során a művész élete szöveggé jelenik meg. Önmagát építi a műbe [...].”⁵³A „nőkérdés”-sel foglalkozó műveiben Tolsztojnak a női szépséggel való állandó vívódása is megjelenik. A *Kreutzer szonátát* Annjenszkij⁵⁴ ennek a harcnak egy külön állomásaként említi. Úgy véli, hogy a kisregényben szereplő asszonynak, akit vélt házasságtörése vagy csupán kacérkodása miatt Pozdnisev, a férj gyűlölködve emleget és megvet, ténylegesen nem is ezen „vétkéiért” kell meghalnia, hanem a szerzői gyengeség miatt, amely abban áll, hogy Tolsztojnak fiatalágától nem volt lehetősége csábító női bájokat látni. Annjenszkij szavaival: „nem láthatott olyan női alakot, amelyre ráfeszül jersey”⁵⁵Célszerűen úgy dekódolhatjuk ezt a meglehetősen erős és meghökkentő állítást, hogy Tolsztoj, a „legönéletrajzibb” író nem tudja feldolgozni azt a sokkoló hatást, amelyet a női test csábító, általa bujának vélt idomai váltanak ki belőle. A kisregényben azt érezzük, hogy a szerző is bujkál a szövegben, nem engedi, hogy az olvasónak egyértelmű véleménye alakuljon ki – mivel a szerzőnek ugyanolyan megkettőzött a belső világa, mint Pozdnisevé – s a műben „vezeti le” a feszültséget. A szexuális szerelem, amely feltételezi két ember egységét, Tolsztoj számára önmaga tükröződése. Már Anna karakterében is totális elszigeteltséget tapasztalunk, s ennek szimbolikus gesztusát látjuk a regényben akkor is, amikor a hősnő tükörbe tekintve Vronszkij csókját elképzeli és megcsókolja a saját kezét. A *Kreutzer szonátában*, ahol a házasság csupán (a) szexuális vonzerőn alapul, egyáltalán nincsen egység, nincsen szövetség, hanem csupán két izolált lélek halálos távolsága.⁵⁶

Az „ördög” szó hatszori említése szintén a lélektani háritás egyik eszköze, hiszen Pozdnisev úgy állítja be önmagát (is), mint aki nem saját akaratából gondol, tervez és tesz kegyetlent, ördögít. A szókészlet az „undokság, elbukás, erkölcstelenség” tartalmainak nyelvi megformálását mutatja. Összegyűjtöttük a dominánsan riasztó, iszonyatot keltő szöveg legjellemzőbb és leggyakoribb „sötét” kifejezéseit. E riasztó szókinccset a könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglaltuk, és függelékként csatoltuk a dolgozathoz. A „legsúlyosabbnak” ítélt frázisok illetve mondatok fellelhetőségének fejezet- és oldalszámát is megadtuk.⁵⁷

A regény egész szövetén végigvonuló motívumok: nevelés – nevelődés – nőnevelés (Bildungsroman-jelleg), nőgyűlölet, egyidejűleg a nő bűnös voltának „megbocsátása” a társadalom bűnre kényszerítő jellegének állításával; a gyerek nyűg a nőnek, a nő démonizálása (lexikális megjelenítése az „ördög”, „ördögi” szavak többszöri használata); a felelősségnek a társadalomra háritása, de legalább „kiterjesztése”; utazás, mozgás, vonat, kerekek, állomás, átmenetiség hanghatások – Pozdnisev „különös” hangja, lényének ziláltsága.

⁵³ HAJNÁDY 2011, 140.

⁵⁴ Innokentyij Fjodorovics Annjenszkij (1855 – 1909) orosz filológus.

⁵⁵ ANNYENSKIJ 1988, 135.

⁵⁶ MONTER 1978, 530.

⁵⁷ Ld. Függelék!

Az egész 14. fejezet a nőképzésről, annak történetiségéről (lovagkor stb.) értekezik⁵⁸; korábban olyan nőkről beszél, akiket a „férj nevelt” (Bildungsroman - jelleg). Pozdnisev nem mindig annyira elfogult saját javára, mint ahogy a 13. oldalon olvassuk, a 19-20. oldalon inkább védi, nem hibáztatja a nőt illetve a női nemet. A nők elbukásának felelősségét kiterjeszti a társadalomra. Asszociációként kívánczik Madách ismert mondata *Az ember tragédiájából*: „bűne a koré, mely szülte őt.” Madách és Pozdnisev – Tolsztoj nézeteinek összevetéséből a korszakok közgondolkodásának hasonlósága tűnik ki. 27 év időbeli különbség van a két mű keletkezése – megjelenése között. *Az ember tragédiája* a korábbi (1862). Tolsztoj a művet 1887- 1889 írta. Ugyan nagy időtávolság, de a kor ugyanaz, a két ország gazdasági – társadalmi berendezkedése nagyon eltérő. Közben Magyarországon 1867-ben megtörténik a kiegyezés, de a nő megítélése gyökeresen nem változik, meglehet, hogy egyáltalán nem. Sőt, ez az attitűd, amely a kort, a társadalmat teszi felelőssé „a nő bűnéért”, még valamilyen szinten „humánus” is, amennyiben a teljes felelősség súlyát leveszi a nőről.

Ugyanebben a (14.) fejezetben a nőt „megalázott, züllött rabszolgá”-nak nevezi Pozdnisev, összekapcsolja a rabszolgaság – nők megalázása – prostitúció fogalmakat.⁵⁹ Azonnal a lehetséges megoldások egyik variációját is megnevezi: „Ezen csak az változtat, ha a férfi másképp nézi a nőt, s a nő is önmagát.”⁶⁰ Ismét a magyar irodalom egy korábbi motívuma ötlük föl bennünk: „Ne add magad egy világért, s többet érsz, mint egy világ.”⁶¹ Ebben a párhuzamban is a magyar költő motívuma a korábbi (30 évvel). (Tolsztoj 1887.) Anélkül, hogy a hasonlatosságot túlzottan előtérbe helyeznénk, itt is tetten érhető a nevelés, a lánynevelés jó szándékú „kísérlete”.

Ez a fejezet (14.) csupán másfél oldal: (19 - 20), s csak az utolsó 11 sor szól a gyilkossá vált Pozdnisev saját ügyéről: „Az én feleségemnek” kezdéssel.

A „gyerek – nyűg, a gyerek – gyötrelm” motívum átszövi a narrációt, megvádolva az anyákat, általánosítva: „ A gyerek: gyötrelm, s több semmi. Az anyák nagy része egyenesen így is érez, s néha önkéntelenül ki is mondja.”⁶²

Domináns motívumként vonul végig a kisregény szövegében az „elbeszélő én” által legjellemzőbbnek tartott és gyakran említett pozdnisevi tulajdonság: „az ő különös hangját hallatta, amely most már teljesen hasonló volt a visszafojtott zokogáshoz.”⁶³ Majd: „azt a sajátságos hangot hallatta az orrán.”⁶⁴ Továbbá: „Pozdnisev erős felindulásában megváltoztatta a helyzetét, s szokott hangját hallatta.”⁶⁵ Ennek a hangnak az állandó ismétlődésével és folytonos módosulásával Tolsztoj érzékelteti Pozdnisev érzelmi „radikalizálódását”: féltékeny, gyűlöl, bántani akar, a zene gyűlölete

⁵⁸ TOLSZTOJ 2013, 14. 19–20.

⁵⁹ TOLSZTOJ 2013, 14. 20.

⁶⁰ TOLSZTOJ 2013, 14. 20

⁶¹ Vajda János 1857. *Gyermeklányok emlékkönyvébe*.

⁶² TOLSZTOJ 2013, 16/ 22.

⁶³ TOLSZTOJ 2013, 17. 25.

⁶⁴ TOLSZTOJ 2013, 19. 26.

⁶⁵ TOLSZTOJ 2013, 21. 30.

alakul ki benne, öngyilkosságot fontolgat, állandó feszültségben él, vívódás jellemzi. Mindezeket az indulatokat a karakternek kellemetlen, a befogadónak furcsa fizikai megnyilvánulások kísérik. „Ez a *leitmotivum* az elbeszélés során többször visszatér, és szimbolikus formában kiemeli azokat az ellentétes érzelmeket és gondolatokat, amelyek szorosan kapcsolódnak a narrátor által kifejezni szándékolt mondanivalóhoz.”⁶⁶

Kiemeltük a szövegből a pozdnisevi jellegzetes, riasztó, visszataszító hangok szerzői megfogalmazásának verzióit a „különös hang” variációit, intenzitásának fokozatait: „Pozdnisev [...] mélyeket sóhajtott.[...] egyre izgatottabb, szenvedő hangját hallottam.”⁶⁷ Majd: „[...] nem volt ereje a zokogását türtóztatni [...] Fölkogott [...], [...] föl-fölkogott s némán rázkódott [...]”⁶⁸ Utána: „Eltorzult arca megreszketett, ráncokba szaladt.” - a haldokló feleség látványára.⁶⁹ A mozgás karakterazonosító motívuma is végigvonul az elbeszélésen. Pozdnisev nyugtalanul mozog – ez jellemzi az egész művön, az első megjelenésétől: „[...] átült közvetlenül az ablakhoz [...] Arca egészen más lett, szeme panaszos, s valami különös mosolyféle ráncolta össze a szájaszélét.”⁷⁰ Később: „[...] állcsontom úgy reszketett, hogy fogaim összeverődtek. [...] tudatában voltam, hogy valami szörnyű és nagyon fontos dolog készül az életemben.”⁷¹ A vonat, az utazás, az úton levés, az állomás, a gyertya képe is állandó része a szövegegésznek, jelentősége hasonló, mint az *Anna Karenina* megfelelő motívumaié. Mindkét műben a főhős nyugtalanságát, vívódását, élete eseményeinek átmenetiségét, gyakran befejezetlenségét, le nem zártságát húzza alá.

A 17. fejezetben először említ állomást a kezdő állomási jelenet óta (ott értelemszerűen gyakran felbukkan ez a szó)! „Egy állomáshoz közeledtünk.”⁷² Később: „A pályaudvaron már világosodni kezdett [...] mozgó vonat”⁷³ Az állomás, a pályaudvar képe umbrella-motívunként működik, amely magában foglalja a vonat-motívumot, a szintén az *Anna Kareninával* asszociálható gyertya képét⁷⁴, a vasúti kocsit, a kalauzt.

A „vasúti kocsi” kifejezés előfordulása: 1. fejezet 2. oldal (ez a keretutazás!); 25. fejezet 37. oldal: csak itt négyszer; 26. fejezet 38. oldal: egyszer; tehát összesen ötször jelenik meg a műben. A „vasút”, a „vonat” szó szövegben található asszociációi még: „állomás”, amelynek tizenötöszi alkalmazását tudtuk megszámolni a kisregényben; a „vonat” szó négyszer fordul elő, a „kalauz” szó hatszor, a „gyertya” szó háromszor, ebből egy alkalommal „gyertyatartó” szóösszetételben. A 26. fejezet 38. oldalától: a szörnyű tett, a gyilkosság kitervelése és végrehajtása önmarcangolás, rettegés,

⁶⁶ Hajnáy 2011, 167.

⁶⁷ TOLSZTOJ 2013, 25. 36.

⁶⁸ TOLSZTOJ 2013, 28. 44.

⁶⁹ TOLSZTOJ 2013, 28. 43.

⁷⁰ TOLSZTOJ 2013, 19. 26.

⁷¹ TOLSZTOJ 2013, 26. 38.

⁷² TOLSZTOJ 2013, 17. 25.

⁷³ TOLSZTOJ 2013, 25. 36.

⁷⁴ „a gyertya leégett” TOLSZTOJ 2013, 25. 36.

reszketés, vívódás közepette történik. Itt a „kimentem a fékre.” kifejezéssel metonímiát alkalmaz az író, nem az egészet, a vonatot, a mozdonyt említi, csak egy (alkat)részt a féket, de magára az egészre asszociálunk.

A novella szövegében verbálisan is megjelenik az ördögi, a démon, az „ördög”⁷⁵ mintegy előrevetítve a következő hasonló témájú elbeszélést, amely címében is ezt a szót viseli. (Az „ördög” szó megjelenéseinek oldalszámái: 19., 28., 32., 37., 38., 39.) A következő szöveghelyeken találkozunk ezzel a „kulcsszóval”, s megfigyeltük a kifejezések, szószervezetek, szókapcsolatok érzelmi – erkölcsi töltetét is: „És figyelje meg az ördög ravaszágát: ha egyszer élvezet, gyönyör, hát tudjuk is, hogy gyönyör, hogy a nő valami édes falat. De nem, kezdetben a lovagok azt bizonygatták [...]”⁷⁶ – nem semleges, áthárítás! „No, vigye az ördög!” – mondom magamban.”⁷⁷ – semleges említés! „Menj, de tudd meg, hogy ha neked nem is drága a család becsülete, nekem viszont nem te vagy a drága (vigyen el az ördög), hanem a család becsülete.”⁷⁸ – nem semleges, az eredetileg semleges mondás itt a feleség iránti gyűlölet hordozójává lett! „Valami ördög, pontosan akaratom ellenére, a legszörnyűbb elképzeléseket gondolta ki és sugalmazta.”⁷⁹ – hárrít, védekezik: ő nem tehet róla! „A fiatal embert nem a szifiliszese kórházába vezetném, hogy elvegyem kedvét a nőtől, hanem a magam lelkébe, lássa azokat az ördögöket, amelyek marcangolták!”⁸⁰ – a lelkét ördögök marcangolták, tehát ismét nem magát tartja felelősnek. „Majdnem hogy felzokogtam, de az ördög rögtön oda is súgta [...]”⁸¹ – itt is kibúvik, hárrít. Ezek a kifejezések nem semleges töltetűek. Elfogultságot, a főhős felelősséget őszintén vállalni nem akaró szándékát igazolják.

Ide kívánczik annak a további párhuzamnak a fölfejtése is, amely a megelőző nagyregény-nyelzintén összekapcsolja a szóban forgó művet: mindkettő halállal végződik, az *Anna Karenina* öngyilkossággal, a *Kreutzer szonáta* gyilkossággal; mindkettőn végigvonul az átmenetiség motívuma, amelynek alapvető megnyilvánulásai az utazások, a vonat mozgása, a zötyögés, mindkettőben magára vonja az olvasó figyelmét a kerekék léte, szerepe, alakja, mozgása, kattogása, ilyenformán mindkét mű összekapcsolja a különböző érzéketterületeket, a mozgást a hanghatással; a gyertya lángja, annak mozgása, intenzitásának váltakozása mindkét szöveg visszatérő motívuma. Mindkét műben ott vibrál a megkísértő gondolat, amelyet jelen alkotásban a következő megfogalmazásokban olvasunk: „félek a vasúti kocsiktól, iszonyat fog el. Igen, iszonyú!”⁸² Majd: „kiszállok a pályatestre, a kocsi alá fekszem a sínekre, úgy végzek magammal.”⁸³

⁷⁵ különösen erőteljesen: TOLSZTOJ 2013, 25. 37.

⁷⁶ TOLSZTOJ 2013, 14. 19.

⁷⁷ TOLSZTOJ 2013, 20. 28.

⁷⁸ TOLSZTOJ 2013, 22. 32.

⁷⁹ TOLSZTOJ 2013, 25. 37.

⁸⁰ TOLSZTOJ 2013, 25. 38.

⁸¹ TOLSZTOJ 2013, 26. 39.

⁸² TOLSZTOJ 2013, 25. 37.

⁸³ TOLSZTOJ 2013, 25. 38.

Monter véleménye szerint Pozdnisev gyilkosság előtti elmeállapotának leírása túl rövid, tömör, kurta és racionális, ésszerű, józan. Épp ellenkező, mint ahogy az Anna esetében történik: ott Anna öngyilkosságának terjedelmes tárgyalását látjuk, amelyben a hősnő elmeállapotát belülről láttatja az alkotó. Paradoxonként ebben az első személyű narratívában, ahogy Pozdnisev leírja saját, gyilkosságot megelőző pszichés állapotát, van egy bizonyos távolság. Ennek a meghasonlásnak, repedésnek, meghasadásnak az oka az, hogy Pozdnisev már megváltozott férfi. Azt mondják, hogy a gyilkosság öngyilkossággá válhat bármelyik fél részéről. Visszaulva 1856-ra, Tolsztoj már fontolgatta egy megromlott házasság eme szélsőséges következményeit. Egy Arszenyjevához küldött levelében azt írta, hogy retteg a házasságtól, mert túl szigorúan tekint rá, [...] és ha az rosszul végződné, ő elvágna a torkát. Azt írja, hogy mindent föltesz arra a lapra.⁸⁴

Egyértelmű az a szerzői vélekedés az *Anna Karenina* kapcsán, hogy a társadalom és intézményei nem tudnak és nem is szándékoznak segíteni sem a férfiakon sem a nőkön a gender-kérdésben, a két nem korrelációjában. Ebben a novellában azonban erőteljesebb a tolsztoji fellépés a nevelés–növelés kérdésében. Az író határozott kétkedésének ad hangot azzal a feltételezéssel kapcsolatban, hogy a nevelés változást hozhat a nemek kapcsolatában. (A 14. részből többször idézett gondolatokra utalunk a nők képzésének ügyében.) A „Bildungsroman-jegy” ilyen aspektusban is megjelenik a műben.

Radikálisabb változásokat sürget a szerző a 14. részben! Ezek alapján a szüzességet tartja szükségesnek mindkét nem részéről. Általános etikai – filozófiai gondolatokat fogalmaz meg, hiszen Pozdnisev argumentációjának intenzitása mellett a saját története elhalványul, alig hallhatóan, groteszkké válik. Amint fentebb jeleztük, Pozdnisev a 3. fejezetben szólal meg. Konkrét történetét azonban csak a 10. fejezetben kezdi „mesélni”, de csupán érintőlegesen, még mindig a filozófia dominál, a konkrét történet csak ürügy, „alapanyag”, a forma továbbra is monológ, férfi-aspektus. Saját „elhalványuló sztorija” a 12. fejezetben folytatódik⁸⁵ a mézeshetek élményeiből emel ki néhányat, itt is az összeveszés, a harag a fő motívum: „Az egész időszak undorító volt, szégyenletes és unalmas. [...] egy csomó kellemetlenséget vágunk egymás fejébe.” Még a 13. fejezetben a 18. oldalon is csupán néhány sorban szól a saját esetéről, a többi elmélkedés, filozófia, biológia, ideggyógyászat; tényleges nagy nevekre való hivatkozás, majd: „október ötödikén öltem meg a késsel”; ember–állat párhuzamot vázol, az emberről lesújtó véleményt fogalmaz meg: „a természet mocskos fejedelme”; a mézeshetekről élményfoszlányok.⁸⁶

További lassítások villantanak föl képeket, benyomásokat a magánéletéről: „Nyolc év alatt öt gyerekünk született. S mind ő táplálta.”⁸⁷ Az egész műnek terjedelemben alig több mint a felénél,

⁸⁴ MONTER 1978, 533.

⁸⁵ TOLSZTOJ 2013, 12. 16.

⁸⁶ TOLSZTOJ 2013, 11. 14.

⁸⁷ TOLSZTOJ 2013, 15. 21.

szinte a szöveg közepén, a „társalgásnak ebből a lehetetlenségig összeszűkült köröcskéjéből” definiálja kapcsolatuk lényegét: „Viszonyunk egyre ellenségesebbé vált.”⁸⁸

A lassítás mint formai megoldás nem a művészi gyengeség jele, ellenkezőleg, szándékosságot kell benne látnunk – ahogy erre B. H. Monter is utal. Tolsztoj figyelmünket sokkal inkább tel-jességgel a nők és férfiak helyzetére akarja irányítani, mint egy konkrét házasságra, amelyről ismétlődően elhangzik, hogy olyan, mint az összes többi, benne a kölcsönös gyűlölettel, a kommunikáció hiányával. Következésképpen a férfi szinte komikusan ócsárolja a jó erőben, színben levő, jól táplált és jó körülmények között „tartott” feleségének és a zenésznek a „mutatványát”⁸⁹ Pozdnisev már-már „dosztojevszkiji megszállottsággal”, rögeszmével akarja összehozni őket. Később viszont nem mer szembenézni haldokló felesége nyomorúságával.

A műben megnyilvánuló „férfiálljasság”⁹⁰ része az a „kifacsart”, Pozdnisev által logikai, filozófiai érvelésnek képzelt eszmefuttatás-sorozat is, amelyben szembetalálkozunk a szerző naplóiból, levelezéseiből már ismert véleményekkel, ahol – a nőkről kifejtett indulatos gondolatai kapcsán – a nőgyűlöletnek számos példáját találjuk. A nőkről megfogalmazott dicsérő, jellemüket, egyéniségüket elismerő véleményét Pozdnisev cinikusan fogalmazza meg, s hogy végső lesújtó, sértő megállapításához kvázi érveket sorakoztasson, képes úgynevezett gazdasági oldalról megközelíteni a kérdést. Megfellebbezhetetlen végső „gazdasági” érvként Pozdnisev azt a véleményét hangoztatja, hogy az emberiség kilenczede kemény munkát végez azért, hogy előállítson olyan haszontalan terméket, amelyeket a nők vásárolnak és használnak. Ennek a képzetnek az ismételt megjelenítése B.H. Monter szerint egy fikcióra épülő műben segíti annak a valóság felé hajlását, egyidejűleg deformálja magának a narratívának a konvencionálisan elfogadott szabályait, szokásformáit. Bár Pozdnisev szerint a nemek közti egyenlőtlenség konzekvenciái gazdasági jellegűek, mégsem hiszi, hogy azok az eredendő okok, következésképpen a megoldások politikaiak vagy gazdaságiak. A 9. részben a női jogfosztottságról elmélkedik a következőképpen: „míg egyfelől tökéletesen igaz, hogy a nő a megaláztatás legmélyebb fokára van vetve, másrészt az is igaz, hogy ő uralkodik. [...] nemi tekintetben egyenlő legyen a férfival, meglegyen a joga, hogy óhaja szerint éljen egy férfival [...] a nő most meg van fosztva attól a jogtól, amellyel a férfi rendelkezik. És, hogy ezt a jogfosztást megbosszulja, a férfi érzékiségére hat, s érzékiségén át úgy megalázza, hogy a férfi csak forma szerint választ, a valóságban pedig a nő választ. [...] Az asszonyok, mint a cárnők, a rabság nehéz béklyójában tartják az emberi nem kilenczidedét. És mindez azért, mert megalázták őket, megfosztották a férfiével egyenlő jogaiktól. S most azzal bosszulják meg magukat, hogy az érzékiségünkre hatnak, a hálójukba fognak. [...] ilyen köznyugalom-háborító bűnt, mint a testnek az érzékiséget egyenesen kihívó díszítése, amelyet a mi társadalmunkban engednek meg a nőknek.

⁸⁸ TOLSZTOJ 2013, 17. 24.

⁸⁹ TOLSZTOJ 2013, 21. fejezet.

⁹⁰ MONTER kifejezése.

[...] Mért tiltják meg a hazardjátékot, amikor a nő érzékiségetkihívó, prostituált cicomáiban nincs eltiltva? Ezerszer veszedelmesebb!”⁹¹

Tolsztoj eljut oda, hogy férfi karaktereit elítéli az önmegtartóztatás és önként vállalt becsületesség ugyanazon kívánalma szerint, mint a női karaktereket. B.H. Monter úgy vélekedik, hogy a szerző egyáltalán nem a nőket vádolja a férfiak kísértő, csábító botlásaiért, saját szexuális bűnösségének korábbi kivetüléséért. Tolsztoj a férfiakat okolja azért, hogy a nőket az életben és a művészetben is olyanra alakítják, amilyennek nekik megfelelnek. Így jut Tolsztoj – Pozdnisev arra a véleményre, hogy a nő a szórakozás eszköze. Hogy önmagát valamint hasonló magatartású férfitársait elítélje – ezeket a szavakat adja (anti)hőse szájába: „Meggyőződésem, hogy minden férjnek, aki úgy él, ahogy én éltem, vagy kicsapongásra kell adnia magát, vagy elválnia, vagy megölnie önmagát vagy a feleségét, ahogyan én tettem.”⁹² Verbalitásának ebben a fázisában ugyan elvakultan, de fikcióként említi a potenciális (ön)gyilkosságot. Ám hamarosan az eddig lassított események sora dinamikussá válik. Az „Ezzel is kezdődött minden.”⁹³ megállapítással a szerző szinte új kezdést ad a novellának, mintha ignorálná a korábban mondottakat, az utalásokat, a filozófiát, s megnevezi a címben foglalt művészeti ágat, a zenét mint a további szituációk meghatározó elemét. Fokozatosan válik dermesztővé az immár központi helyet elfoglaló személyes történet. „Nos, ő volt a zenéjével mindennek az oka.” – utal a gyűlölt csábítóra a férj itt még személyes névmással.⁹⁴ A következőkben Pozdnisev valós vagy vélt fölszarvazásának részletes történetét tárja elélnk a 21. fejezet.⁹⁵ Ezt követően a zenéről, a lélekre, emberi magatartásra gyakorolt lehetséges és konkrét hatásairól elmélkedik, a zenét „bűnös”-nek és „átkozott”-nak nevezi, magyarázza, hogyan lesz bűnös a zene.⁹⁶ Újabb lépésként a konkrét zeneművet is megnevezi: „Beethoven Kreutzer szonátáját játszották. [...] A zene egy csapásra, közvetlenül visz át abba a lelkiállapotba, amelyben az volt, aki a zenét írta. Lélekben összeolvadok vele, s vele együtt kerülök egyik állapotból a másikba, de hogy ezt mért teszem, nem tudom. Mert aki például a Kreutzer szonátát írta, Beethoven, ő lám, tudta, mért van ilyen állapotban; ez az állapot bizonyos cselekedetekre ösztönözte, épp ezért az ő számára ennek az állapotnak megvolt az értelme, az én számomra azonban egyáltalán nincs. A zene épp ezért csak fölizgat, de nem végez semmit.”⁹⁷ Ezen a ponton féltékenysége és gyűlölete felesége és a vélt csábító iránt akadálytalanul halad előre és növekszik: „A féltékenység veszett vadállatja fölbőgött óljában, [...]”⁹⁸; majd: „a feleségemre gondoltam, a testi szerelemre, meg Truhacsevszkijre s arra, hogy a

⁹¹ TOLSZTOJ 2013, 10. 13.

⁹² TOLSZTOJ 2013, 19. 27.

⁹³ TOLSZTOJ 2013, 19. 26.

⁹⁴ TOLSZTOJ 2013, 19. 27.

⁹⁵ TOLSZTOJ 2013, 21. 31.

⁹⁶ TOLSZTOJ 2013, 22. 33.

⁹⁷ TOLSZTOJ 2013, 23. 34

⁹⁸ TOLSZTOJ 2013, 24. 35

feleségem közt és közte minden megtörtént. Iszony és düh szorította össze a szívem.”⁹⁹ Sőt, új tényezőt hoz a képbe, hogy „igazolja” elborzadását felesége vélt tettén: „az én Vaszjámmal egykorú fiú.”¹⁰⁰ Később : „A férfi iránt valami furcsa érzés volt bennem, gyűlölet és megaláztatásomnak s az ő győzelmének a tudata, a feleségem iránt azonban iszonyú gyűlölet.”¹⁰¹ Ettől a stációtól viszonylag gyors megoldás következik, a lélekrajz egyre fontosabb szerepet kap: látjuk Pozdnisev vergődését az elhatározástól a tettig: visszautazik az „ülésről”, hazaér, meglátja a köpönyeget, a csábítóét.¹⁰² A két utolsó fejezet (27., 28.) a gyilkosság, majd a felesége meggyilkolása utáni állapotok bemutatása, Pozdnisev lelkivilágának részletes leírása. B. H. Monter szerint a *Kreutzer szonátájában* a feleség meggyilkolása nem több egy jogi bűncselekménynél, a felindulásból elkövetett bűncselekmény után könnyű a fölmentés és gyorsan elfelejtik.

Írásunkban megvizsgáltuk több jeles kutatónak a *Kreutzer szonátáról* megfogalmazott véleményét. Azt látjuk, hogy hasonlóság van az értelmezésekben, többen érintik ugyanazokat a mozzanatokat a regény keletkezésével, erkölcsi vonatkozásaival kapcsolatban. Mindannyian hasonlóképpen látják a regényben a gyónás formai jegyeit, s a pozdnisevi gyilkosság motívumait vizsgálva majdnem egységes véleményük, hogy nem kizárólag féltékenység az alapja. Reginald Frank Christian eltérő véleményét is megismertük, s maga Pozdnisev is erre utal „a féltékenység gyötrelmét” kifejezéssel.¹⁰³

Csupán a jelen írásban hivatkozott illetve az ebben kifejezett gondolatokhoz csatlakoztatható kutatásokat időrendbe állítva a következőket látjuk: Kelet – Nyugat irodalmárai közel azonos időben jelentették meg a nagy orosz író munkásságát vizsgáló művüket. 1960/ 1978: Török Endre, 1967: Dorothy Green, Henry Troyat, 1978: V. B. Sklovszkij, *Költő és próféta. A magyar sajtó Tolsztojról*, Barbara Heldt Monter, 1993: Jackson Robert Louis, 1985, 1987: Hajnád Zoltán, 1990: Karancs László, 2006: Király Gyula, Téren Gyöngyi, 2011: Hajnád Zoltán. E töredékes szakirodalmi listából is kiviláglik, hogy az 1960-as évektől napjainkig folyamatos a kutatói érdeklődés és publikálás Tolsztoj munkásságával kapcsolatban nemcsak hazájában, de Magyarországon és a nagyvilágban is.¹⁰⁴

Saját kutatásaink az előző feltárásokat figyelembe véve elsősorban a regény szövegére, szerkezetének mélyebb rétegeire irányultak, arra a Hajnád szavai szerinti „eszményi vadászterületre” merészkedve, amelyet Tolsztoj kései műveinek vizsgálata jelenthet a mélyebb szövegértelmezések számára.

Munkánk során igazolva látjuk B. H. Monter azon véleményét, mi szerint Tolsztoj házassággal összefüggő reményeiben túl sok forgott kockán. Ő átformálta a nőtől mint isme-relentől és zabolátlan tényezőtől való félelmét egy az emberi kölcsönhatás bonyolult tapasztalatává és megosztotta a felelősséget (orvosok, tudomány, férfiak, társadalom stb.). A nőkre vonatkozó tolsztoji attitűd soha

⁹⁹ TOLSZTOJ 2013, 24. 35.

¹⁰⁰ TOLSZTOJ 2013, 25. 37.

¹⁰¹ TOLSZTOJ 2013, 25. 38.

¹⁰² TOLSZTOJ 2013, 26. 38-tól.

¹⁰³ TOLSZTOJ 2013, 15. 21.

¹⁰⁴ A világhálón található számos, főként angol nyelvű tanulmány felsorolásától itt eltekintünk, a bibliográfiában némely elektronikus forrást feltüntettük.

nem békésen jelenik meg az alkotásokban, és soha nem is mellékes vitapont. Ellenkezőleg, ez az ő írásainak vejeje. Sokrétű mű a *Kreutzer szonáta* és a benne kibontott kritika: a társadalom ellen, a női nem, a női emancipáció, a társasági képmutatás, a zene, a szexuális szabadosság, a nemi betegségek ellen.

A költői eszközök és a szerkezeti – szerkesztési megoldások széles skáláját értük tetten a novellában; a következők kerültek figyelmünk középpontjába: próza. szonáta (Dorothy Green műfaj - meghatározása) keretes szerkezet illetve keretszerkezet, kvázi monológ, gyónás, utazás az utazásban = kép a képben, benne foglalás, férfi aspektusú narratíva, nézőpontváltás, beszélő név, portré, antiportré, ekfrázis, metonímia, „elbeszélő én” szerepeltetése az író helyett, laza szövetű jellemrajz, proxemika vagy kommunikációs térközsabályozás, a különböző érzékszervek összekapcsolása, szembeállítás (paraszt és mi), ezáltal erősödő kontrasztos előadásmód; kiterjesztés: két irányban, egyrészt a nő bűnét a társadalomra, a gyűlölt truhacsevaskiji karakterjegyeket az orvosra: „A doktornak olyan bajusza van, mint Truhacsevaskijnak, s olyan utálatos is...”¹⁰⁵ – ahogy fentebb is idéztük; háritás, tudatos cselekménylassítás, eufémizmus, ironia, ördögi, hátborzongató szókinccs. Ezekkel a gazdagon és markánsan alkalmazott megoldásokkal éri el a műnek dolgozatunk 4. oldalán említett elidegenítő hatását («остранение») az író.

Függelék: „sötét” szavak, szókapcsolatok, mondatok

„sötét” szavak, szókapcsolatok, mondatok	fejezet/oldalszám
gyötirelem, gyöttrődik, rémlett, szörnyen, kínpad, állati szükséglet, állati kapcsolat, állati vonzalom, állandó menekedés, veszedelmek, civódás tárgya, harc fegyverei, küzdelem egymás ellen, a mi állandó háborúnk, gyűlölet, undok hazugság, fetrengtem, elviselhetetlen, disznó élet, ocsmány, a gyerek teher, undorított, meghalt s elrothadt, züllöttség, borzasztó, kicsapongás	16/23 18/25
elválík, megöli, öngyilkosság, megmérgezte magát, disznóságom, szörnyű szakadék; szörnyű, kölcsönös, feszült gyűlölet egymás iránt; krízis; veszekedéseink, rettenetessé váltak, elképesztők voltak, s már-már feszült állati szenvedéllyé változtak át; rettenetes veszekedés, meg szeretné ölni, szándékosan félremagyarázza, bár megdöglénél; „elborzasztottak ezek a szörnyű szavak”	19/27 20/27
„Vagy úgy szabadulok meg, hogy meghal, vagy úgy, hogy elválok”	20/27
„düh iránta, kínozza”	
„ha kínozni akar, kínlódjék maga”	20/28
„szánalomra méltó, ijedt gyerekek”	

¹⁰⁵ TOLSZTOJ 2013, 25. 37.

„eszméletlenül, ópiumos üvegcese”	
„ingerültség a fájdalom miatt, amelyet ez a veszekedés okozott	21/29
„a kölcsönös csalás játéka, kéjenc, féltékeny arckifejezésem, a férfi buja pillantása; arckifejezések, pillantások és mosolyok kihívó azonossága; feleségem elvörösödött, gyötör, ingerültség, borzasztóan szenvedtem, erős felindulásában”	21/29
Hogy be ne hódoljak a vágynak, hogy azonnal megöljem, nyájaskodnom kellett vele.”	21/30
„dühömben, szánalom, a leggyötörőbb dolgok egyike	21/31
„egy egész család nyugalmát megháborítsa, s boldogságát tönkre tegye”	22/32
„közélsége olyan gyűlöletet váltott ki”; „Lelkemben kimondhatatlan gyűlölet támad ellene”	22/32
„Takarodj, az isten szerelmére, takarodj innen.”	22/32
„szörnyű düh fogott el iránta” ; „fizikailag is kimutassam a dühömet” ; „Takarodj vagy agyonütlek!”; „tudatosan fokoztam a düh hanghordozását”; rettenetes, örvöngésem, ütni, agyonütni őt, „a papírnyomót [...] földhöz vágtam, a feleségem mellé”; „különbéle tárgyakat kaptam föl az asztalról, gyertyatartót, tintásüveget, a földhöz csaptam őket s tovább kiabáltam.”; „- Elmenj! Takarodj! Nem állok jól magamért!”; „hisztérikus rohama van”	23/33
hiú, féltékenykedjem, „túlgyötörtem magam ezzel a kinnal” , „unalmas, képmutató”	23/34
„A féltékenység veszett vadállatja fölbőgött óljában,[...]”	24/35
„Iszony és düh szorította össze a szívem.”	24/35
„trágárságig érzéki darab”	24/36
„irtózással emlékeztem vissza erre az elcsípett pillantásukra s az alig észrevehető mosolyra.”,	24/36
„megoldhatatlan ellenmondások, elködösítsem a fejem”	
[...]kéjjel marcangoltam a szívem [...]” , „érzésem elfojtásának a lehetősége”, „féltékenységet fölgújtó képek”, „méltatlankodástól, a dühtől, a megaláztatáson való megrészegedés”, „legször-nyűbb elképzelések, szenvedés, tájékozatlanság, ké-ely, meghasonlás, nemtudás, gyűlölni	25/37
féltékenységi rohamaim, kínszenvedés, ördögök, marcangol	25/38

„A férfi iránt valami furcsa érzés volt bennem, gyűlölet és megaláztatásomnak s az ő győzelmének a tudata, a feleségem iránt azonban iszonyú gyűlölet.” [egy mondatban ezek a szavak, egymáshoz közel!!!]	25/38
szenvedés, kétely, meghasonlás	25/37
„reszkető állcsontom”, „Majdnem hogy felzokogtam [...]"	25/38
„[...]vadállattá váltam, gonosz, ravasz vadállattá.”	26/39
„ részvét fogott el magam iránt, [...] nem tudtam türtőztetni a könnyeimet, [...] be a magam szobájába, a díványra dőltem és fölzokogtam.”	26/39
„gyötrelmes öröm”	27/40
„vesztség ejtett hatalmába”, „a rombolás, erőszak, a düh gyönyörének kívánsága”, „dühöm gőzei”	27/41
„[...]az erkölcsi fordulat végbement bennem [...]", „[...]a tudatnak a borzalma itt van az emlékezetemben.”	27/42

Bibliográfia

- ANNYENSZKIJ / АННЕНСКИЙ, Иннокентий 1988. Символы красоты у русских писателей. В кн.: АННЕНСКИЙ, И.: Избранные произведения (Книги отражений) Ленинград. www.lib.ru/a/annenskij_i_f/text_0340.shtml. [Utolsó letöltés: 2013.május 7.]
- BOND, Nina 2013. Music and Motion in Tolstoy's The Kreutzer Sonata. Columbia University www.jstor.org/stable/1769949 [Utolsó letöltés: 2013. augusztus 22.] www.aatseel.org/music_and_motion_in_tolstoy_the_kre 2013.
- BUGOVITS Valéria 2009. „A természet leírása és a lélekrajz összefüggése L. Tolsztoj korai műveiben.” Mester és tanítvány Konzervatív pedagógiai folyóirat, Különszám 2009. november. Budapest. 72–84.
- CHRISTIAN, Reginald Frank 1969. Tolstoy: a critical introduction. www.books.google.hu/books?id=5Oo3AAAAIAAJ [Letöltés dátuma: 2013. augusztus. 22.] www.utoronto.ca/tolstoy/.../pages%20147-151%20book. [Letöltés dátuma: 2013. augusztus 22.]
- GREEN, Dorothy 1967. „The Kreutzer Sonata: Tolstoy and Beethoven,”: Melbourne Slavonic Studies, 1. 11–23.
- GINZBURG, L. 1982. A lélektani próza. 3. rész, A lélektani regény problémái. Gondolat, Budapest. 283–470.
- HAJNÁDY Zoltán 1985. Lev Tolsztoj: Tragikum, halál, katarzis. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAJNÁDY Zoltán 1987. Lev Tolsztoj világa. Európa Kiadó, Budapest.

- HAJNÁDY Zoltán 2011. „Lev Tolsztoj poétikai fordulata. Moszkva 2005.”: HAJNÁDY Zoltán. A lét tüze, A fénylő logosz. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HAJNÁDY Zoltán 2011. „A látható életrajzi embléma. Moszkva 2008.”: HAJNÁDY Zoltán. A lét tüze, A fénylő logosz. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HAJNÁDY Zoltán 2013. Megjegyzések Boros Lili PhD dolgozatával kapcsolatban. Elhangzott Az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola „Orosz Irodalom és Irodalomkutatás Összehasonlító Tanulmányok” programjában, BOROS Lili: L. Ny. Tolsztoj Háború és béke című regénye. Az irodalmi szentimentalizmus-hoz és az európai képzőművészethez kapcsolódó poétika című PhD disszertációjának nyilvános vitáján 2013. július 2-án. Budapest.
- BERNÁTH Árpád – OROSZ Magdolna – RADEK Tünde – RÁCZ Gabriella – TÖKEI Éva 2006. Irodalom, irodalomtudomány, irodalmi szövegelemzés. Bölcsész Konzorcium. www.mek.nif.hu/05400/05477/05477.pdf [Letöltés dátuma: 2013. augusztus 23.]
- JACKSON, Robert Louis 1993. „In the darkness of the Night. Tolstoy’s Kreutzer Sonata and Dostoevsky’s Notes from the Underground. Stanford. 1987.”: TERRAS, Victor (szerk.): American Contribution to the Eight International Congress of Slavists. Zagreb and Ljubljana. September 3–9., Volume 2. Literature. Slavica Publishers Inc., Columbus, Ohio.
- KARANCZY László 1990. Tolsztoj lélekábrázoló módszere. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIRÁLY Gyula 2006. „Tolsztoj művészi gondolkodása és regényeinek narratív felépítése (Tolsztoj és Dosztojevskij, Tolsztoj és Shakespeare).”: KROÓ Katalin (szerk.): Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe I-II., II. köt. Bölcsész Konzorcium, Budapest, 565–585.
- OSZTOVITS Ágnes (szerk.) 1978. Költő és próféta. A magyar sajtó Tolsztojról. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- MAÁR Judit 1995. A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata. Modern filológiai füzetek 53. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MONTER, B. H. 1978. „Tolstoj’s Path Towards Feminism.”: TERRAS, Victor (szerk.): American Contribution to the Eight International Congress of Slavists. Zagreb and Ljubljana. September 3–9, Volume 2. Literature. Slavica Publishers Inc., Columbus, Ohio.
- ОРУЛЬСКАЯ / ОПУЛЬСКАЯ, Л. Д. 1955. „Позднее творчество Л. Н. Толстого.”: Л. Н. Толстой, Сборник статей, Пособие для учителя. Под общей редакцией Д. Д. Благого. Педагогическое Издательство, Москва.
- SKLOVSKIJ, V. B. 1978. TOLSZTOJ. Progressz, Moszkva – Gondolat, Budapest.
- TÉREN Gyöngyi 2006. „L. N. Tolsztoj munkássága a folklór sajátos alkotásmódjának tükrében.”: KROÓ Katalin (szerk.): Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe I–II. Alapozó ismeretek az orosz–szláv és az orosz–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. II. kötet a XIX. századi orosz irodalom történetéből. Budapest, 586–615.
- TOLSZTOJ, Lev 1961. Kozákok, Kreutzer szonáta és más elbeszélések. Európa Könyvkiadó, Kárpátontúli Területi Kiadó. Budapest – Uzsgorod.
- TOLSZTOJ, Lev 2013. Kozákok, Kreutzer szonáta és más elbeszélések. MEK.

- TÖRÖK Endre 1960, 1978. „Tolsztojról”: OSZTOVITS Ágnes (szerk.): Költő és próféta. A magyar sajtó Tolsztojról. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- TROYAT, Henri 1967. Tolsztoj élete. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WHITING, Jeanna Marie 2006. Tolstoy and the woman question. Graduate School Theses and Dissertations. <http://scholarcommons.usf.edu/etd/2755>. University of South Florida scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi? article.
- ZAVERSINSZKAJA / ЗАВЕРШИНСКАЯ, Елена Александровна 2011. Словесный и телесный дискурсы в романах Г. Флобера «Мадам Бовари» и Л.Н. Толстого «Анна Каренина». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Новосибирский Государственный Педагогический Университет Тверь. На правах рукописи.

Ez a lap üres.

BUGOVITS VALÉRIA
A destruktív Erósz
Tolszovj Az ördög (1889)

Irodalomtudományi Doktori Iskola

A Kreutzer szonátát és Az ördögöt Tolszovj a destruktív Erósz versus kreatív Erósz témájának szentelte.¹

A *Kreutzer szonátában* Tolszovj nem tudott megnyugtató választ adni a nőkről szóló vívódásaiban feltett kérdéseire, nem talált megoldást azokra a kízó gondolataira, amelyek mélyen és állandóan nyugtalanították őt a nemek közötti ellentmondásos viszonyokkal és az egész emberiség boldogulásával kapcsolatban. Késői írói korszakának egyéb alkotásaiban is tovább foglalkozik a fenti kérdéssel, ahogy ő nevezte egy Gorkijjal folytatott beszélgetésében, a „hálósoba tragédiájával”. Így a próza - szonáta² formában írott keserű hangú műve megalkotásának hónapjaiban új, hasonló témájú íráson dolgozik, amely *Az ördög* címmel vált ismertté.³ Az elbeszélés kéziratát megírása után családtagjai elől is rejtegette, a mű első megjelenésére az író halála után, 1911-ben kerülhetett sor.

Ez a mű is a disszertációnk korábbi fejezetében említett, mottóval ellátott művek sorába tartozik. A két alkotást nem csupán a közös téma hátborzongató művészi megoldásai kötik össze, hanem egyúvé tartozásukat a szerző által mottóként megválasztott, részben (az első bekezdésben) megegyező bibliai idézet is hangsúlyozza.

A *Kreutzer szonátában*: „Én pedig azt mondom néktek, hogy valaki asszonyra tekint *gonosz* kívánságnak okáért, immár paráználkodott azzal az ő szívében.⁴

„Mondanak néki tanítványai: Ha így van a férfi dolga az asszonnyal, nem jó megházasodni. Ő pedig monda nékik: Nem mindenki veszi be ezt a beszédet, hanem akinek adatott.

Mert vannak heréltek, akik anyjuk méhéből születtek így; és vannak heréltek, akiket az emberek heréltek ki: és vannak heréltek, akik maguk herélték ki magukat mennyeknek országáért. Aki beveheti, vegye be.⁵

Az ördögben: „Én pedig azt mondom néktek, hogy ha valaki asszonyra tekint *gonosz* kívánság okáért, immár paráználkodott azzal az ő szívében. Ha pedig a te jobb szemed megbotránkoztat téged, várd ki azt és vedd el magadtól; mert jobb néked, hogy egy vesszen el a te tagjaid közül,

¹ HAJNÁDY 2011, 165.

² GREEN 1967.

³ HAJNÁDY 2011 198. témavariációnak nevezi a művet: „A következő témavariációban, *Az ördögben* hasonló problémát feszeget.” (173.)

⁴ *Máté ev. V. 28.*

⁵ *Máté ev. XIX. 10–12.*

semhogy egész tested a gyehennára vettessék. És ha a te jobb kezed botránkoztat meg téged, vágd le azt és vedd el magadtól; mert jobb néked, hogy egy vesszen el a te tagjaid közül, semhogy egész tested a gyehennára vettessék.”⁶

Mindkét bibliai idézet ugyanazzal a három sorral kezdődik,⁷ utána divergál: a *Kreutzer szonáta* mottóját egy másik szöveghelyről vett részlet követi,⁸ míg *Az ördög* mottója az eredeti sorok folytatása. Hajnády hivatkozik a *Kreutzer szonáta* utószavára illetve Tolsztojnak ott megfogalmazott magyarázatára, mi szerint „a házas és nőtlen ember egyaránt bünt követ el, ha úgy néz a nőre, mint gyönyörűség tárgyára.”⁹

A szakirodalom ugyan foglalkozik a szóban forgó mű értékelésével, de korántsem olyan részletességgel, mint a megelőző *Kreutzer szonáta*éval. Troyat néhány sorban említi, Sklovskij csupán jelzi a mű keletkezését, Ginzburg, Török Endre nem érinti. Karancsy László a mű mély rétegeibe megy le és elemzi a lelki folyamatokat. A mai magyar irodalomtörténészek közül Hajnády foglalkozik két könyvében és bizonyos tanulmányaiban is a művel. Szövegvizsgálati kutatások eredményeire hivatkozik, és megállapítja, hogy „Tolsztoj választási dilemmáját *Az ördög* kivételes, kettős befejezése szimbolizálja”¹⁰ Hajnády 1987: egy oldalnyi terjedelemben foglalkozik a művel, s utal arra, hogy a (bűnös) testi vágyak ostromozása a *Szergij atyában* folytatódik.

Téren Gyöngyi újszerű megközelítésben tárgyalja a népmese illetve a tolsztoji mese és *Az ördög* motívumrendszerének párhuzamát. Ennek során a két női karakter, a feleség és a szerető alapvető jellemzőit, környezetük sajátosságait párhuzamba illetve ellentétbe állítja.

A szóban forgó mű kapcsán is fontos számunkra az az alapvető törekvésünk, hogy az eddigi, hasonló irányú Tolsztoj-kutatások eredményeit jelezzük, összefoglaljuk, saját kutatásaink eredményeivel pedig hozzájáruljunk a tolsztoji életműről eddig megfogalmazott szerteágazó véleményekhez.

Jelen dolgozatunkban –követve eddigi kutatásaink irányvonalát (a női karakterek és szerepek Lev Tolsztoj regényvilágában) – a vizsgálat tárgyát képező elbeszélésben is a női karakterek szerepét, a nők sorsát vizsgáljuk, különös tekintettel a két központi nőalak, a kísértésben elbukó Jevgenyij Irtyenyev szeretője és felesége ellentétes vonásaira és a férfi életében betöltött akaratlanul is hasonló szerepükre és jelentőségükre. A mellékszereplőknek tűnő női karakterek (a két anya) is fontosak számunkra kutatásunk szempontjából, hiszen ők, különösen Irtyenyev édesanyja, a főszereplő lelkiismeretének felébresztésében, erkölcsi mérlegelésének elindításában kulcsfigura. A mű fenti szempontú kutatása új kísérlet a Tolsztoj-szakirodalomban.

A mindössze 32 oldalas kisregény 21 számozott egységből áll, amelyet 2,5 oldalnyi „befejezésváltozat” követ. Értelmezésekor fontosnak tartjuk föltenni a kérdést: ki vagy mi

⁶ *Máté ev. V. 28–30.*

⁷ *Máté ev. V. 28–30.*

⁸ *Máté ev. XIX. 10–12.*

⁹ HAJNÁDY 1985, 173.

¹⁰ HAJNÁDY 1985, 175.

az ördög?! Vitába kell szállnunk Irtyenyevvel, aki úgy érzi, hogy Sztyepanyida az. Ugyan mindenképpen érzékelhetők az asszony magatartásának „ördögi” vonásai, de nem ő a csábító, nem őbenne fogalmazódott meg elsőként a kapcsolat létesítésének, a pusztá találkozásnak, az egyszeri illetve esetenkénti szexuális aktusra irányuló kezdeményezésnek a gondolata. Nem fölmenthető az asszonyi magatartás, de kezdetben ő csupán eszköze a férfi ösztönei kielégítésére irányuló cselekvéssorozatának. Később már kíváncsi az új asszonyságra, ő maga akarja úgy alakítani a helyzetet, hogy munkát kapjon az uraság házában a takarításkor, így közelebről vegye szemügyre a fiatalasszonyt. „De azért szívesen megnézném a fiatalasszonyt, azt mondják, olyan rendes, csinos a házatája.”¹¹ Úgy fogalmazhatnánk, hogy ő is ördög – másodlagosan. Ki az „elsődleges”, alapvető ördög? Maga a férfi a szétfolyó jellemével, akaratgyengeségével, amit folyamatosan ostoroz is? Így is gondolhatnánk – fel-színesen. Jobban a dolgok mélyére ásva azonban látjuk, hogy ő „csak” megszállott, a test, a „gonosz kívánság” démona vagy ördöge tartja hatalmában. Erőtlen a kísértéssel szemben s nem képes őszintén szembenézni saját belső problémájával. A mottó ihlette evangéliumi gondolkodás is azt támasztja alá, hogy az ember legtöbbször gyöngeségből, kishitúségből kerül az ördög hatása alá, tehát nem ő maga az ördög, hanem őt szállja meg a gonosz – ez nagyobb dráma, mert egyszerre bűnös és áldozat... Vélhetően Irtyenyev is ilyen kettős, antinomikus helyzetbe került, a szerzői kétféle befejezés is erre enged következtetni.

Jevgenyij Irtyenyev ördögnek nevezi a csábító asszonyt, de nem csupán egy általa vélt külső erő készíti őt a bűnös viszony folytatására. Azt tapasztaljuk, hogy meg sem próbálta tudatosan, verbálisan is megszakítani a kapcsolatát Sztyepanidával, s az asszony – saját élettapasztalata, világlátása, ha tetszik „logikája” alapján „joggal” hihette, hogy az úr házassága nem zavarja az ő kapcsolatukat, hiszen őt sem zavarta, hogy férjes asszonyként folytat viszonyt – az urasággal. Az „ördög” szó csupán négyszer fordul elő a mű magyar fordításában a címen kívül. Ebből is kettő egy mondaton belül mintegy ismétlés, s csak a 20. fejezet végén, a második befejezés - változat kezdete előtt körülbelül két oldallal; a másik két említés: a másfél oldalas második befejezés - variáns közepén. Mennyiségében összevetve ezt a szógyakoriságot a megelőző műben, a *Kreutzer szonátá*ban észleltekkkel, első ránézésre furcsának találhatjuk. Mélyebben vizsgálva a jelenséget azt láthatjuk, hogy mintha az író a minden nőre kiterjesztett gyűlöletét és az azt megfogalmazó filozófiáját már „kiírta” volna magából az előbbi alkotásában, ahol a nő(k)nek nincsen neve. Jelen vizsgálat tárgyát képező kisregényben már van nevük. A feleséget itt Lizának hívják, ennek a névnek „típusképző” szerepéről Boros Lili figyelemreméltó megállapításokat tesz a 2013-ban védett doktori (PhD) disszertációjában.¹² Ebben a szituációban ugyan nem beszélő névvel van dolgunk, mint az fölvethető

¹¹ Jelen dolgozatban Lev Tolsztoj *Az ördög* című művének idézeteit a Magyar Elektronikus Könyvtár 2014. évi, a *Kreutzer szonáta* című művének idézeteit a Magyar Elektronikus Könyvtár 2013. évi anyagából vettük. MEK. TOLSZTOJ 2014, 9. fejezet 13. oldal. A továbbiakban rövidítve a következőképpen: TOLSZTOJ 2014, 9. 13.

¹² A „Liza” nevet viselő női szereplők és a „lizaság” karakterisztikus jegyeinek megjelenése a tolsztoji művekben Boros szerint kapcsolatot teremthet a karamzini *Szegény Lizával* mint pretextussal. A disszertációban *Az ördög* Lizája is említődik ebben a relációban. Hozzáfüzöm, hogy a jelen dolgozatban is hivatkozott *Kreutzer szonátá*ban ugyancsak megjelenik (egyszer) a „Liza” név, mégpedig az egyik Pozdnisev-gyerek

Sztyepanida esetében,¹³ de a tolsztoji „Lizák”-hoz tartozás mindenképpen továbbgondolásra ösztönző. Itt Liza, a feleség „fajsúlytalan” szereplő, szinte dekoráció. Érdemes lenne vizsgálni, hogy a tolsztoji művekben szereplő többi Liza mennyire határozott karakter, mennyire befolyásolója a központi szereplők életének.

Kérdésként merülhet föl továbbá, hogy a jelen vizsgálódásunk tárgyát képező mű Lizájában, Irtyenyev feleségében valóban fölfedezhetők-e a „Lizaság” jegyei.

Úgy tapasztaljuk, hogy igen, ezek: naiv, ábrándozó, romantikus, védtelen, rebbenékeny, lelkesedő (például a táncoló Sztyepanyida iránt), gondoskodó (férje minden valós és képzelt igényét kielégíteni akaró).

A szóban forgó műben alig van nyoma az általános elmélkedésnek. Ennyit olvashatunk: „Az emberek általában azt hiszik, hogy az öregek természetüknél fogva konzervatívok, a fiatalok pedig újítk. Nem egészen így van. A fiatal emberek legnagyobb része természeténél fogva konzervatív: élni akar, de nincs kedve és ideje gondolkozni rajta, hogy miképpen is kell élni, s ezért azt az életmódot választja mintaképül, amelyet mindigtől fogva maga körül látott.”¹⁴ Még: „sohasem lehet magyarázatát adni, miért választ egy férfi éppen egy bizonyos nőt és nem a másikat.”¹⁵ Szemben a *Kreutzer szonátával*, ahol szinte meghatározó a moralizáló, a női nem és a társadalom egészét támadó gyűlölködés. A konkrét figurák *Az ördögben* saját névvel, saját sorsuk fölötti aggodalommal vesznek részt a történetekben.

Irtyenyev önnön tehetetlenségével, fékezhetetlen szexuális vágyaival küzd, amikor végső elkeseredésében, viaskodva, háritásként Sztyepanidát nevezi meg és tartja ördögnek. Ez a téves helyzetmegítélés is kifejeződik abban a fentebb már szóba hozott tényben is, hogy míg a megelőző műben Pozdnisev zilált monológiában, ahol hat fejezetben hét szöveghelyen nevezi a főhős a nőt, az általánost (!) „ördög”-nek, a címében is ezt a szót viselő műben csupán négyszer (a második befejezés-változatot számítva hatszor!!!) alkalmazza ezt a megnevezést, s konkrétan egy asszonyra, a gonoszság, a csábítás, személyisége megosztásának, szétzilálásának forrásaként vélt Sztyepanidára.

A narrátorral vitába kell szállnunk azon állítása kapcsán is, hogy Irtyenyevnek nem volt lelkiismeret-furdalása, ugyanis maga az író fogalmaz így: „Jevgenijtől olyan távol állt minden romlottság, olyan nehezeére esett ezt a titkos és – érzése szerint – bűnös viszonyt folytatni, hogy semmiképpen sem rendezkedett be rá, sőt legelső együttlétük után abban reménykedett, hogy soha többé nem kell viszontlátnia Sztyepanyidát.”¹⁶ Az áttanulmányozott szakirodalmi anyagból kutatási témánkhoz a Térien - tanulmány aszetusa áll legközelebb. Ebben az írásban a szerző Tolsztojnak

viseli ezt a nevet, a kislány, aki (a mű teljes szövegében név nélkül említett) anyjának az apa általi brutális meggyilkolása kapcsán ugyancsak áldozat, szenvedő gyermek (lásd a Liza-alakokhoz kapcsolódó motívumokat!). BOROS 2013, 30. A karamzini műnek az orosz irodalmi névhasználatra gyakorolt hatásáról lásd még BOROS 2013, 90–100. oldal!

¹³ TÉREN 2006, 608.

¹⁴ TOLSZTOJ 2014, 1. 2.

¹⁵ TOLSZTOJ 2014, 5. 8.

¹⁶ TOLSZTOJ 2014, 4. 6.

a Bolond Ivanuskáról szóló meséjét mint az Az ördög című elbeszélés pretextusát vizsgálja. „Az ördögről szóló szüzsék két nagy tematikus csoportba oszthatók: 1. a buta ördögre, 2. a megkísértőre. [...] Az ördög című elbeszélés a másodikba [tartozik] (B.V.). Tolsztoj elbeszélésében az ördögre vonatkozó utalások elsősorban az ördögnek mint a „kettéosztónak”, a „kísértőnek” az alakjához kapcsolhatóak. Az ördög az embert választásra kényszeríti, amely archeszüzsékként eleve két szüzsét implikál. E két szüzsés szál jól elkülöníthető Tolsztoj művében is: lásd az elbeszélés kettős zárását, Liza, illetve Szytepanyida történetét, valamint a hozzájuk kapcsolódó motivikus rendszert: a szemmel, illetve a kézzel történő kommunikációt és állandó locusuk szerinti megosztottságukat (Liza : ház, Szytepanyida : kert, erdő).”¹⁷

Disszertációnk előző fejezeteiben is tettünk utalásokat a folklorisztikus elemek megjelenéseire. Példának hoztuk föl korábbi írásunkban¹⁸ a *Háború és békéből* a trojkautazást bemutató jelenetet, amelyből megismertünk egy az orosz irodalmi hagyományokra visszautaló situációt, amikor Nata-sa a tükörből gyertyafényben jóslás orosz népi szokásának hódol vízkereszt éjszakáján.

Tolsztoj, aki maga is átitatódott a népi hiedelmekkel, mese - és mondavilággal, a regényben másutt is alkalmazza ezek elemeit, szimbólumait képek – hangulatok árnyalására, hitelesebbé tételére. Például Andrej herceg kisfiának keresztelőkör, a dada, aki kihozza a feszülten várakozó apához a megkeresztelt babát, így foglalja össze a kereszteléskor történeteknek számára lényeges mozzanatait: „[...]a keresztelőmedencébe dobott kis viaszdarab - amelybe belegyúrták a gyermek néhány hajszálát - nem süllyedt el, hanem fennmaradt a keresztvíz színén.”¹⁹ Jó hírként újságolja ezt a dajka, nyilván az orosz néphitben a fenti jelenség szerencsehozó mozzanatként ismert. A téma bővebb kifejtése egy következő vizsgálódás célja lehet.²⁰ A népi mese-és hitvilágból, az orosz klasszikusok műveiből és a világirodalmi előképekből merített tolsztoji jelenetek sora ezzel nem zárul le, a folklorisztikus elemeket, népi mondásokat, bölcsességeket Tolsztoj gyakran alkalmazza írásaiban.²¹ A vizsgált női karakterek megformálásában az író *Az ördög* című elbeszélésben használja legmarkánsabban a folklór motívumait. A pütkösdí őszi népi szokás részletes leírása is ebbe a kategóriába tartozik: „A nap ragyogóan sütött; a parasztasszonyok őszi szokás szerint kimentek az erdőre koszorút fenni, s azután valamennyien a kastély elé vonultak, táncsal, énekkel köszöntötték az uraságot. „[...] Mint rendesen, most is fiatalasszonyok, leányok színpompás, tarka csoportja állt a körtánc középpontjában; körülötte, mint le-leváló, keringő holdak és bolygók,

¹⁷ TÉREN 2006, 609. A feleség, Liza és a szerető, Szytepanida karakterében fellelhető párhuzamok és ellentétek megfogalmazásakor, Téren Gyöngyi munkájára is támaszkodom, a főszövegben használom az ő terminológiáját is.

¹⁸ В. БУГОВИЧ 2012, 391–406.

¹⁹ TOLSZTOJ 2005, 441.

²⁰ TOLSZTOJ 2005, 441.

²¹ „[...] (Összeszámolták, Tolsztoj műveiben 1145 közmondás és szólás található.) Tolsztoj azért értékelte olyan nagyra a társadalom perifériájára szorult embereket (muzsikokat, cserkeszeket, remetéket, istenes félkegyelműeket, gyermekeket), mert szerinte egyedül ők élnek harmóniában a természettel, és még nem rontotta meg őket a hamis civilizáció. Egyedül ők rendelkeznek a büntelenség, a természetesség és romlatlan ártatlanság képességével, mivel hiányzik belőlük a „társadalmi” vonás.” HAJNÁDY 2006, 27.

kicsi leánykák forogtak egymást kézen fogva, suhogó új kartonruhácskájukban; kicsi gyerekek prüszkölve, fújtatva fogócskáltak és szaladgáltak előre-hátra a táncolók között, a legények pedig kék meg fekete mellényben, sapkában, élénkpiros ingben sűrögtek erre-arra, miközben szakadatlanul napraforgómagot rágtak, s a hóját jobbra-balra köpködték; távolabbról a házi cselédség és a kívülállók szemlélték a körtáncot. [...] Az asszonyok azalatt teli tüdővel énekeltek táncdalukat, csettintgettek, tapsoltak és táncoltak hozzá.”²²

Figyelmet érdemel még ebben a mikroszituációban az, hogy benne megtörténik a két látens rivális női főszereplő találkozása: ugyanazon ünnepi esemény résztvevői, csak az egyik, Liza, a ház ifjú úrnője a hallgatóság illetve a nézők között, az urasági kastély előtt tartózkodik, míg a rivális, a szerető, a táncolók között van. Sztyepanyida térbeli elhelyezkedése ugyan jelezheti a rangbeli különbséget is kettejük között, de az író egy szerkesztési bravúrral ellenkezőjére fordítja a situációt, s maga a feleség emeli szimbolikusan önmaga elé és fölé saját riválisát, amikor „Liza azért [...] szólította magához Jevgenyijt, hogy nézze meg az asszonyok táncát, különösen az egyiket, akinek táncától el volt ragadtatva. Sztyepanyida volt az.”²³ Tehát itt tudnak egymásról, de a feleség nem rendelkezik ismerettel arról, hogy az asszony, akitől el van ragadtatva, milyen fontos tényező az ő életében. S mint az egész szövevényes kapcsolatban, ebben a jelenetben is a szeretőnek juttatja a tisztánlátást az alkotó. Képletesen itt is a szem szerepéről, tágabb értelemben a látásról, a helyzet „átlátásáról” van szó. Sőt, későbbi utalás szól arról is, hogy az uraság beteges vágyai kapcsán „Sztyepanyida keresztüllátott rajta,”²⁴

Más szituációban is összehozza a szerző a két asszonyt (a pünkösdi takarításkor), de akkor nem találkoznak, térbeli közelségükről csupán a szerető, s később, a riadt fölfedezés után a büntudattal küszködő férj tud.

Mindkét fenti jelenetben a szerető behatol a feleség területére, az utóbbiban a feleség ugyan tud a takarításra elszegődött asszonyokról, de személyes nexusuk nincsen, így csak a szerető tud arról, hogy mindegyikük intim kapcsolatban van az urasággal: más-más előjellel.

Látens diszkordancia révén a narrátor közléséből szerzünk tudomást arról, hogy az ifjú feleség nagyon féltékeny: „Az egyetlen, ami boldogságukat fenyegette (ha nem is mérgezte meg) - az asszony féltékenysége volt. Liza fékentartotta, titkolta féltékenységét, de gyakran szenvedett tőle. Úgy érezte: Jevgenyij nem szerethet senkit, mert nincs a világon olyan nő, aki méltó lenne hozzá (hogy ő maga méltó-e hozzá, vagy sem, ezen sohasem töprengett), s éppen ezért egy nő sem merészelheti szeretni Jevgenyijt.”²⁵ Féltékenysége azonban nem konkrét személyre irányul, minden nőre féltékeny, de az egyetlenről, akire ténylegesen féltékeny lehetne, el van ragadtatva! A szerető és a feleség locusa itt egymáshoz ér, s ugyan nem hatolnak látványosan egymásba a „felségterületek”, mindegyik nő a saját területén maradván érzékeli és értékeli a másikat: a szerető magában, a feleség

²² TOLSZTOJ 2014, 12. 17.

²³ TOLSZTOJ 2014, 12. 17.

²⁴ TOLSZTOJ 2014, 13. 18.

²⁵ TOLSZTOJ 2014, 8. 12.

verbálisan, s véleményét megosztja a férjével - mit sem sejtve annak bűnös viszonyáról. Mint fentebb utaltunk rá, a látás, a lényegi látás képességével a szerző nem ruhazza föl a feleséget. Így tarthatjuk ezt annak ellenére is, hogy verbálisan mást közöl: „Lizában megvolt az, ami a szerető asszony jelenlétének legnagyobb áldása: szerelme által valami csodálatos tisztánlátással tájékozódott a férfi lelkében. Jevgenyijnek úgy tetszett, Liza néha még nála is világosabban megérzi változó lelkiállapotát, érzéseinek minden egyes árnyalatát, és ennek megfelelően viselkedik; sohasem sérti meg érzelmeit, hanem ellenkezőleg, mérsékli bánatát, fokozza örömét. De Liza nemcsak érzéseit - gondolatait is megértette. Szempillantás alatt felfogta a tőle legtávolabb álló témákat is, helyesen ítélte meg a gazdasággal, a gyárral, emberekkel kapcsolatos kérdéseket, és ezáltal nemcsak beszélgetéseiben tudott részt venni, hanem - amint Jevgenyij maga gyakran hangoztatta - számtalan hasznos tanáccsal is szolgált neki.”²⁶

Liza a saját területén lát tisztán, ott igazodik el, s csak a férjével való szerelmes kapcsolatában; bár neveltetéséhez képest (lánynevelő intézeti múlt; lásd itt is a nőnevelés kérdésének érintése a szerző által!) ügyes gazdája a háznak: „határtalan jóízűség, tapintat és szerénység volt benne. Mindent, amit csinált, észrevétlenül csinálta, azaz csupán az eredmény ötlött szembe: mindenütt tisztaság, rend, előkelőség és jóízűség honolt. Liza az első pillanattól fogva megértette, miben áll férje életideálja”²⁷

Liza szeméről és tekintetéről is pozitív narrátori közlés révén tudunk, portréjának részletes megrajzolásában: tiszta, szelíd, szép, a világba, az emberekre bizalommal tekintő szemről olvasunk. Figyelmünket érdemes a szem, a tekintet leírásában a látens feszültséget hordozó jelzőkre fordítanunk. A két asszony szemének, tekintetének leírásában közös az, hogy pozitív jelzők identifikálják őket. Eltérő azonban az, ami a két nő karakterének alapvető különbségét is adja: a menyasszony majd feleség szeme, tekintete finomságot, nyugalmat, bizalmat árasztó, egész lényé odaadást, szerető támogatást sugall. A szerető szeme, tekintete, mosolya démoni, uralkodni vágyó, meghódítani akaró.

Sztyepanyida éles szemét vissza-visszatérően többször említi Tolsztoj, intenzív jelzőkkel párosítva. Az asszony nemcsak jól lát, hanem jól átlátja a helyzeteket, s ügyesen manipulálja a saját hasznára és érdekei szerint a vele kapcsolatba kerülő karaktereket! Liza nem manipulál.

Narrátori közlésből és a férfi főszereplő belső monológjaiból, vívódásaiból, az asszony utáni „beteges” vágyakozásaiból is származik az ismeretünk Sztyepanyida mosolygós, ragyogó fekete szeméről, és tekintetéről: „mosolygós szemek villantak huncutul Jevgenyijre.”²⁸ „Sztyepanyida felvillanó szemmel mosolygott reá. Azután összefogta szoknyáját, és kiment az ajtón.”²⁹; „Sztyepanyida mosolygó arca a fiatal juharfák árnyékában.”³⁰; „észrevette villanó szemén, hogy az asszony látja őt, és észrevette,

²⁶ TOLSZTOJ 2014, 8. 12.

²⁷ TOLSZTOJ 2014, 8. 12.

²⁸ TOLSZTOJ 2014, 7. 10–11.

²⁹ TOLSZTOJ 2014, 9. 14.

³⁰ TOLSZTOJ 2014, 11.16.

hogyan tetszik neki.”³¹ Az asszony szemének nemcsak a villanását adja tudtunkra a szöveg, hanem többször utal a narráció arra, hogy a szem része(se) a mosolygásnak, játékoságnak, huncutságnak, utalva a szerető könnyedségére, jellemére, habitusára... Ez a szem nemcsak felvillanó, hanem kacagó, tekintetével megperzseli a férfit, a pillantása a szeretkezésükről beszél. Párhuzamosan többször említi az író Irtyenyev tekintetét, amely megszállottan keresi a „csábító” asszony alakját, hollétét: „Pcselnyikova fekete, ragyogó szemét képzelte maga elé,”³² később: „de bármennyire igyekezett is, két ízben megakadt a tekintete Sztjepanyida fekete szemén, élénkpiros fejkendőjén. Két ízben is rásandított az asszonyra, aki a szalmát hordta; és érezte, hogy megint történt vele valami, csak nem tudott magának pontosan számot adni róla. De másnap, amikor ismét kilovagolt a tanyára, és két teljes órát töltött a cséplőgépnél, noha erre semmi szükség nem volt, és eközben tekintetével szüntelenül a szép fiatalasszony jól ismert alakját kereste és becézgette - akkor megérezte, hogy vége van, elpusztul véglegesen és visszavonhatatlanul. Újra kezdődik a gyötrődés, az önutálat és a félelem. És nincsen menekvés.”³³ „Sztjepanyida ott volt. Jevgenyij azonnal felfedezte őt. A lehullott kalászokat gereblyézte össze, s amikor meglátta Jevgenyijt, kacagó szemmel, fűgén és vidáman szaladt a szerű túlsó oldalára, ügyes mozdulattal szedte össze a széthulló kalászokat. Jevgenyij nem akart ránézni, de pillantása egyszerűen nem tudott elszakadni az asszonytól. Csupán akkor ocsúdott fel, amikor Sztjepanyida alakja eltűnt szeme elől.”³⁴

„Sztjepanyida közvetlenül a dobhoz lépett, alóla gereblyézte össze a lehullott kalászokat, s közben szinte megperzselte a férfit nevető tekintetével.

Pillantása vidám, gondtalan szeretkezésről beszélt, meg arról, hogy tudja, mennyire kívánja őt a férfi, tudja, hogy várt rá a szénapajta alatt, és ő, mint mindig, most is kész vele élni és mulatni, nem törődik semmiféle feltétellel vagy következménnyel. Jevgenyij hatalmában érezte magát, de még mindig küzdött ellene.”³⁵

A szerető, Sztjepanyida portréjának megalkotásában az élénk színek dominánsak.³⁶ A fekete szem és az élénkpiros fejkendő, piros-tarka szoknya és a pirosposzsgásság (az arcra értendő) együttes megjelenése fokozza a színek keltette villódzást, feszültséget, hozzájárul a „démoni” hatáshoz. A fejkendő piros színének is több változatát jeleníti meg a szöveg, néha együttesen a piros szoknya említésével fokozza a szövegegészen állandóan jelen lévő feszültséget: a fejkendő piros, később a „piros” melléknevet a „virít” ige alkalmazása dinamizálja, a fokozás folytatódik az „élénkpiros” és a „rikítópiros” szóalakváltozatokkal. „Ott állt a fiatalasszony fehér hímzett ingvállban, piros-tarka

³¹ TOLSZTOJ 2014, 13. 18.

³² TOLSZTOJ 2014, 4. 6.

³³ TOLSZTOJ 2014, 19. 28.

³⁴ TOLSZTOJ 2014, 21. 31.

³⁵ TOLSZTOJ 2014, 21. 31.

³⁶ „Fontos szerepe van a színekarakterisztikának a hétköznapi élet, a ruházat, a személy külső jellemzésében. Ezek a jellemzések lehetnek statikusak, de változhatnak is. A szereplők mint különböző kultúrák, ízlés és világnézet képviselői, hordozhatnak ellentétes tulajdonságokat, de a színekkel történő jellemzés közelítheti is őket egymáshoz. (FARINO 2006, 135.)

szoknyában, piros kendővel a fején, mezítláb, frissen, erősen, szépen - és félénken mosolygott.³⁷, majd: „piros fejkendője csak úgy virít”³⁸, sőt: „piros szoknyáját”.³⁹ Együtt is megjelenik a piros szoknya és a fejkendő: „a sarok mögül felbukkant a piros szoknya, a piros fejkendő, s az asszony karját lóbálva, csípőjét riszálva elhaladt mellette.”⁴⁰, máshol: „[...] pirosposzsgásnak, vidámnak tetszett. Alighanem szépen is táncolt: Jevgenyij semmit sem látott az egészéből.”⁴¹ Később: „Alig tett két lépést a fasorban, amikor a fák között megpillantotta a bársonymellénykét a sárga, nyitott szarafán fölött, meg a rikítópiros selyemkendőt. Sztyepanyida egy másik asszonnal együtt lépkedett.”⁴² Többször is hangsúlyozódik a szövegben az élénk színek mellett a fehér, amely higgadt, nyugodt, derűs hangulattal társul általában, itt azonban a feszültség fokozódását segíti a „fehér hímzett ingváll” és Sztyepanyida lábának fehérsége: „domború mellét, amelyen megfeszült hímzett, fehér inge”⁴³; még: „Sztyepanyida, fehér lábikrája fölött magasan feltúrt szoknyában. Gyorsan szedte a lábát, s összefogta a nagykendőt, amelybe fejét, vállát bebugyolálta.”⁴⁴ Ismételten megjelenik a kép: „nem tudott elszakadni tőle, és pillantásával követte mezítelen, erős lábai himbálódzó lépteit, ringó csípőjét, karját, vállát, szép ráncokban fekvő ingét és piros szoknyáját, amely magasan felhajtva mutatta fehér lábszárát.”⁴⁵

Az asszony dinamikus mozgásának leírása is része a karakterformálásnak: himbálódzó könnyed, fürge léptek, ringó csípő, „az asszony karját lóbálva, csípőjét riszálva elhaladt mellette.”⁴⁶ Máshol is olvassuk: „Sztyepanyida felvillanó szemmel mosolygott reá. Azután összefogta szoknyáját, és kiment az ajtón.”⁴⁷ A szoknya összefogásának itt említett mozzanatával máshol is találkozunk a szövegegészben, s konkrét említés nélkül ismét az asszony lábára, a már idézett fehérségére asszociálunk. „[...] szólni kell még a színek intenzitásának fokozódásáról, illetve csökkenéséről. Ha élénkebbé válnak a színek, ez általában a lét vagy valamelyik alkotóeleme intenzitásának fokozódására utal. A színek élénkségének csökkenése (bágyadt, fakó színek) az élet tónusának, vagy valamely tulajdonságának csökkenését jelzi.”⁴⁸

A piros szín nemcsak Sztyepanyida jellemzésében tűnik föl, bár kétségkívül ott a domináns.

³⁷ TOLSZTOJ 2014, 2. 4.

³⁸ TOLSZTOJ 2014, 7. 10–11.

³⁹ TOLSZTOJ 2014, 9. 14.

⁴⁰ TOLSZTOJ 2014, 11. 16.

⁴¹ TOLSZTOJ 2014, 12. 17.

⁴² TOLSZTOJ 2014, 13. 18.

⁴³ TOLSZTOJ 2014, 4. 6.

⁴⁴ TOLSZTOJ 2014, 16. 24.

⁴⁵ TOLSZTOJ 2014, 9. 14.

⁴⁶ TOLSZTOJ 2014, 11. 16.

⁴⁷ TOLSZTOJ 2014, 9. 14.

⁴⁸ FARINO 2006, 138.

A színek hatásáról írásában részletesen szól a szerző, megállapítva, hogy „A világ színspektruma változhat, hol az egyszínűséghez vagy a színtelenséghez közelít, hol éppen ellenkezőleg, a színek harsány kavalkádját

Liza édesanyjának portréjában akkor használja ezt a színkarakterisztikai megoldást az író, amikor az addig látens diszkordancia az anyós és veje közötti feszültségben verbálissá, egyben dominánssá válik: „de Varvara Alekszejevna dermedt komorsággal ült a lámpa alatt - amelyet Liza felől kottákkal ernyőzött el -, s kötötte hatalmas, piros kendőjét [...]”⁴⁹ A kendő nemcsak piros, a szín intenzitásának fokozására itt nem a melléknév fokozást használja a szerző, hanem külön nyomatékot ad a „hatalmas” melléknév jelzőként való alkalmazásával.

Az öntudatosan cselekvő büszke parasztasszony, Sztjepanyida karakterének fokozatos kibontását egy félmondattal így készíti elő az író: „félénken mosolygott” az urasággal való első találkozásán. Jellemének domináns vonásai a következőkben erőteljesen felgyorsult tempóban tárulnak elénk: „Sztjepanyida szándékosan adja a fesztelent, a kicsapongót.”⁵⁰ A virtuális hangulati – magatartásbeli skálán hamarosan megjelenik a férje délcég megjelenésére büszkén utaló Sztjepanyida fentebb már idézett megnyilvánulása, majd viselkedése magabiztossá válik, amikor az uraságtól született gyermekével a karján látjuk kivonulni a templomból: „Könnyedén, fűgén lépked, a karján pólyás. Amikor Jevgenyij hintója a menyecskék mellé ért, az idősebbik régimódián megállt és mélyen meghajolt, de a fiatal, karján a gyermekkel csupán meghajtotta fejét és kendője alól ismerős, mosolygós szemek villantak huncutul Jevgenyijre.”⁵¹

Tolsztoj ábrázolásában a vizuális érzékeléssel egyidejűleg az emberi hangokat, a szaglást, az illatok intenzívebbé válását érdemesnek tartottuk vizsgálni. „Valamennyi művészeti ág közül (kivéve a valási szertartásokat és a bemutatókat) csak a szó mesterei használják időnként a szagokat alkotásaik anyagaként. [...] A külvilág számos más jelenségével ellentétben kultúránkban a szagoknak szinte egyáltalán nincs önálló szemantikája (vagy szimbolikája). Valamifajta általános jelentést többnyire akkor kapnak, ha a hordozójukról vagy a forrásukról van szó, és ennek megfelelően érték- vagy szemantikai tengely mentén differenciálódnak. Ha a szagokkal kapcsolatban megkülönböztetésről van szó, akkor főként az az aspektus kerül előtérbe, mely a szagok intenzitását vizsgálja: az erős szagok a mértéktelenség jelzésére szolgálnak, a rossz ízlés jelölésére, míg a finom illatok – a kulturáltság magas fokára stb. Az irodalmi művekben a szagoknak kettős jelentésük van: vagy olyan tartalmat hordoznak, mint a kibocsátójuk, vagy a lét intenzitásának kifejezői.”⁵²

Érdekességként állapíthatjuk meg, hogy a vizsgálatunk tárgyát képező műben Tolsztoj közvetlenül nem meríti ki a szagok verbális megjelenítésében rejlő alakmegformáló erőt: Sztjepanyida illatáról olvashatunk, de csupán egyszeri említést találunk a szövegben: „mély, kissé rekedtes hangját, friss, erős illatát, [...] a juhar - és mogyorócsersjésben, a ragyogó déli napfényben.”⁵³ Ezen az egy helyen azonban két intenzív tartalmú jelző is kapcsolódik hozzá: az asszony illata friss és erős, s

jelenítheti meg. Lehet világosan differenciált és szigorúan harmonikus, de lehet színeiben zavaros, kaotikus, disszonáns, sőt ízléstelen is.” (Farino 2006, 134.)

⁴⁹ TOLSZTOJ 2014, 14. 21.

⁵⁰ TOLSZTOJ 2014, 4. 7.

⁵¹ TOLSZTOJ 2014, 7. 10–11.

⁵² FARINO 2006, 140–145

⁵³ TOLSZTOJ 2014, 4. 6.

ez a későbbiekben is az asszony vonzó voltának magától értetődő attributumává válik. „Fizikai szempontból a szag forrása határaitól tovább terjed, és tovább is jelen lehet, mint az őt kibocsátó forrás. Ezért a szag sajátos „előjele” hordozójának, vagy „nyoma” annak, hogy a megelőző időpontban a forrás ott megjelent.”⁵⁴ A szag ezen sajátossága okozhatja azt, hogy bár többször nem kerül említésre, a szerető megjelenésekor illetve hiányának, nyomának észlelésekor mindig üde, friss atmoszférát asszociál az olvasó. „Irtyenyev emlékképeiben, képzeletében Sztyepanyida gyakran jelenik meg a juharfa illatával”⁵⁵; bár a regénybe az illat, a szag szövegszerű megjelenítése ez esetben nem kerül be, a „juhar- és mogyorócsertés” többszöri megidézése ébren tartja az asszony illatának percepcióját. A feleséggel kapcsolatban illatról nem olvasunk, a látens feszültségnek a szövegfelszínen mégis megjelenő riasztó jele azonban a szinoníma, a „szag” szó említése szinte közönségesen mindennapi kontextusban: „Háziasszonyka - ismételte el magában, miközben élénken maga elé képzelte az asszonyt fehér főkötőjében, örömtől sugárzó arcával, amellyel majdnem mindig fogadta férjét. - Igen, csizmát kell váltanom, mert a szuperfoszfátok igazolják, vagyis trágyaszagú a csizmám, és a háziasszonyka méghozzá ilyen állapotban is van. Miféle állapotban? Igen, odabenn a hasában egy kicsi Irtyenyev növekszik, egy új kicsi Irtyenyev - gondolta.”⁵⁶

A szerető alakjához köthető fentebb jelzett atmoszférához hanghatás is kívántatik, s ezzel az eszközzel –előző „témavariációjával” ellentétben – szintén takarékosan bánik az alkotó. Amíg ott, a *Kreutzer szonátában* az ördöginek érezhető Pozdnisevet állandó tulajdonságára utalva „furcsa hangot hallató” személynek írja le, itt Pcselnyikova „mély, kissé rekedtes hangját” egyszer említi, azon egy alkalommal, amikor az illatára is utal. Ez a hang lehet vonzó, érdektelen vagy akár kellemetlen is, a szerző nem foglal állást, nem utal arra, hogy Irtyenyevre maga a hang milyen hatással volt, mégis fontosnak tartja megjegyezni a karaktervonások között. A *Kreutzer szonátában* a pozdnisevi hangot a szerző identifikálja, állást foglal, gyakran említi, a jelenség a szöveg atmoszférájának meghatározójává válik. Sőt, a hanghatások fokozására maga Pozdnisev a jelen nem lévő felesége hangjának tónusáról is említést tesz. Az „elbeszélő én” narratívájában Pozdnisev hangja a következő minősítésekben említődik: furcsa, különös, izgatott megszokott, szenvedő, zokogó stb.

Az ördög című kisregényben nem találkozunk feleség hangjának említésével portréja megrajzolásakor. Annál inkább olvasunk Liza külleméről és lelki alkatáról. A részletekről a narrátortól szerzünk tudomást, több szöveghelyen felbukkannak a karakterisztikus hegyek: „Liza magas, karcsú teremtés volt. Minden hosszú volt rajta; arca, orra (nem előre nyúlt, hanem hosszában), ujjai, lába. Arcának hófehér színe finom, viaszos-sárgásba játszott, két orcáján halvány, alig látható pírral; hosszú, selymes, gesztenyeszínű haja lány fürtökbe göndörödött, tiszta, szelíd, szép szeme bizalommal tekintett az emberek szemébe. A leány szeme különösen megtetszett Jevgenyijnek; amikor Lizára gondolt, mindig tiszta, szelíd, odaadó pillantását látta maga előtt.”⁵⁷

⁵⁴ FARINO 2006, 147.

⁵⁵ TÉREN 2006, 609.

⁵⁶ TOLSZTOJ 2014, 10. 14.

⁵⁷ TOLSZTOJ 2014, 5. 8–9.

Máshol: „Ilyennek látta Jevgenyij jegyese testi megjelenését; lelkéről pedig nem tudott semmit, csupán pillantását ismerte. És a lány szeme, úgy érezte, mindent elmondott neki, amit tudnia kellett. Ez a különös pillantás pedig a következőkből fakadt:

Tizenötéves kora óta - még az intézetben - Liza állandóan beleszeretett minden jókölsejű férfiba, és csakis olyankor volt élénk és boldog, amikor szerelmes volt. Amikor kijött az intézetből, továbbra is beleszeretett minden fiatal férfiba, akivel találkozott; így természetesen Jevgenyijbe is első pillantásra beleszeretett. Ez az állandó szerelmes állapot adta szemének azt a különös kifejezést, amely Jevgenyijt annyira lebilincselte.”⁵⁸

A feleség bőséges részletekkel élénk táruportréja ellentéte a szeretőének, egyéniségének, külső megjelenésének, lelki alkatának, logikai megnyilvánulásainak, gondolkodásmódjának.

Említettük, hogy a szerető karakterének bemutatásában a harsány színek uralkodnak, s a fehér csak ellenpontot jelent, a feleség fő „karakterszíne” a fehér és a színskálán körülötte elhelyezkedő színek illetve árnyalatok: a sápadtság, halványság. „[...] míg Sztjepanyida minden vonásában az életet, a frissességet, kerekdedséget, az egészséget jelöli, addig Liza alakjához a betegség, a sápadtság, a hosszú vonalak kapcsolódnak.”⁵⁹

Hajnády szóhasználatára ismét visszautalva tényként kezeljük, hogy a *Kreutzer szonáta* és *Az ördög* egymás témavariációiként jelennek meg. Korábbi írásunkban Pozdnisev nevét beszélő névként definiáltuk, a jelen vizsgálat tárgyát képező mű negatív női főszereplőjének nevére pedig Téren állapítja meg ugyanezt dolgozatunk elején már citált tanulmányában. Ezt az értelmezést továbbgondolva Pozdnisev elkésett az értelmes élet megélését, humánus döntés meghozatalát illetően, Sztjepanyida nevében a „sztjep” szót vélhetjük fölfedezni: „Később az erdő látványa, majd emléképe, illetve képzeletbeli képe is egyértelműen Sztjepanyida emlékét idézi, mintegy tematizálva a női alak nevébe rejtett „sztjep” szó belső formáját (*kiirtott terület*). Ezzel párhuzamba állítható az, hogy két ízben is a sikertelen, meghíúsult találkán Irtyenyev a letört gallyakból, a letaposott fűből, a lábak nyomából következteti ki, hogy Sztjepanyida ott járt, várt rá és elment.”⁶⁰ A „*kiirtott terület*” jelentést a konkrét tartalomtól elvonatkoztatva áttételesen az asszony lelkének ürességére, az érzelmek kiirtott voltára is asszociálhatjuk, hiszen érzelmek és érzések, empátia, mások megbecsülése teljesen ismeretlen a szerető számára, a testiség uralma alatt cselekszik, a hódítás vágya, a birtoklás vágyott öröme irányítja. Mindennek teljes ellentéte mutatkozik meg Liza karakterében.

„Az emberek hétköznapi életében a szagok a szervezet kémiai szabályozásának eszközei. Egyes esetekben kijózanítanak, más esetekben éppen ellenkezőleg, önkívületi állapotba kergetnek, elvonnak a realitástól.”⁶¹ Ezt a hatást véljük fölfedezni Irtyenyev viselkedésében. Időnkénti önkívületi, a köznyelvben tudathasadásosnak nevezett állapotától eltekintve magatartásában érezhetőek a finom úri viselkedés jegyei. A szerzői közlésből megismert számos mozzanatról kiemeljük az asszonyok,

⁵⁸ TOLSZTOJ 2014, 5. 9.

⁵⁹ TÉREN 2006, 611.

⁶⁰ TÉREN 2006, 608.

⁶¹ FARINO 2006, 149.

nők iránti belerögzült udvariasságnak azt az esetét, amikor először botlik bele a házában takarító szeretőjébe. Ekkor még nem ismeri föl, láthatjuk, hogy bármely takarító asszonynak szólt az udvarias gesztusa:

„De még nem ért rá lenyomni a kilincset, amikor az ajtó magától kinyílt előtte, és ő majdnem összeütközött egy parasztasszonnyal, aki kezében vizesvödörrel, mezítláb, magasan feltúrt ruhaujjal jött vele szemben. Félreállt, hogy utat engedjen az asszonynak, s az asszony is félreállt, miközben vizes kezefejével megigazította félrecsúszott kendőjét.

- Eredj csak, nem megyek addig, amíg... - kezdte Jevgenyij, és hirtelen megdermedt, amikor felismerte az asszonyt.”⁶²

Itt is tetten érhetjük Tolsztojnak azt a törekvését, hogy hőseit felszabadítsa a megelőző korok regényeiben kötelezően alkalmazott tipizálástól. Neki nincsen szüksége „tisztá” típusokra. Az egyébként bűnösen eltévelyedő Irtyenyevet nem fél pozitív erkölcsi, magatartásbeli szokásokkal, viselkedésmóddal fölruházni. Irtyenyev jellemrajza nagyon alaposan, sokoldalúan kidolgozott, ám bővebb értékelésére jelen dolgozatunkban csak kitűzött célunk, a női karakterek értelmezéséhez szükséges és elkerülhetetlen mértékben térünk ki.

Ellentétes irányú, egymástól távolodó a két központi női karakter alakmegformálásának dinamikája: a szerető lénye egyre dinamikusabb, a feleség alakja statikus, azonos szinten van a férje iránti szerelmes érzés, az aggodás, a törődés vonala. Ezen tényekből következően azt várnánk, hogy soha nem találkozik a két vonal, mégis a két nő életének helyszíneiről meg kellett állapítanunk az előzőekben, hogy érintkeznek, időnként majdnem be is hatolnak egymásba. Együttes jelenlétük a regény szövetében szükséges a tragikus vég érzelmi indokoltóságához.

Sztyepanida, a legerősebb karakter a központi figurák között. Portréját élénk színekkel, impulzív jelzőkkel rajzolja meg Tolsztoj. Megtudjuk róla, hogy gyönyörű alakja, érzéki megjelenése van, említettük a korábbiakban, hogy élénk színű ruhákat hord, kedveli a tűzpiros színt, amelyről általánosan elfogadott vélekedés, hogy izgató, erőt sugall, viselője domináns vagy azzá akar válni kapcsolataiban. Jellembeli tulajdonságaira azonban csak ecsetvonásokkal utal a szerző. Relatív pozitívnak értékelhető vonásai közé tartozik, hogy mindig pontosan érzékel a titkos találkákra, büszke férjére, annak délceg megjelenésére, nem követelőzik a szeretőjétől, nem teszi szóvá, amikor a férfi nem ér oda a találkahelyre a megbeszélte időpontban. Morális ítélőképessége azonban labilis, semmi kivétlenülót nem talál abban, hogy férje távollétében más férfiakkal él. „Daliás, nyalkán öltözött ember volt Sztyepanyida férje, semmivel sem rosszabb nála, Jevgenyijnél - sőt inkább talán még csinosabb. Következő találkozásukkor meg is mondta az asszonynak, hogy látta férjét, és elgyönyörködött benne, milyen délceg ember.” Az uraság firtató kérdésére szinte rátartian válaszolja, hogy „- Igen, nála különb nincs az egész faluban [...]!”⁶³ (A férjről alig történik több említés a műben, csak Danyilától hallunk róla kétszer: amikor Sztyepenyidát ajánlja Irtyenyevnek, s később, amikor beszámol az uraságnak az öreg Pcselnyikov gyanakvásáról. Maga a nyalka Szidor nem jelenik meg a

⁶² TOLSZTOJ 2014, 9. 14.

⁶³ TOLSZTOJ 2014, 4. 7–8.

történetben.) Irtyenyev éppen az asszony említett erkölcsi labilitását használja ki öntudatlanul is, és zúzza szét teljesen – fékezhetetlen szexuális vágyával. „[...] Tolsztoj nemegyszer elviszi hőseit a lelki feszültségnek addig a pontjáig, ahol a valóság benyomásainak felfogása kezd irreális, rendellenes, mániákus formákat ölteni. [...] Jevgenyij Irtyenyevet, *Az ördög* c. elbeszélés hőseit a leküzdhetetlen testi vágyakozás viszi erre a pontra, [...]. Nem lényegtelen azonban, hogy a végzetes határt Tolsztoj hősei ritkán lépik át. *Az ördög* befejezésének mindkét változatában az író szembeszáll az orvosok véleményével, igyekszik felmenteni hőseit még a lelki betegség vádjá alól is[...]”⁶⁴

Sztyepanida portréja részben az írói közlésből válik ismertté számunkra: Ott állt a fiatalasszony fehér hímzett ingvállban, piros-tarka szoknyában, piros kendővel a fején, mezítláb, frissen, erősen, szépen - és félenken mosolygott.⁶⁵

Azonkívül az asszonyt a „közvetítő, ajánló Danyila is jellemzi: „tisztá, rendes”⁶⁶ Legmarkánsabb, legvonzóbb karakterjegyeire azonban Irtyenyev belső monológjai és az írónak a férfi lelkében lezajló folyamatokat bemutató sorai világítanak rá: „Pcselnyikova fekete, ragyogó szemét képzelte maga elé, [...] Akármennyire szégyellte is magát, újra Danyilához fordult, s újabb találkoztót tűzött ki délidőre az erdőn. Ezúttal már jobban szemügyre vette az asszonyt, és mindenképpen kíváncsúnak találta. Beszélgetni próbált vele, és férje felől kérdezgette: csakugyan az öreg Mihail fia volt, és kocsisként szolgált Moszkvában.”⁶⁷ Tovább így ír: „[...] Így folyt ez egész nyáron át. Jevgenyij talán tízszer találkozott Sztyepanyidával, mind a tízszer Danyila közvetítésével. Egyszer úgy esett, hogy Sztyepanyida nem tudott eljönni [...] Sztyepanyida pontosan megérkezett, Prohorova nevű barátnője kíséretében, mert egy parasztasszony nem járhat egyedül.”⁶⁸

Írónia a szerző részéről ennek az erkölcsi kíváncsúnak az említése abban a közegben, ahol nincsen verbális etikai kinyilvánítása annak, hogy egy asszony hűséges legyen a férjéhez, egyáltalán a házastársak egymás iránti hűsége nem elvárás, nincsen verbális elítélése a házasságtörésnek. Ez a cinikus mondat arra a képmutató közösségi erkölcsi normarendszerre hívja föl a figyelmet, amelynek toleranciájába belefér, hogy egyedül ugyan nem járhat „egy parasztasszony”, de házasságtörést elkövethet, azt elnézi a közösség. Az író nyomatékosítja a cselekvés, a megcsalás, a törvénytelen kapcsolat huzamosságát, tartósságát azáltal is, hogy ugyanazon az oldalon kétszer olvashatjuk az azonos tartalmat hordozó, majdnem szóról szóra megegyező két mondatot: „Így folyt ez egész nyáron át.” és „Így telt el a nyár.”⁶⁹ Sőt, a találkahelyeket is pontosan bemutatja

⁶⁴ KARANCZY 1990, 64–68. A szereplők magatartásának a szexualitás általi befolyásoltságáról Karancsynál bővebben olvassunk: „Tolsztojnál sem a „tudattalan” sem a „beteges” nem lép fel a viselkedés és a cselekvés rugójaként, többnyire csak átmeneti állapotként szerepel, mint az emberi természet ellentmondásosságának és kiszámíthatatlanságának egyik jele, s legfeljebb a szexuális ösztön határozza meg némelyik hősének magatartását, esetleg sorsát is (pl. *Az ördög* c. elbeszélés hőseit vagy rövidebb távon Pierre Bezuhovét is.)”

⁶⁵ TOLSZTOJ 2014, 2. 4.

⁶⁶ TOLSZTOJ 2014, 2. 4.

⁶⁷ TOLSZTOJ 201, 4. 6.

⁶⁸ TOLSZTOJ 2014, 4. 7.

⁶⁹ TOLSZTOJ 2014, 4. 7.

a szöveg. Ezek a megfogalmazások nem alkotnak tájképet, nem is pejzazs-szerű megjelenítései a tájnak, mint azt annyiszor megcsodálhattuk Tolsztojnál előző műveiben. A korábban tapasztalt csodás tolsztoji tájleírások a szereplők lelkivilágának bemutatásával szoros összefüggésben jelentek meg, gondolhatunk a *Családi boldogságban* megismert „pejzazs”-ra, amely Marja és leendő férje szerelmének fellángolását mutatja be, vagy idézhetjük a *Háború és béke*-ből a vízkereszt napi szánkós jelenetet, amelyben Natasa határtalan boldogságának vagyunk tanúi a szikrázóan havas táj egyidejű művészi megrajzolásában. Jelen vizsgálódásunk tárgyát képező kései Tolsztoj-alkotásban a derűs, meleg, intenzív tartalmat és hangulatot hordozó kifejezéseknek, amelyekben gyakori a ragyogó napsütés, a fényesség, a fény emlegetése, elsődleges szerepe sokkal inkább a titkos találkahelyek azonosítása, semmint leíró megrajzolása, a légyottokra várás atmoszférájának érzékeltetése. Nincsen itt szó szerelemről, vidámságról, érzelmekről, csak az ösztönök kielégítésének helyszínéül szolgáló földrajzi környezet illetve a napszak és az időjárás megjelölése történik. Többször olvassuk: „a juharfák árnyékában” szókapcsolatot, legjellemzőbb kifejezések még e kategóriában: „A nap ragyogóan sütött;”⁷⁰, tovább: „Élvezte a vénasszonyok nyarát, a szép, sima utat, a ragyogó napsütést. [...] Csodaszép este volt.”⁷¹ „ragyogó déli napfényben.”⁷², majd: „Az utcákon mindenütt patakok csordogáltak, a fák lombja, a fű, minden csillogott a nedvességtől, a házak ereszeről szüntelen csobogással hullott a víz a bugyborékoló pocsolókba.”⁷³

A „fagyal- és mogyoróbokrok”, „karóvastagságú fiatal juharfa” is többször kerül említésre.

Ebből a „sugárzó” megjelenésből jut még a fiatal feleség által megteremtett otthon képének felvillantására is: „Milyen szép, tiszta, sugárzó minden az otthonában;”⁷⁴ Azt is hangsúlyozza a narrátor, hogy hányszor találkoztak az egyes helyeken. „Így folyt ez egész nyáron át. Jevgenyij talán tízszer találkozott Sztjepanyidával, mind a tízszer Danyila közvetítésével. Egyszer úgy esett, hogy Sztjepanyida nem tudott eljönni [...]”⁷⁵, később: „a találka helyére sietett. Az asszony már nem volt ott. De szokott helyükön kartávolságnyira minden össze volt törve [...] Látszott: az asszony várt, türelmetlenkedett, megharagudott, és játékos emléket hagyott maga után. Jevgenyij egy ideig csak állt, álldogált, azután elsomfordált Danyilához, és megkérte, hívja oda másnapra az asszonyt. Sztjepanyida eljött és ugyanúgy viselkedett, mint máskor.

Így telt el a nyár. Jevgenyij mindig az erdőn találkozott Sztjepanyidával, csak egyszer - már ősz felé - a szénapajtában, az asszony házának hátsó udvarán. Jevgenyijnek eszébe sem járta meg a gondolat, hogy ennek a kapcsolatnak valamiféle jelentősége volna az ő számára. Ami az asszonyt illeti - reá nem is gondolt. Pénzt adott neki, s a dolog ezzel el volt intézve.”⁷⁶

⁷⁰ TOLSZTOJ 2014, 12. 17.

⁷¹ TOLSZTOJ 2014, 19.28.

⁷² TOLSZTOJ 2014, 4. 6.

⁷³ TOLSZTOJ 2014, 16. 24.

⁷⁴ TOLSZTOJ 2014, 17. 25.

⁷⁵ TOLSZTOJ 2014, 4. 7.

⁷⁶ TOLSZTOJ 2014, 4. 7.

Téren így fogalmaz: „A Tolsztoj-elbeszélésben szereplő női alakok megosztottsága a kommunikációs formák jellege által utalhat az elbeszélés mottójában szereplő kettős kísértésre. Míg Irtyenyev Sztjepanyida iránti testi vonzalma leírásakor gyakran szerepel a nő keze, addig feleségével való kapcsolata szinte csak a szemmel történő kommunikációra korlátozódik [...]”⁷⁷

Az alakmegformálások tekintetében föllelhető még egy másik – első látásra jelentéktelennek tűnő – ellentétpár: a bűnbeesés kálváriáját járó Irtyenyev és anyósa egyre ellenségesebbé váló párharcát megjelenítő. Míg a feleség és a szerető nem találkoznak egymással, s érzelmi – szexuális ellenérdekeltségükről csak az egyik fél, a szerető tud, a férj–anyós relációjában tudnak egymásról, családi kapcsolatban vannak, ismerni vélik egymást, de valójában az előítéletek, az anyós részéről a kezdet kezdetétől a prejudikálás alakítják az egyre feszültebbé, ellenségesebbé alakuló nexust – ez a motiváló erő a kettejük kezdetben látens, majd egyre inkább explicitté váló diszkordanciájában.⁷⁸

Az anyóst – a negatív első benyomása alapján – Marja Pavlovna, Irtyenyev anyja már a kapcsolatuk kezdetétől fenntartásokkal ítéli meg.

Mint azt dolgozatunk elején jeleztük, fontos a női mellékalakok, a két anya – anyós karaktere a műben.⁷⁹ Marja Pavlovna, Irtyenyev anyja és Varvara Alekszejevna Liza anyja több közös vonással rendelkezik. Túl a természetes és általános anyai tulajdonságokon, hogy a gyermeküket féltik, méltó házastársat remélnek nekik, kritikusak a választottal kapcsolatban,

Irtyenyev életében ellentétes szerepük van. Marja Pavlovna tapintatosan óvja – félti fiát. „Marja Pavlovnát már azért sem nyugtalanította Jevgenyij anyagi helyzete, mert meg volt győződve róla, hogy fia ragyogó partit fog csinálni, s házassága segítségével minden anyagi ügye is rendeződik. Semmi sem állt útjában a ragyogó partinak; Marja Pavlovna maga legalább tíz olyan családot ismert, amely boldogan adta volna leányát feleségül Jevgenyijhez és minden igyekezetével azon volt, hogy mielőbb nyélbeüsse fia házasságát.”⁸⁰ Tapintata akkor is dominál, amikor szükségesnek tartja fiát figyelmeztetni fiatalkori bűnös viszonyának lezárására tervezett esküvője előtt. „Két pasziánsz között Marja Pavlovna Jevgenyijre nézett, és kissé zavartan, akadozva kezdte:”⁸¹ Némi „rafináltsággal” azt is szóba hozza, hogy a faluban keresztelőre volt hivatalos: Pcselnyikovéknál fiú született.

Ugyan mást, vágya és elképzelése szerint méltóbb feleséget képzelt neki, de fia döntése után erről alig nyilatkozik meg verbálisan. „Marja Pavlovna legnagyobb bánatára Jevgenyij beleszeretett Liza

⁷⁷ TÉREN 2006, 609.

⁷⁸ A diszkordáns szituációkkal részletesen foglalkozik Maár Judit idézett művében (1995), az általa megfogalmazott narratológiai megállapításokat érintettük a *Családi boldogság* című korai Tolsztoj-regény értelmezése kapcsán. (BUGOVITS 2009, „A természet leírása és a lélekrajz összefüggése L. Tolsztoj korai műveiben.”: Mester és tanítvány Konzervatív pedagógiai folyóirat, Különszám, 2009. november. Budapest. 72–84.)

⁷⁹ A tolsztoji alkotások női mellékalakjaival korábbi írásunkban már foglalkoztunk: БУГОВИЧ 2013, Женское лицо в отражениях разных зеркал (Женские эпизодические образы и их роль в романе Л. Н. Толстого «Анна Каренина»). Москва, Humanity Space. International Almanac. Volume 2, 186–106.

⁸⁰ TOLSZTOJ 2014, 3. 6.

⁸¹ TOLSZTOJ 2014, 6. 9–10.

Annyenszkajába („olcsón adta magát” - amint Marja Pavlovna kifejezte) és megkérte a kezét.”⁸² Véleményéről narrátori közlésből értesülünk. „Marja Pavlovna elégedetlen volt fia választásával, egyrészt azért, mert fia nem csinált olyan ragyogó „partit”, amilyent szerinte csinálhatott volna; másodszer pedig azért, mert Varvara Alekszejevna, a leány édesanyja, sehogy se tetszett neki.”⁸³ Anyai szeretete felülkerekedik a csalódottságán:

„A leány azonban tetszett neki. Tetszett már csak azért is, mert Jevgenyijnek tetszett. Ezért szeretni kellett őt. És Marja Pavlovna kész volt erre, méghozzá szívből és őszintén.”⁸⁴

Az esküvő után Marja Pavlovna tapintatosan háttérbe vonul, fölajánlja, hogy elköltözik, a fiatalok marasztaló kérésének engedve azonban eláll szándékától, de átköltözik a ház egy másik szárnyába. Az ő visszavonulásával szinte egy időben erősödik a feleség anyjának, Varvara Alekszejevnának a szerepe és hatása. Várandós lánya, Liza vélt és hangoztatott érdekében egyre többet tartózkodik a fiatalok társágában, nyilvánít véleményt és kritizálja vejét, tesz rosszindulatú megjegyzéseket vele szemben. Az ő karaktere már akkor negatív színezetet kap, amikor még nem is jelenik meg a színen. Marja Pavlovnának a róla az első találkozásukkor kialakított negatív véleményét fentebb idéztük. E vélemény hátterét Marja Pavlovna lelki vívódásának feltárásával a narrátor tovább latolgatja, sőt, tudatja, hogy az asszony rossz előjelet érez fia és annak leendő anyósa későbbi kapcsolatát illetően. „Hogy jóindulatú-e vagy gonosz, azt Marja Pavlovna nem tudta, és nem is érdekelte, de azt első találkozásra észrevette, hogy nem egészen *comme il faut*, nem lady, nem igazi dáma, ahogyan Marja Pavlovna magában meghatározta; és ez elszomorította. Elszomorította egyrészt azért, mert szokásból igen sokra becsülte ezt a tulajdonságot, másrészt pedig tudta, hogy Jevgenyij módfelett érzékeny e tekintetben, és előre látta, hogy sok bosszúságban lesz része anyósa miatt.”⁸⁵ A szerzői közlés tehát már befolyásolja az olvasót. A későbbiekben ezt az előzetesen kialakult, mindenképpen a negatív tartományba hajló véleményt erősítik az anyós provokatív verbális megnyilatkozásai.: „- Nem bírom és nem akarom látni, ahogy agyonkínozod a lányomat. - Azzal Varvara Alekszejevna futva befordult a fásorba.”⁸⁶

Majd a látens feszültség dexplicitté válását mindketten azonos pillanatban élik meg, tudniillik abban a situációban, amelyben Lizának a séta során megbicsaklott bokája ügyén tanácskozik a család, s a történeteket az anyós rosszindulatúan a férj hanyagságának tartja. Ekkor az anyósa minden intrikáját korábban türelmes szótlanysággal elviselő Irtyenyev bár tisztelettel, de vitába száll az őt kárhóztató asszonnyal: „Lizát levetkőztették és ágyba fektették. Jevgenyij a szalonban üldögélt, könyvvel kezében és várt. Varvara Alekszejevna olyan komor, szemrehányó arccal vonult el mellette, hogy Jevgenyij megjijedt.

⁸² TOLSZTOJ 2014, 4. 8.

⁸³ TOLSZTOJ 2014, 6. 9.

⁸⁴ TOLSZTOJ 2014, 6. 9.

⁸⁵ TOLSZTOJ 2014, 6. 9.

⁸⁶ TOLSZTOJ 2014, 14. 20.

- Mi újság? - kérdezte.
- Mi újság? Mi volna? Az, amit nyilván el akart érní, amikor a feleségét árkokon ugratta keresztül.
- Varvara Alekszejevna! - tört ki Jevgenyij. - Ez már túrhetetlen! Ha mindenáron kínozni akarja az embereket, és meg akarja mérgezni az életüket, akkor... - azt akarta mondani: akkor menjen máshová lakni; de visszatartotta magát. - Hát magának ez nem esnék rosszul?
- Most már késő.

És Varvara Alekszejevna, diadalmasan rázva fejkötője fodrait, eltűnt az ajtóban.⁸⁷

Ezen a ponton, ahol sajnálatosan beigazolódik Marja Pavlovna balsejtelme, a befogadó számára is nyilvánvalóvá válik, hogy ők, Varvara Alekszejevna és Irtyenyev a szituáció ellentétes pólusait alkotják.

A két anya karakteréből ugyan sokat megismerünk, ám portréjukat nem rajzolja meg az író Külső megjelenésüket csupán egy esetben említi, a parasztasszonyok pünkösdi vasárnapi körtáncának megtekintésekor: „Marja Pavlovna meg Varvara Alekszejevna elegánsan felöltözve, napernyővel léptek ki a ház elé, s onnan nézték a körtáncot.”⁸⁸ Marja Pavlovnáról a már említett tapintatosságán túl szokásairól annyit megtudunk, hogy pasziánszozni szokott, s hogy egy magafajta hölgytől elvárja, hogy igazi dáma legyen, ennek hiányát érzi a fia leendő anyósában.

Varvara Alekszejevnát legfőképpen intrikus megjegyzései minősítik, a szokásai közül a már idézett kötése említődik a szövegben.

A fent említett két ellentétpár (Irtyenyev – Sztjepanyida és Irtyenyev– Varvara Alekszejevna) Irtyenyev ellen működik, sietteti, előrevetíti bukását, a tragikus véget. Figyelemre méltó, hogy mindkét ellentétpár szereplői nők (témánk: a női szerepek!).

A férfi szereplők vagy segítik vagy elnézik Irtyenyev bűnbeesését, bűnét. A család nőtagjaival ellentétben ők tudnak a bűnös viszonyról, közreműködnek a létrejöttében, fenntartásában. Danyila (az intéző) így vezette be az uraságnak a „segítő szándékát”: „Sztjepanyidát ajánlom. A férje a városban szolgál, olyan, mintha katona volna, egyremegy. Az asszonyka meg tiszta, rendes. Meg lesz elégedve vele a fiatalúr. Még ma szólok neki, hogy jöjjön el [...]”⁸⁹ Később: „- Mi van abban rossz? [...] És utóvégre is mit csináljon a férfiember? Neki is csak vér folyik az ereiben; borral él, nem vízzel.”⁹⁰– mondja az öreg vadász, Danyila, aki egykor maga is igénybe vette Sztjepanyida „szolgáltatásait”, amelyeknek fejében eltekintett a parasztasszony falopásától: „Sztjepanyida továbbra is egyedül élt, férje nélkül, és most a fiatal írnökkel űzte el unalmát, mint azelőtt az urasággal, és még azelőtt az öreg Danyilával, mikor az egyszer falopáson kapta.”⁹¹ Így jellemzi korábban az asszonyt az uraságnak: „No, tudok ám egy finom falatot - kezdte. Jevgenyij ismét elpirult. - Igazi finom falat. Tetszik tudni, az ősszel adták férjhez. - Danyila suttogóra fogta a hangját.

⁸⁷ TOLSZTOJ 2014, 14. 20.

⁸⁸ TOLSZTOJ 2014, 12. fejezet

⁸⁹ TOLSZTOJ 2014, 2. 4.

⁹⁰ TOLSZTOJ 2014, 3. 4.

⁹¹ TOLSZTOJ 2014, 9. 13.

- A férje meg semmire sem képes. Hát ez aztán igazi jó falat annak, aki szereti, nem?”⁹² Ki kell emelnünk a „az ősszel adták férjhez” tagmondatot, amely három etikai kérdésre is rávilágít: „adták férjhez”, tehát elvileg a kor és a társadalmi kategóriája erkölcsi felfogása szerint valószínű, meg sem kérdezték, a döntésbe nem volt beleszólása. Ebből adódhat a második megállapításunk, hogy az ősszel házasodott, tehát ifjú házas fiatalasszony máris kész –lelkiismeret-furdalás nélkül– férje megcsalására. A harmadik felvetés az a “férficinizmus”, amely szenvtelenül, mintegy természetesnek tartva közli a fenti ténytet. Máskor Vaszlij Nyikolajevics így nyugtatja a gazdáját: „Igazán ne tessék már annyira nyugtalankodni. Ki hánytorgatná fel azokat a régi dolgokat. És aki Isten előtt nem vétkezik, az embereknek se tartozik felelősséggel. [...] Borítsunk fátylat a múltra. Mással is megesett már efféle. Ki merne ma már valami rosszat mondani magáról? Hiszen mindenki ismeri az életét.”⁹³ Megértést és tanácsot a férffiaktól remél és kap Irtyenyev. Házában él részeges nagybátyja is. Danyilán kívül vele osztja meg bűnös viszonyából adódó kínzó kételyeit: „Az ördög c. elbeszélés hőstét, a test csábításai ellen hasztalanul hadakozó Jevgenyij Irtyenyevet örömmel tölti el a gondolat, hogy titkát feltárja nagybátyjának, akit nem tisztel s aki előtt ilyen módon *megalázhatja magát* (Dosztojevszkijre emlékeztető motívum!).”⁹⁴ A férfi-attitűd része az a beszélgetés is, amelyben az öreg Pcselnyikov érdeklődik Danyilától menyéről.

„- A napokban Mihail megkérdezte tőlem: igaz-e, hogy a menyé az urasággal él? Azt mondtam neki, nem tudom. Meg aztán, aszondtam, jobb, ha az úrral él, mint valami paraszttal.

- És ő mit szolt?

- Aszondta: megállj, ha megtudom, majd adok én neki.

„De hiszen ha a férje visszajönne, abba hagynám az egészet” - gondolta Jevgenyij.”⁹⁵

A szűkebb társadalom tehát megértő, hiszen összekacsintó tagjai közül valószínű többen elkövették már ugyanazt az ocsmányságot, így „kapóra jön” más erkölcsi botlása esetlegesen föltámadt lelki ismeretük elaltatására, sőt még anyagi hasznot is szívesen húznak a bűn „hullámverésében”: „[...] családja elszedte tőle pénztét, buzdította, hogy csak járjon továbbra is kedvébe az úrnak, és Sztjepanyida büntudata a pénz hatása alatt meg családja bátorítására teljesen eloszlott. Úgy tetszett neki, ha az emberek irigylik helyzetéért, akkor az, amit cselekszik, rendjénvaló.”⁹⁶

A szövegegeszen végigvonuló, a nőket negligáló attitűd szerzői közlésben is megnyilvánul: „az a bizonyos női beszélgetés folyt, amelyben logikai kapcsolatnak nyoma sem volt, de valamiképpen mégiscsak összefüggött, mert megszakítás nélkül csobogott.”⁹⁷ Nincsen egyetlen pozitív női karakter sem a regényben. Feltűnően vonzó külső fizikai tulajdonságokkal csak a férfi főszereplő által vívódásában ördögnek nevezett szeretőt ruházza föl. Ezt a női karaktert is, Sztjepanidát, megalázza Irtyenyev azáltal, hogy kihasználva őt „eldobja”, üzletnek tekintve szexuális együttléteiket,

⁹² TOLSZTOJ 2014, 3. 4.

⁹³ TOLSZTOJ 2014, 13. 19.

⁹⁴ KARANCSY 1990, 45.

⁹⁵ TOLSZTOJ 2014: 5. 8.

⁹⁶ TOLSZTOJ 2014: 4. 7.

⁹⁷ TOLSZTOJ 2014: 10. 14.

ahogy fentebb idéztük, pénzt ad neki a szexuális „szolgáltatásaiért”. Ezáltal Irtyenyev előidézti, de legalábbis elősegíti az asszony erkölcsi elbizonytalanítását majd végső elzüllését. Tulajdonképpen Tolsztoj azáltal, hogy a regénynek alternatív, kettős befejezést adott, akaratlanul azt is sugallja, hogy mindegy, kit öl meg Irtyenyev, mindkét nő az ő léhaságának, szétfolyó, határozatlan, élvhajzás jellemének áldozata. Szerzői közlésből tudjuk, hogy maga is fölismeri ezt tettein elborzadva: „Igen, elbukik, elpusztul - lehetetlenség volt ezt másképpen felfogni. Megcsalni fiatal, szerető feleségét egy falusi parasztasszonnyal, mindenki szeme láttára - ez talán nem pusztulás?”⁹⁸ Azt, hogy a feleségét megalázza és tönkreteszi, azt fölismeri; a parasztasszonnyal nem ilyen „belátó”, azt a viszonyt a pénzzel elintézettnak véli, s nem érdekli a morális aspektus. Sztyepanyidát az urasággal való „hancúrozás” nemcsak testileg és házasságát tekintve dönti romlásba, hanem erkölcsiségét is szétrombolja, hiszen az eldobott asszony, akinek gyermeke születik a bűnös kapcsolatból, egyre mélyebbre csúszik, a fiatal írónknál keres vigasztalást, utána pedig az a férfi szól róla (Danyila, az intéző) megvetően, aki „föl” ajánlotta őt az uraságnak „Sem mire való asszonyka az! Most Zinovejjel jár. Egészen elzüllött.”⁹⁹ Sztyepanyida, akinek a portróját megrajzolva külső megjelenését, mimikáját, tekintetét vonzónak írja le az író, elzüllik, s ennek egyértelmű oka Irtyenyev.

Mindvégig érezzük a szerző látens szimpátiáját a vágykeltő parasztasszonnyal kapcsolatban. (Ismert, hogy Tolsztojnak egy Akszinya Bazikina nevű parasztasszonnyal volt szerelmi viszonya házassága előtt – ezt beleszötte *Az ördögbe*.) Ennek nyomatékosságára a feleség portréjának megalkotásában a dicséretesen pozitív karakterjegyek közé mindig vegyül valami tényszerű megállapítás, amely a testi előnytelenségeit mutatja. Liza, a feleség ugyan a narrátori közlésből megismerve „nett” asszonyka, szeretetével elhalmozza a férjét, de semmi „izgalmas”, figyelemreméltó karakterjegye sincsen. A szerző nem mulasztja el, hogy az olvasót dezilluzionálja, tájékoztatva arról, hogy a finom svájci intézetben nevelkedett fiatal lány permanens szerelmes állapotban volt, tehát „szerelmes volt a szerelemért”. Ilyen aspektusból későbbi férje iránt föllobbanó szenvedélye is „leértékelődik” Egy másik szöveghelyen az is hangsúlyozottan megfogalmazódik, hogy Irtyenyev és fiatal felesége között nem jött létre lángoló, szenvedélyes szerelem. Liza külső megjelenésében a választékos elegancia bemutatásakor is előtérbe helyez valami negatívumot: „Liza égszínkék ruhában, ugyanolyan égszínkék szalaggal hajában; ruhája bő ujjából kilátszott vékony, fehér karja, szögletes könyöke.”¹⁰⁰ A megfogalmazás a „véznaság” szó tartalmát asszociálja, s taszít. A szépség megsemmisülését érezzük, ellentétként annak, amit *Az ördög* című mű elemzése során láttunk: a szerző aprólékosan foglalkozik a női szépséggel, sőt, a csábító parasztasszony portréjának megrajzolásakor a női test szépségével. Nem új jelenség ez a művészetben, a világirodalomban sem. Anynyenszkij¹⁰¹ egyenesen úgy fogalmaz, hogy a költők, írók által „megénekel” három fő téma egyike a

⁹⁸ TOLSZTOJ 2014, 13. 18.

⁹⁹ TOLSZTOJ 2014, 18. 27.

¹⁰⁰ TOLSZTOJ 2014, 12. 17.

¹⁰¹ Innokentyij Fjodorovics Anynyenszkij (1855–1909) orosz filológus.

szépség. A másik kettőnek a szenvedést és a halált mint „ihletadó” forrást említi.¹⁰² A szépség mint a költészet, s általában az alkotói érdeklődés központi területe pedig kutatásai szerint nem csupán az elvont szépség, hanem konkrétan a női szépség, tovább fokozva: a költő, az író vagyis az alkotó szemében a szépség maga a nő.¹⁰³

Vizsgálja az orosz klasszikusok nőábrázolását a szépség aspektusából Puszkintól kezdve Lermontovot – világirodalmi kitekintésben Stendhalt –, Gogolt, Dosztojevszkijt érintve Tolsztojjal zárva a gondolatmenetét. Utóbbiról megállapítja, hogy fiatalságában ritkán foglalkoztatta a szépség kérdése. Egyetlen kivételként azt a korai elbeszélését, a *Kozákokat* említi, amelyben Tolsztoj megpróbálkozott a csábító női szépség ígézetének elemzésével, s ahol végül az asszony erősebbnek bizonyult a hadapródnál.¹⁰⁴ Továbbgondolva Annyenszkij megállapítását, fölidézzük az 1852-53-ban elkezdett, közben – az 1863-as megjelenéséig többször félben hagyott – *Kozákokat*, s a műben rátalálunk az átlag kozák nő szépségének, fontos szerepének részletes bemutatására.

A műben nem a feminizmus, sem nem a nőkérdés a központi probléma, mégis figyelemreméltó, hogy a kaukázusi népek életének bemutatásakor Tolsztoj milyen pontosan (igaz, hogy csupán egy oldalon) ecseteli a kaukázusi nő helyét és szerepét a családi struktúrában, hasonlítja össze illetve állítja szembe a nyugati nők családi és társadalmi helyével, szerepével és súlyával. Boncolgatja a nő szerepének, súlyának mikro-és makro-társadalmi hátterét, a lélektani – protokolláris családi tényezőit a következőképpen.

„A nőt a kozák úgy tekinti, mint jóléte eszköze; mulatni csak a leánynak szabad, az asszonyát fiatal korától késő vénységéig keményen dolgoztatja, és keleti szokás szerint rabszolgai szorgalmat és engedelmességet kíván meg tőle. E nézetek következtében a nő testileg és jellemileg igen erősen kifejlődik és, noha látszólag aláveti magát a férfi akaratának, hasonlíthatatlanul nagyobb súlyt és tekintélyt nyer a családi életben, mint, a nyugati nő. Így van ez mindenütt Keleten: az asszony távol áll a közösségi élettől, hozzászokik a nehéz férfimunkához, s ezáltal annál nagyobb súllyal, hatalomra tesz szert a családban. Idegen jelenlétében a kozák illetlenségnek tartja, hogy kedves vagy akárcsak fölösleges szót intézzen feleségéhez, de amikor négy szemközt marad vele, önkéntelenül érzi az asszony fölényét. Házát, minden holmiját, egész gazdaságát az asszonynak köszönheti, mindezt az asszony munkája, gondoskodása tartja fenn. S bár a kozák szilárdul meg van róla győződve, hogy a munka szégyen, és csak asszonyhoz vagy nohaj béréshez illik, mégis homályosan érzi, hogy minden, amiből él és amit sajátjának nevez, ennek a munkának az eredménye, és az asszonynak, feleségnek vagy anyának, akit szolgálójának tekint, hatalmában áll, hogy megfossa őt mindattól, aminek gyümölcsét élvez. Az állandó nehéz, férfias munka, a vállán nyugvó gond és felelősség bátor, önálló jellemmé fejlesztette a grebenyi kozákasszonyt, és bámulatos testi erővel ruházta fel, kifejlesztette józan gondolkodását, elszántságát, kitartását. A kozák nők nagy része erősebb, eszesebb, fejlettebb és szebb a férfiaknál. A grebenyi nő szépsége pedig bámulatos harmóniában egyesíti magában a tiszta cserkesz arctípust az északi nő izmos, hatalmas természetével. A kozák nők itt cserkesz ruházatot viselnek: tatár inget, besmetet és csuvjakot, de fejkendőjüket orosz módra kötik meg. A tiszta, szép, cifra ruha, s ugyanolyan berendezés már szokásukká, életszükségletükké vált. A férfiakkal szemben a nők,

¹⁰² ANNYENSKIJ 1988, 128.

¹⁰³ „Красота для поэта есть или красота женщины, или красота как женщина” ANNYENSKIJ 1988, 130.

¹⁰⁴ ANNYENSKIJ 1988, 135.

különösen a hajdon lányok, teljes szabadságot élveznek. Novomlinszk falut a grebenyi kozákság központjának tekintik. Itt maradtak meg a legtisztábban az ősi grebenyi szokások, s ennek a falunak az asszonyai Kaukázus-szerte híresek szépségükről.”¹⁰⁵

E korai elbeszélés után Tolsztoj az életművében központi teret szentel a „nőkérdésnek”. Nem előzmények nélküli tehát az, hogy az 1859-ben napvilágot látott *Családi boldogság* a „nőkérdést” helyezi a középpontba. Amint említettük, a „nőábrázolás” az író művészetében széles spektrumot jelent: lángoló szerelem, szenvedély, gyengéd házastársi szeretet, elhidegülés, buja érzékiség, fékezhetetlen szexuális vágy, megcsalás – mind megtalálható műveiben.

Ez utóbbit, a házastársi megcsalás tényét alapszituációként hordozó világirodalmi művek közül a két kései, „nőgyűlölő” tolsztoji alkotás, a *Kreutzer szonáta* és *Az ördög* rokon vonásokat mutat a kortárs Flaubert *Bovarynéjával* is. „Milyen értelemben tekinthetők Flaubert regényei *Tolsztoj előttieknek*? Természetesen nem kronologikus, inkább lépcsőzetes értelemben. A *Bovaryné* 1856-ban, az *Érzelmek iskolája* 1896-ban jelent meg nyomtatásban, ugyanabban az évben, amelyben Tolsztoj befejezte a *Háború és béke* önálló kiadását. Flaubert Tolsztojtól függetlenül tette művészi felfedezéseit (a *Háború és békét* csak 1870-ben olvasta, Turgenyev tanácsára). A vele egyidejűleg tevékenykedő Tolsztoj még senki által nem ismert tapasztalatokra tett szert a lelki életről. Tolsztoj átlépett a jövőbe. Művei csodálatos művészi előrejelzésekkel vannak tele. [...] Tolsztoj az embert mint az ábrázolás tárgyát megszabadította az ideális művészi modell merev feltételeitől.”¹⁰⁶

Jelen vizsgálódásunk tárgyát képező kései művében ugyan részletesen ír a férfi (anti)hős életének eseményeiről, a női főszereplők jellemzése is részletes, de „[...] elhagy minden fölösleges életrajzi adatot, részletet, ami nincs kapcsolatban a hős drámai konfliktusával.”¹⁰⁷

Miután párhuzamos vonásokat állapíthattunk meg a fenti kései Tolsztoj-művek értelmezésekor, érdemes tágabb összefüggésekre is figyelni. A korábbiakban már hivatkozott Zaversinszkaja -disszertáció a vizsgálatba bevonja az *Anna Kareninát* is. Újszerű aspektusból hívja fel a figyelmünket a házastársi hűtlenséget boncolgató négy mű (*Bovaryné*, *Anna Karenina*, *Kreutzer szonáta*, *Az ördög*) szerkezeti párhuzamára, megrajzolja hasonló sémájukat. Ennek alapján jól érzékelhető, hogy mindegyik műben alapszituációként van egy házasság, amely színleg szerencsés, egy következő fázisban megismerjük a női illetve *Az ördögben* a férfi főhőst, aki szenved a kétségektől, ezt követi a megkísérettés, szerető(k) megjelenése a kapcsolatban, majd a kapcsolat erkölcstelenségének föl- illetve elismerése, majd a büntudat és annak következményeképpen az öngyilkosság illetve a szerető meggyilkolása.¹⁰⁸ Az elkövetett bűn és lelki – társadalmi következménye tehát az „egymástól függetlenül megtett művészi felfedezések”-ben a két írónál hasonló művészi megoldásban jelenik meg. Hajnádý azonban fölhívja a figyelmünket egy fontos különbségre, mi szerint Tolsztoj „*Az ördög* című novellában [...] új konfliktusszituációt teremt: míg a korábbi műveiben a szerető

¹⁰⁵ TOLSZTOJ 1961, 110.

¹⁰⁶ GINZBURG 1982, 313–314.

¹⁰⁷ HAJNÁDÝ 1985, 173.

¹⁰⁸ ZAVERSINSZKAJA 2011.

(csábító) csak többévi házasság után jelenik meg, itt előbb jön létre a „bűnös” kapcsolat, s csak azután a házasság.”¹⁰⁹

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a mű a női karakterek megformálásában a mottón keresztül kapcsolódik a bibliai asszonyi sorsokhoz, egyidejűleg a kanonikus világirodalmi nőalakokhoz; a folklorisztikus elemeknek a regény szövetébe való beépítésével, karakterformáló szerepével pedig az orosz népi hagyományok „kanonizálója”, ébren tartója.

Szoros egységet állapíthattunk meg a két legerőteljesebb „nőgyűlölő” tolsztoji alkotás, a *Kreutzer szonáta* és *Az ördög* között. Szövegszerű átkötésnek értékelhetjük, hogy az előbbiben „teoretikusan” két csoportba sorolja a nőket: „Kacér nő ezt tudatosan tudja, de minden ártatlan leány is tudja öntudatlan, ahogy az állatok is tudják.”¹¹⁰, utóbbiban konkrét, névvel megnevezett női karaktereket mutat be, hogy „bizonyítsa” a teóriát: a nők ördögök, tönkreteszik a férfit. Közös motívum továbbá a regényekben az anyák viszonya az újszülöttjükhöz, és közreműködésük a táplálásban, a szoptatásban. A *Kreutzer szonátában* az anya, Pozdnisev „névtelen” felesége, ugyan orvosa tanácsára, de saját döntése alapján *nem vállalja* újszülött gyermeke táplálását, *Az ördög* Lizája *nem tudja* táplálni a gyermeket; a hasonlításba bevonva a szeretőt, Szyepanyidát, még nagyobb a kontraszt: a kicsattanó egészséggel megáldott buja parasztasszony *könnyedén szoptatja* az uraságtól, a szoptatni képtelen asszony férjétől törvénytelenül született gyermekét. Erre az író kétszer is utalást tesz, mindenképpen rá akarja terelni a figyelmet erre a tényre. Mindkét említés az uraság házában végzendő, a fiatalasszony által elrendelt takarítás kapcsán fogalmazódik meg: egyszer, amikor a narrátori közlésből megtudjuk, hogy Szyepanyida azért nem jár még ki a földekre dolgozni, mert még szoptat, később abban a jelenetben, amelyben megtudjuk, hogy „Szyepanyida „[...] nemrégiben választotta el gyermekét, és az írnok útján (most ahhoz járogatott) ajánlkozott takarítóasszonynak. Szerette volna már egyszer közelebbről szemügyre venni az új fiatalasszonyt.”¹¹¹

E „nőgyűlölő” művek végkicsengésként egyértelmű erkölcsi követelmény, hogy „A tolsztoji hősöknek le kell küzdeniük önmagukban az „állati embert”, aki csak a maga javát hajszolja, hogy fölébredjen bennük a „lelki ember”, aki embertársainak a javát szolgálja.”¹¹²

¹⁰⁹ HAJNÁDY 1985, 173.

¹¹⁰ TOLSZTOJ 2013, 6. 11.

¹¹¹ TOLSZTOJ 2014, 9. 13.

¹¹² HAJNÁDY 2011, 169.

Bibliográfia

- ANNYENSZKIJ / АННЕНСКИЙ, Иннокентий 1988. Символы красоты у русских писателей. В кн.: АННЕНСКИЙ, И.: Избранные произведения (Книги отражений) Ленинград. www.lib.ru/a/annenskij_i_f/text_0340.shtml. [Utolsó letöltés: 2013. május 7.]
- BOROS Lili 2013. PhD Disszertáció. L. Ny. Tolsztoj Háború és béke című regénye. Az irodalmi szentimentalizmushoz és az európai képzőművészethez kapcsolódó poétika. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Irodalomtudományi Doktori Iskolájának „Orosz Irodalom és Irodalomkutatás – Összehasonlító Tanulmányok” programja.
- BUGOVITS Valéria / БУТОВИЧ В. 2012. Некоторые аспекты интерпретации романых образов Л.Н. Толстого (образ Наташи Ростовой в романе Война и мир). Москва, Humanity Space. International Almanac. Volume 1. No 2. 391–406. Nyekotorye aspekty interpretacii romannyh obrazov L. N. Tolstovo (obraz Natasi Rostovoj v romane Vojna i Mir.
- BUGOVITS Valéria / БУТОВИЧ В. 2013. Женское лицо в отражениях разных зеркал (Женские эпизодические образы и их роль в романе Л. Н. Толстого «Анна Каренина»). Москва, Humanity Space. International Almanac. Volume 2. No 1. 86–106. Zenskoje lico v izobrazenijah raznyh zerkal (Zenskije epizodiceskije obrazy v romane L. N. Tolstovo Anna Karenina.
- FARINO, Jerzy 2006. „Bevezetés az irodalomtudományba. (Részletek).”: A szavak érzéki csábítása, Narratív szövegvilágok a szenzualitástól a metanyelvig. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, Debrecen. 133–155.
- GINZBURG, L. 1982. A lélektani próza. 3. rész, A lélektani regény problémái. Gondolat, Budapest, 283–470.
- HAJNÁDY Zoltán 2006. „Az érzékszervek irodalma. Az érzelem narratív kifejezési módjai: a látvány, a hang, a szag, az íz és a tapintás mint a lét iránt való érzékenység szimbólumai az orosz irodalomban.”: A szavak érzéki csábítása, Narratív szövegvilágok a szenzualitástól a metanyelvig. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, Debrecen, 5–35.
- HAJNÁDY Zoltán 2011. „Lev Tolsztoj poétikai fordulata. Moszkva 2005.”: HAJNÁDY Zoltán. A lét tüze, A fénylő logosz. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- MAÁR Judit 1995. A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata. Modern filológiai füzetek 53. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ОПУЛЬСКАЯ, Л. Д. 1955. „Позднее творчество Л. Н. Толстого.”: Л. Н. Толстой, Сборник статей, Пособие для учителя. Под общей редакцией Д. Д. Благого. Педагогическое Издательство, Москва.
- SONKOLY István 1989. „Tolsztoj és a zene.”: DUKKON Á. – D. ZÖLDHELYI – FENYVESI (szerk.): Orosz írók magyar szemmel, III., Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai 1920-tól 1944-ig. Szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó Budapest.
- TÉREN Gyöngyi [é.n.], L. N. Tolsztoj munkássága a folklór sajátos alkotásmódjának tükrében.gepeskonyv. btk.elte.hu/adatok/Szlavisztika/78Kroó/aaz2/y586.pdf

TÉREN Gyöngyi 2006. „L. N. Tolsztoj munkássága a folklór sajátos alkotásmódjának tükrében.”: KROÓ Katalin (szerk.): Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe I–II. Alapozó ismeretek az orosz–zsláv és az orosz–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Második kötet. Budapest. II. kötet a XIX. századi orosz irodalom történetéből. 586–615.

TOLSZTOJ, LEV 1961. Kozákok, Kreutzer szonáta és más elbeszélések. Európa Könyvkiadó, Kárpátontúli Területi Kiadó. Budapest – Uzsgorod.

TOLSZTOJ, LEV 2013. Kozákok, Kreutzer szonáta és más elbeszélések. MEK

TOLSZTOJ, LEV 2014. Kozákok, Kreutzer szonáta és más elbeszélések. MEK

TOLSZTOJ, LEV 2005. Háború és béke. Ford. Makai Imre. Európa Könyvkiadó, Budapest.

ZAVERSINSZKAJA / ЗАВЕРШИНСКАЯ, ЕЛЕНА АЛЕКСАНДРОВНА 2011. Словесный и телесный дискурсы в романах Г. Флобера «Мадам Бовари» и Л.Н. Толстого «Анна Каренина». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Новосибирский Государственный Педагогический Университет Тверь. На правах рукописи.

JURANOVSKY ANDREA

Örökség és történelem a gótikus irodalomban*Irodalomtudományi Doktori Iskola***Bevezetés**

A gótikus irodalmi műfaj roppant izgalmas irányba haladt az utóbbi évtizedekben, és ez a tendencia egyre csak fokozódni látszik. A korábbi, fantasztikumra épülő, valóságtól messze elrugaskodó stílust maguk mögött hagyva a műfaj mai szerzői egyre gyakrabban törekednek egy-egy nemzet történelmi és társadalmi helyzetének félig fikatív, de valamelyest mégis korhű bemutatására a gótikus esztétika sajátosan elferdített tükrén keresztül. A gótikus stílus legelső irodalmi példáit változatos mivoltuk és összetettebb társadalmi tartalmuk ellenére is gyakran éri az a vád, hogy legfőbb törekvéseikben nem lépnek túl a könnyed irodalmi szórakozást nyújtó populáris regények szerepkörén.¹ A műfaj 20. és 21. századi vonulata azonban komolyabb célokat tűzött ki maga elé, amikor a fő hangsúlyt a szórakoztatásról a társadalmi érzékenység, illetve a történelmi tudatosság jelentőségére helyezte át. Különösen érdekes lesz ez a vonulat olyan regények esetében, amelyek a cselekmény fő nézőpontjával valamely, a társadalom szélére szorult, történelmi elnyomásnak kitett népcsoport szemszögét választották, és ezáltal szokatlan perspektívából tárják olvasóik elé a történelmi múltat.

A gótikus irodalmi hagyomány a mai napig roppant eklektikus maradt, és megőrizte korábbi populárisabb sablonjait, de megjelent emellett a műfajon belül egy olyan irodalmi irányzat is, amelynek legfőbb céljává a történelem, az egyén és a társadalmi jelen organikus összefonódásának fikatív keretek között történő vizsgálata vált. Tanulmányom középpontjában ez a műfaji tendencia áll, célom pedig a mai gótikus irodalom történelmi és társadalmi aspektusainak elemzése néhány, a műfajban rendszeresen alkalmazott motívum egy adott regényen belüli működésén keresztül. Ez a regény Shirley Jackson *We Have Always Lived In the Castle* című története, amely a szerző legutolsó és egyben talán legkiforrottabb műve is.

Az első gyakori motívum, amit elemezni szeretnék, a történelmi és családi örökség fogalmának, valamint társadalmi szerepének narratívabeli feltárása lesz. Szeretném megnézni, hogy milyen kapcsolat áll fenn a történetbeli kulturális vagy tárgyi örökség és a szereplők jelenkori identitása között, illetve hogy mekkora hangsúlyt fektet a regény az ilyenféle örökségek megőrzésének jelentőségére. Fontos megjegyezni, hogy Jackson regényében az örökség fogalma egyben a szereplők jelenkori énképének alapvető támaszává is alakul; a múltból hátramaradt és birtokba vett tárgyak jelenlétükkel nem csak a szereplők *Ki vagyok én?* kérdésére felelnek, hanem egyben lehetőséget nyújtanak arra is, hogy a szereplők jelenkori identitásukat a családi történelmük mentén újraformálják, vagy átértelmezzék. Hasonló, figyelemre méltó hagyomány a műfajon belül a családi ház emlékműként, múzeumként történő elgondolása, amely által a családi otthon egyben az ott lakók helyi történelmi

¹ HUME 1969, 282.

identitásának részévé, egyfajta mentális térré is válik, és teljes mértékben önálló karaktert nyer.² Jackson regényében a címben szereplő kastély alakul egyre inkább a főszereplők énképének pontos és árulkodó tükrévé. Utolsó motívumként a gótikus narratívák szereplőinek kényszeres megőrzésre/gyűjtögetésre való hajlamát szükséges megvitatni, mivel ez a rendszeresen megjelenő viselkedési forma számos információval szolgál a műfaj által alkotott történelmi identitáskép jellemzőiről és társadalmi működéséről.

Mint az a későbbiekben kiderül majd, ez a három motívum a műfaj több irányzatában is megjelenik, bár egyik sem lesz esszenciális, vagy nélkülözhetetlen eleme a gótikus irodalmi hagyománynak. A három narratív tendencia közötti legfontosabb kapcsolódási pont a múlt és a jelen, vagyis a történelem és az abból következő jelenkor párhuzamba állítása, amely párhuzam megteremtéséhez a gótikus regény gyakran folyamodik fantasztikus elemekhez. A narratíva elsőszámú célja rendszerint valamely jelenkori krízisállapot (akár személyes, vagy társadalmi) elemzése azáltal, hogy a múlt egyes eseményeit a gótikus esztétika segítségével újfajta szemszögbe helyezi. Ez a műfaji erőfeszítés új jelentéstartalmakat nyit meg a kortárs gótikus regények értelmezésének spektrumában, és új nézőpontba helyezi a korábbi regények megítélését is.

A tanulmány második felében a gótikus és a történelmi regény műfajbéli hasonlóságai kerülnek összevetés alá. A két műfaj kapcsolatának vizsgálata elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük a gótikus irodalmi hagyomány folytonos múlt iránti érdeklődését, és felismerjük annak emlékezetmegőrző, valamint társadalomkritikai potenciálját. Végezetül pedig a fent összegyűjtött három motívumot szeretném elemezni Jackson regénye alapján, ezáltal felhívva a figyelmet azok jelentős műfajbéli szerepére.

Gótikus irodalom és a történelmi regény

A gótikus valamint a történelmi regény műfaji kapcsolata a két regénytípus kialakulásának idejére nyúlik vissza. Mindkét regénytípus nagyjából egy időben jelent meg, és olyan sok szál köti össze őket mind formai, mind pedig törekvésbeli téren, hogy néhány szerző szerint tekinthetjük őket akár társműfajoknak is.³ A két műfaj közötti alapvető különbség abban rejlik, hogy míg a történelmi regény—minden esetleges elfogultsága és fiktív elemei ellenére—a történelmi részletek alapos és korhű bemutatására összpontosít, és egy tágabb, nemzeti, vagy globális közösség szemszögéből ragadja meg a múlt eseményeit, addig a gótikus regény középpontjában egy sokkal személyesebb, érzelmekkel, fantáziával és traumákkal átszőtt, homályos és szűkebb körű családi örökség áll.

A történelmi regény műfaji hagyománya rendszerint arra törekszik, hogy a regénybeli cselekmény az adott kor életszemléletét és eseményeit a realitás határain belül ábrázolja, ezáltal örök írott emléket állítva a múltnak. Ezzel szemben a gótikus regény szemléletében a múlt „háttérdiszlet” lesz csupán, amely alapot szolgáltat valamely, gyakorta fantasztikus, extrém kalandokkal kiszínezett és a

² BRIGANTI – MEZEI 2002, 839.

³ HUME 1969, 283.

jelenhez is szorosan fűződő, cselekményszál elbeszéléséhez.⁴ A gótikus regény a legtöbb esetben egy családfa mentén tér vissza a korábbi évszázadokba, és szelektív, eltorzított perspektívájában családi anekdotákra emlékeztető, epizódyszerű történetek válnak meghatározóvá. Cohen szerint a gótikus történelemszemlélet legfőbb célja olyan „mesterséges” (tehát valamelyest átszerkesztett) és személyes történelmek létrehozása, amelyekben „maga az élet válik minden egyén saját egyedi múzeumává”.⁵

További eltérés a két műfaj között, hogy a gótikus hagyományban gyakran jelenik meg a fenyegető végzet motívuma, amely, mintegy előrevetítve a főszereplő jövőjét, az eleve elrendeltség lehetőségének gondolatával szövi át a regény történelmi folytonosságát.⁶ A gótikus regény történelemábrázolásának egyik, ehhez szorosan kapcsolódó tulajdonsága a ciklikus ismétlődés, bizonyos események folytonos, kényszeres visszatérése, és idővel, azok megjósolhatósága. Ezen időszemlélet gyakran kelti azt a képzetet, hogy a regény cselekménye visszafelé halad, vagy éppen egy helyben toporog, ahelyett, hogy egy lineáris kronológiát követne. Berthin „az óramutató járásával ellentétes irányú mechanizmusként” jellemzi a gótikus regény meghatározó időszerkezetét.⁷ Morris tanulmányában hasonló tendenciára figyel fel: szerinte a gótikus regény időrendi vonulata rendre azt a látszatot kelti, hogy „ami egyszer megtörténik a cselekményben, az valószínűleg másodszor is meg fog történni”.⁸ Mindez nem jellemző a történelmi regényekre, ahol a regény cselekményének fő rendezőelvét legtöbbször éppen a történelmi idő egyenes és szabályos múlása határozza meg, és nincs akkora hangsúly az események elrendelt, vagy megjósolható mivoltán.

A kollektív történelmi emlékezetet vizsgáló szerzők közül többen állítanak fel ellentétet a „halott történelem”, valamint az „élő társadalmi emlékezet” fogalmi között.⁹ A mai muzeológia egyik fő törekvése ösztönözni a múzeumokat arra, hogy ne valamely távoli történelmet őrizzenek a polcokon, hanem egy élő, a jelen közössége számára is releváns múltat tárjanak a látogatók elé. Hasonló igyekezet figyelhető meg a gótikus irodalom sírkultuszában, múltidéző gyakorlataiban is. A gótikus esztétikára alapvetően jellemző a romok, fragmentumok illetve elmúláshoz kötődő tárgyak iránti érdeklődés. A gótikus történelmi narratíva nemegyszer párhuzamba igyekszik állítani a múltat a jelennel, mintegy feltámasztva, életben tartva a régi idők emlékeit, amelyek így a jelen eseményeiben is organikus, jelentős szerepet töltenek be. A gótikus történelemszemléletben tehát a múlt mindig kitör a sírból, hogy különös, gyakran zavarba ejtő, vagy fenyegető jelenlétével új szemszögből, a korábbi eseményeket átértelmezve és újraírva segítse a jelent.

Közismert tény, hogy a *gótikus* kifejezést legelőször Horace Walpole alkalmazta irodalmi műfajra 1765-ben, amikor az ebben az évben megjelent, *Otranto kastélya* című modern románcának a *gótikus történet* alcímet adta. Ezzel egyben útjára indította a gótikus regényt, mint új irodalmi

⁴ HUME 1969, 283.

⁵ COHEN 1995, 883.

⁶ PUNTER – BYRON 2004, 284.

⁷ BERTHIN 2010, 67.

⁸ MORRIS 1985, 303.

⁹ OLICK – ROBBINS 1998, 110.

műfajt, és új jelentőséget adott a *gótikus* szónak is.¹⁰ Korábban a gótikus esztétika csak építészeti, illetve művészi vonatkozásaiban volt ismeretes, Walpole adaptációja nyomán azonban kulturális és irodalmi oldallal is bővült annak jelentéstartalma. Mint az Longueil tanulmányából kiderül, a *gótikus* melléknév pontos jelentése már Walpole idejében sem volt egyértelmű, így nehéz megállapítani, hogy számos értelmezése közül melyik minősült legmeghatározóbbnak, amikor azt korabeli irodalmi művekre használták. Bár a *gót* tőhöz kötődő eredeti jelentését hamar elveszítette a megnevezés, egyéb jelentései, mint például *középkori*, *barbár*, *történelmi időkből való*, vagy *természetfeletti* nagyon is elterjedtek voltak a 18. század Angliájában.¹¹

Annyi bizonyos, hogy maga Walpole szintén *középkori* illetve *történelmi* értelemben alkalmazta a kifejezést, amikor az *Otranto kastélya* című regénynek a *gótikus* alcímet adta.¹² Amint az a regény második kiadásának előszavából kiderül, célja az volt, hogy egy olyan irodalmi műfajt teremtsen meg, amely ötvözi a középkori kultúra románcirodalmát és annak nyelvezetét a korban modernnek számító prózairodalom formai tulajdonságaival. Így a regény történetét tekintve régies, legendaszerű jelleget öltött, míg formája megegyezett az akkoriban divatos regényirodalom követelményeivel. Bár Walpole ezen elgondolás alapján nevezte regényét gótikusnak, a jelző *középkori* jelentése végül mégsem maradt meghatározó az irodalmi színtéren, mivel azt hamar felváltotta a műfaj *rémisztő*, *barbár* aspektusainak kihangsúlyozása. A későbbiekben ezek a kifejezések váltak döntő kulcsszavakká egy-egy regény műfaji kategorizálásakor, és ezek formálták a gótikus irodalmat a horror műfaj egyik változatává.

A gótikus irodalmi hagyomány alakulása további változásokat hozott a műfaj történelemszemléletében. A korai irodalmi gótikára leginkább a fantasztikum, valamint a legendák hangulatát idéző, torzított tükrön keresztül láttatott groteszk, középkori cselekményszál volt jellemző.¹³ Ez az ábrázolásmód jellemezte Walpole *Otranto*-ját, de ugyanez fedezhető fel más korai szerzők, pl. Lewis, Reeve vagy Radcliffe műveiben is. A gótikus irodalmi történelem leggyakrabban távoli, baljós és kiismerhetetlen korszakokon keresztül állított példát a jelennek, és a regény történetének „idegen” természetét nemegyszer a cselekmény földrajzi áthelyezése is erősítette. Ezzel ellentétben a későbbi irodalmi gótikát a történelmi cselekmény térbeli és időbeli közelsége teszi még erőteljesebbé. Különösen az amerikai gótikus hagyomány keretein belül válik szokássá a viszonylag közelinek számító történelmi események gótikus tükrön keresztül történő bemutatása, illetve azok irodalmi újraértelmezése.

Leginkább a 20. századtól kezdődően jellemző például, hogy rabszolga narratívák vagy háborús beszámolók válnak rémtörténetekké, ahogy szerzőik a gótikus hagyomány kellékeivel ruházzák fel részben, vagy teljes egészében történelmi leírásaikat, és megerősödik a műfaj pszichológiai kérdéskörökkel tagláló ágazata is. Edwards szerint a gótikus irodalom középpontjában mindig a „társadalmi önreflexió” áll, amelyet azonban rendszerint nem valamely közösség központi

¹⁰ LONGUEIL 1923, 457.

¹¹ LONGUEIL 1923, 454.

¹² LONGUEIL 1923, 457.

¹³ NOVAK 1979, 51.

szemszögéből prezentál, hanem „a határra szorult népcsoportok hangján keresztül”.¹⁴ Ez a tendencia kiváltképp igaz lesz a késő 20. századi amerikai gótikus regényekre, amelyek nagy hangsúlyt fektetnek cselekményük társadalomkritikai aspektusára. A gótikus regény ilyen műfaji ágazatának két kiemelkedő példajaként Toni Morrison *Kedves* (1987), illetve Octavia E. Butler *Kindred* (1979) című regényét lehetne megemlíteni.

Másik változás a korábbi gótikus regényekhez képest, hogy az eredetileg egzotikusnak, távolinak minősülő fenyegetést a 20. század gótikus regényeiben (olykor már korábban is) felváltja a roppant közeli fenyegetésnek tűnő múlt, amelynek hátramaradt romjai a szereplők elméjére és a társadalom alakulására is hatnak. A legendaszerű jelleg helyett megjelenik a valóságos történelmi horror aktualitása, és a cselekmény igazi fenyegetése már nem a fantasztikum jelenlétéből ered, hanem abból a tudatból, hogy a regény által megrajzolt, érzelmileg felerősített történet valamilyen formában valóban megeshetett. William Faulkner *Absalom, Absalom* (1936) című déli gótikus regényében személyes beszámolók, bizonytalan elbeszélések nyomán rajzolódik ki az amerikai rabszolgotartás sötét múltjának egy-egy részlete, és a történet baljós mivoltát nem a fantasztikum, hanem a társadalmi moralitás hanyatlása teremti meg. Savoy tanulmányában mutat rá arra a tendenciára, miszerint az ilyen jellegű, bűnökkel terhes múlt sokszor testet is ölt a gótikus irodalomban, és hús-vér alakban szembesíti a jelen társadalmát sötét múltjával.¹⁵ Az olvasók számára korábban sokszor ismeretlen tájak helyett pedig a helybéli környezet és történelem lesz meghatározó a modern gótikában, és maguk az események is közelebb kerülnek, mind térben és időben, a regény közönségéhez.

A gótikus regény ettől a kezdve tehát egyfajta múltbéli kísértetként hívja fel a figyelmet a történelem korábbi dilemmáira, amelyeknek a hatását az olvasók jelenében is érzéklni lehet még. A nagy történelmi regények perspektívájával szemben a gótikus irodalom a marginális nézőpontot választja, és egy „közös nemzeti narratíva” helyett a társadalom szélére szorult, kívülállónak számító történelmi résztvevő bizonytalan, kétségekkel teli nézőpontját használja elsődleges kiindulópontnak. Ez a nézőpont lehetővé teszi, hogy a 20. századi, illetve azt követő gótikus regény fikatív, ám mégis történelmen alapuló, cselekményével egy roppant közeli, személyes, a jelenben is aktualitást hordozó képet fessen az adott társadalom múltjáról, és ezáltal egyben új történelmi értelmezéseket teremtsen a jelenkor közösségei számára.

Mint azt már említettem, a gótikus regény történelemszemléletében a múlt gyakran háttér lesz csupán, nem egy központi eseményszál, hanem maga a környezet, ahol a regény cselekménye zajlik. Ebből következik, hogy a gótikus regények esetében—legyen szó akár régebbi, vagy mai példáról—a történelem is környezeti elemeken, tárgyakon és épületeken keresztül érezteti jelenlétét. Előfordul ugyan, hogy a múlt egy karakteren keresztül szól a jelenhez, de ebben az esetben is érvényesülni fog az a tendencia, miszerint ez a bizonyos karakter nem személyként, hanem inkább környezeti erőként hat a tényleges szereplőkre. Mint azt Novak írja, a gótikus narratíva szereplőjét „nem lehet elválasztani környezetétől”, mert annyira szoros pszichológiai kötelékek fűzik hozzá, hogy azzal

¹⁴ EDWARDS 2003, xxi.

¹⁵ SAVOY 2002, 168.

gyakran teljesen összemosódik.¹⁶ Ez történik például a gótikus kísértettörténet hagyományában, ahol legtöbbször egy ház válik a történelmi vagy családi múlt szószólójává, egy, a házban kísértő és ahhoz szorosan kapcsolódó szellem által. Mindezen műfaji szokások miatt válik fontossá megvitatni azokat a fő irodalmi elemeket, amelyek a gótikus narratívában ehhez a történelmet tükröző környezeti alaphoz hozzájárulnak. A következő részben szeretném megvizsgálni, hogy milyen megjelenési formái vannak annak a bizonyos három irodalmi motívumnak, amelyek leginkább hozzájárulnak a gótikus regény műfajának történelmi, emlékezeti és társadalmi jellegéhez.

Az örökség, a megőrzés és a ház motívumai Jackson regényében

Shirley Jackson *We Have Always Lived in the Castle* című, 1962-ben megjelent regénye a társadalmi másság és kirekesztettség témaköreinek irodalmi vizsgálata, a korabeli amerikai kisvárosi konformitás fiktív történeten alapuló kritikája. A modernebb, társadalomkritikára és történelmi emlékezetre fókuszáló gótikus regények között ez a mű viszonylag korainak számít, de remek példája a gótikus irodalom társadalmi kérdéseket feszegető, történelemszemléletet vizsgáló hagyományának. Jackson több regénye foglalkozik a korabeli társadalmi normákat érintő kérdéskörökkel, miután a szerző maga is átélte a társadalmi megbélyegzettség áldozatává válásának élményét személyes magánéletében. Ezen legutolsó története is részben a szerző valós tapasztalatainak fiktív elemzése, és egy társadalomból kizárt, megcímkezett család élettörténetét meséli el az 50-es 60-as évek kisvárosi Amerikájának életszemléletén keresztül.

A történet főszereplői egy testvérpár, Merricat és Constance Blackwood, akik egy amerikai kisváros szélén élnek családjuktól örökölt kastélyukban. A helyi kisvárosi történelemből kiderül, hogy Constance évekkel ezelőtt megmérgezte a Blackwood család több tagját, aminek következtében a regény jelenére már csak ő, Merricat és nagybátyjuk, Julian maradtak a ház lakói. Julian olyan súlyos agyi sérüléseket szenvedett a mérgezés során, hogy az korai szenilitáshoz vezetett, így a regény jelenében állandó ápolásra és felügyeletre szorul. A kisváros lakói az eset óta kiközösítették a Blackwood családot, és közülük csak kevesen mennek a város szélén álló, szögesdróttal elkerített kastély közelébe. A családtagok közül egyedül Merricat jár be a városba élelmiszerekért és egyedül ő tartja a kapcsolatot a külvilággal, ahol állandó verbális vagy fizikai támadások érik őt családjá múltja miatt.

A regény végére lassan kiderülnek a múlt sötét részletei, és megtudjuk, hogy valójában nem a mindenki által pellengérré állított Constance, hanem Merricat felelt a családi tragédiáért. A Blackwoodok kastélyában tűz üt ki, és majdnem minden szoba leég, annak ellenére, hogy a városiak segítenek a tüzet eloltani. Julian életét veszti a tűzben, a két testvér pedig végül úgy dönt, a kastély megmaradt, néhol tető nélküli romjai között élnek le hátralévő életüket, a világtól még az eddigieknél is jobban elszigetelt, indák által benőtt közegükben. Az elkövetkezőkben szeretném megvizsgálni, hogyan jelennek meg Jackson regényében az örökség, a *gyűjtés/megőrzés* és a *családi ház, mint*

¹⁶ NOVAK 1979, 59.

múzeum motívumai, amelyek aztán jelentős mértékben járulnak hozzá a regény történelmi és társadalomkritikai aspektusaihoz.

A gótikus regény a kezdetektől fogva öröklésregény volt. Központi témái között gyakorta szerepel a tényleges családi öröklés szabályrendszere, a családi vagyon fenntartása és továbbadása, de beszélhetünk a gótika kapcsán kulturális, illetve történelmi örökségek megőrzéséről is. Ez utóbbi esetben az örökség szó sokszor már nem valódi, tárgyi értelemben vett tulajdont jelent, hanem valamely, az egyén identitásához hozzájáruló tulajdonság, gondolat, vagy korábbi történelmi esemény fogalmát jelöli.

Shirley Jackson regényében a családi örökség a szereplők jelenkori identitásának legfontosabb alapkövéné alakul. Merricat már a regény elején elmeséli, hogyan halmozódtak családi kastélyukban a sorban odaköltöző Blackwoodok családi ereklyéi, amelyek közül aztán néhányra a cselekmény során többször is konkrét utalás esik. Mint ahogyan azt Merricat megjegyzi, a rengeteg ereklye jelenléte egyfajta „réteges” identitással látta el a kastélyban lakókat, akik a múltból hátramaradt tárgyakat nemcsak a személyük részének, hanem egyben hatalmas felelősséget megkívánó tehernek is vélték.

A Blackwood család fiatal tagjai egyes ősök szobáinak és tárgyainak különös jelentőséget tulajdonítanak, és a családtagok halála után is nagy gonddal takarítják azokat anélkül, hogy bármitől is megválnának. Merricat egyik leggyakoribb regénybeli szokása a leltározás. Mind a kastélyon belül, mind pedig a kisvárosban leltárt készít a Blackwoodok tulajdonában lévő tárgyakról és épületekről. Kisvárosi sétája során többször is vádlón jegyzi meg, hogy egy másik helybéli család kisajátította az egyik, korábban a Blackwoodok tulajdonát képező épületet, és elképzeli annak a lehetőségét, hogy esetleg egyszer ő és a testvére visszaköveteljék azt, ami az öröklés törvényei szerint az övék lenne. Másik gyakori tulajdonsága Merricatnek bizonyos családi tárgyak elásása a kastély területén, egyfajta védőhálószerű alakban. Egy általa képzeletben kitalált, tárgyakon és varázsszavakon alapuló mágia segítségével igyekszik megerősíteni kilétét a világban, és ehhez családjának ősi ereklyéit használja fel, amelyeknek a biztonságát leltározási körútjai során rendszeresen ellenőrzi. Amikor a Blackwood nővérek távoli unokatestvére váratlanul megjelenik a kastélyban, és felveti néhány értékesebb tárgy eladásának a lehetőségét, Merricat határozott tiltakozásnak ad hangot és igyekszik újabb mágiával védelmezni örökségüket.

A Blackwood testvérek nemcsak tárgyakat, hanem családi hagyományokat is örökölnek ősiktől. Merricat elmeséli, hogyan vált szokássá családjukban a különböző ételek kényszeres tartósítása és elraktározása a kastély alatti pincében, amely szokás, ahogyan azt Merricat meg is jegyzi, meglepően hasonlít az ő elásott kincseinek megőrzéséhez. A befőzés hagyományát Constance is folytatja a családban, és amikor a kastély nagy része leég a történet végén, a testvérpár még éveken keresztül azokon a befőttéken él, amelyeket ősök és Constance a pincében hátrahagytak. Így, mondhatni, saját családi örökségük válik táplálékukká, és az segíti át őket életük nehéz időszakán.

Gyakori jellegzetessége a gótikus hagyománynak a nosztalgia, a múltidézés gyakorlata, amely szorosán kötődik a jövőbeli változások kényszeres késleltetésének motívumához is. A gótikus időszemlélet szerint a változás mindig zavaró tényező lesz, mert újdonságaival feledteti a múltat,

különösen annak egy-egy olyan mozzanatát, amely még nem került megfelelő és szükséges feloldásra a szereplők által. Így a gótikus regény múltja folytonosan visszahúzza a történet szereplőit egy olyan korszakba, ahol jelenbeli, ám múltból eredő problémáikra megoldást találhatnak. A gótikus regény cselekményszálában a tényleges továbblépés csak akkor válik lehetővé, ha a szereplők sikeresen éltek újra múltjuk zavaros, bizonytalansággal telített pillanatait. Az ilyen újbóli átélés leggyakrabban a szereplők jelenkori énképe miatt válik szükségessé. A történet karakterei rendszerint olyan szétesett, bizonytalanná vált identitással rendelkeznek, amely a cselekmény jelenében feltétlenül újraformálásra, átgondolásra vár. Ebben igyekszik segíteni a gótikus narratíva visszahúzó rendezési elve, amely vagy egy megfagyott és tartósított pillanat, vagy pedig egy rendszeresen visszarántó időhurok szerkezetét használja a regény cselekményének felépítésekor. Minél tovább halad előre a gótikus történet, annál jobban kirajzolódni látszik a szereplők múltja, amely tendencia végül azt az érzetet kelti az olvasóban, hogy a történet, bár egyértelműen a jelenről szól, mégis folyamatosan visszafelé halad.

Ugyanez a szerkezet figyelhető meg Jackson regényében, ahol a cselekmény haladásával egy időben a múlt is egyre világosabbá válik, míg a jövő és a jelen egyfajta megfagyott, mozdulatlan állapot fogságába esik. Merricat maga gondoskodik a regényben az idő múlásának lelassításáról. Valahányszor változás lépne be a Blackwood család életébe, ő az, aki megpróbálja azt mindenáron megakadályozni. Ennek egyik legszimbolikusabb pillanata az a regénybeli jelenet, amikor a váratlanul betoppanó unokatestvér elindítja a Blackwood nővérek apjának régóta nem használt, de megőrzött óráját, amit aztán Merricat újból megállít, hogy ezzel is visszatartsa a család életébe esetlegesen érkező változást.

Merricat számára a feldolgozatlan múlt nemcsak a családi gyilkosság napjának traumájához kötődik, hanem a szülei és közte fennálló megromlott, elidegenedett kapcsolathoz is, amelyet a regény folyamán többször is megpróbál feloldani azáltal, hogy görcsösen ragaszkodik szülei régi tárgyaihoz, és igyekszik azokat a jelenben új funkcióval, étellel teli mivolttal felruházni. Így házi voodoo mágiájához, amelynek segítségével jelenkori identitását próbálná erősíteni és megvédeni, a családtagok régi emléktárgyait használja fel. Másik szokása, hogy emlékeiben újraéli a gyilkosság estéjén lezajlott jeleneteket, és egyben át is írja a múlt eseményeinek menetét úgy, hogy a gyilkosságnak végül ne kelljen megtörténnie.

Nem Merricat az egyetlen olyan szereplő a regényben, aki számára a múlt eseményeinek és tárgyainak tartósítása, összegyűjtése és esetleges újraformálása nagy jelentőséggel bír. Julian, a nővérek nagybátyja, a gyilkosság estéje óta azzal tölti napjait, hogy visszaemlékezések sorozatán át újraéli a család utolsó napját, és ezen emlékeit igyekszik egy memoár formájában papírra vetni. A mérgezés következtében beállt agykárosodás azonban rendszeresen meggátolja őt abban, hogy emlékiratait befejezhesse, így elméjében Julian egy végtelennek tűnő, önmagát ismétlődő újrajátszás foglyává válik, ahol a múlt eseményei nemcsak visszatérnek, hanem néha át is alakulnak a nagybácsi hangulatának vagy nézőpontjának hatására.

Mindez összhangban van a gótikus történelemszemlélet azon tulajdonságával, hogy az egy roppant megbízhatatlan, személyes szemszögből prezentált, ám mégis, pont emiatt emberi képet

fest a társadalom vagy egy család helyi történelméről. Jackson regényének egyik fő célja rávilágítani arra, milyen mértékben változhat egy közösség történelme attól függően, hogy kinek a szemszögéből kerül elbeszélésre. Holland hívja fel a figyelmet tanulmányában arra, hogy roppant gyakran jelenik meg a gótikus regény műfajában a bizonytalan, érzelmileg túlfűtött és egyéb zavaroktól homályossá vált narráció alkalmazása, amely egyben a szereplők jelenbeli identitásának elsőszerű fenyegetésévé is válik. Mint megjegyzi, a gótikus szöveg középpontjában rendszerint „a nyelv, valamint a nyelvi ábrázolás korlátoltságának ténye áll”.¹⁷

Shirley Jackson regényében végül kiderül, hogy a kisvárosi közössége mindvégig tévedett a család gyilkosának kilétét illetően, és a környékbéli legendák jóformán semmivel sem prezentáltak megbízhatóbb képet a gyilkosság eseményéről annál, amit Julian nagybácsi alkotott nap mint nap a maga zavart elméjű állapotában. A különbség abban rejlett, hogy míg az egyik „történelmet” a helybéli kollektív tudat befogadta és elfogadottnak nyilvánította, addig a másikat a regény szereplői egy örült öregember zavaros emlékiratának minősítették. Ugyanígy a nők személyiségének kisvárosbeli megítélése, és a városban terjedő pletykák nagy többsége is mind tévesnek bizonyul. A regény végül is arra ösztönzi olvasóját, hogy az vesse el egy központi, meghatározónak vélhető történelmi narratíva lehetőségét, és fogadja el az emlékek bizonytalan, néha akár fikatív jellegét, mint az emberi emlékezés természetes, velejáró tényezőjét. A regény narrációja is igyekszik ezt a személyes élményekből származó bizonytalanságot erősíteni azáltal, hogy olyan alakot ölt, mintha egy láthatatlan hallgatóságnak előadott személyes beszámoló lenne, méghozzá egy roppant megbízhatatlan narrátor szájából.¹⁸

A regény utolsó, történelmi szempontból lényeges motívuma a családi ház ábrázolása. Korábban már említésre került, hogy a Blackwood kastély tárgyai hogyan szolgálnak a szereplők családi identitásának részeként. Hasonló dolog történik magával az épülettel is, amely a regény végére teljes mértékben múzeum jelleget ölt, és minden darabkájával a Blackwood család történetét meséli el.

Merricat elbeszéléséből kiderül, hogyan válik otthonuk évről évre a kisváros történelmének központi alakjává, és egyben elsőszerű helyi nevezetességévé is, amelyet, mint azt megtudjuk, kirándulók és városiak sokasága látogat meg. A látogatók közül sokan annyira magukénak érzik a kastélyt, hogy a nevüket is felírják a falakra, vagy elvisznek belőle egy-egy darabot. Merricat és Constance a történet végén a kastély falai között rejtőzködve figyelik a kinti látogatókat, akik gyakran ételt és egyéb használati tárgyakat hagynak ott nekik, de egyikük sem veszi fel többé a kapcsolatot a város lakóival. A kastélyt lassan annyira benövi a környező növényzet, hogy a látogatók egy hatalmas kősírhoz kezdik azt hasonlítani, és valóban hasonló szerepet vállal magára a Blackwood ház: komor emlékműként jelöli a család múltját, és baljós jelenlétével tartja minduntalan életben a Blackwoodok kirekesztettségének helybéli történetét.

¹⁷ HOLLAND 2003, 328.

¹⁸ HATTENHAUER 2003, 179.

Összegzés

Mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy a gótikus regények történelmi, valamint társadalmi szempontból történő elemzése új teret nyit meg a műfaj irodalmi értelmezéseinek spektrumában. Úgy tűnik, hogy a modern gótikus regények két központi céljának a társadalomkritika, illetve a történelmi és családi identitás újraformálásának sürgetése tekinthető, míg az eszköz, amelyen keresztül a műfaj mindezt lehetségesnek véli, az emlékezésnek egy roppant aktív, szinte kényszeres formája lesz. A gótikus irodalmi hagyomány és a történelmi emlékezet összetett kapcsolatának részletesebb feltárásához további tanulmányok szükségesek, bár Shirley Jackson regényének egyik legfőbb üzenete megfelelő kiindulópont lehet egy ilyen kutatáshoz. A *We Have Always Lived In the Castle* című regény tanúsága szerint a történelem sohasem objektív valóságként, hanem személyes élmények sokaságaként értendő: a múlt nem valamely megszilárdult, elmúlt része az egyén identitásának, hanem egy organikus, a jelenben is életre kelthető, mindig megkérdőjelezhető, sőt, akár teljes mértékben újraírható perspektíva.

Bibliográfia

- BERTHIN, Christine. 2010. *Gothic Hauntings. Melancholy Crypts and Textual Ghosts*. Palgrave Macmillan, London.
- BRIGANTI, Chiara. Mezei, Kathy. 2002. „Reading the House: A Literary Perspective”: *Signs*, 27, 3. The University of Chicago Press.
- COHEN, Emily Jane. 1995. „Museums of the Mind: the Gothic and the Art of Memory”: *ELH*, 62, 4. The Johns Hopkins University Press.
- EDWARDS, Justin D. 2003. *Gothic Passages: Racial Ambiguity and the American Gothic*. University of Iowa Press, Iowa City.
- HATTENHAUER, Darryl. 2003. *Shirley Jackson's American Gothic*. State University of New York Press.
- HOLLAND, Alison T. 2003. „Identity in Crisis: The Gothic Textual Space in Beauvoir's *L'Invitée*”: *The Modern Language Review*, 98, 2. Modern Humanities Research Association.
- HUME, Robert D. 1969. „Gothic vs. Romantic: A Reevaluation of the Gothic Novel.”: *PMLA*, 84, 2. Modern Language Association.
- LONGUEIL, Alfred E. 1923. „The Word 'Gothic' In Eighteenth Century Criticism”: *Modern Language Notes*, 38, 8. The Johns Hopkins University Press.
- NOVAK, Maximillian E. 1979. „Gothic Fiction and the Grotesque”: *NOVEL: A Forum On Fiction*, 13, 1. Duke University Press.
- OLICK, Jeffrey K. – JOYCE Robbins. 1998. „Social Memory Studies: From „Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices”: *Annual Review of Sociology*, 24.
- PUNTER, David – BYRON, Glennis. 2004. *The Gothic*. Blackwell Publishing, Oxford.
- SAVOY, Eric. 2002. „The Rise of American Gothic”: HOGLE, Jerrold E. (szerk.): *The Cambridge Companion to Gothic Fiction*. Cambridge University Press, New York.

KAPUS ERIKA

„Pillangó-nagyasszony borostyánba zárva”¹Árva Bethlen Kata teremtett
alakja a dzsenderkritika tükrében*Irodalomtudományi Doktori Iskola*

„Oh régi időknek rut balgatagsága!
 Oh tudatlanságnak sűrű vastagsága
 Melyben az Emberi Nemnek egyik ága
 Rutul vakoskodék ékes társasága.
 De ezen időknek setétes fellege
 Oszlik; virradni kezd a' Tudomány Ege
 Szépen- is terjed már erjesztő melege
 Gyül oda az Aszszony-Rendnek is serege.”²

Bevezető

A magyarországi dzsenderkutatás – a nyugati irodalomtudományban már a 70-80-as években elterjedő gúnikritika jegyében – ma is előszeretettel választ nők által írott szövegeket elemzése tárgyául, ám a kritikusok többnyire kortárs, illetve 19-20. századi szerzők írásaira fókuszálnak. A 19. század végén és a 20. század elején valóban olyan társadalmi változások zajlottak, melyek erős hatást gyakoroltak a női írás professzionalizálódására, melyekben a nő mint a közösségi életben teret követelő, a hagyományosan neki tulajdonított szerepekből, a számára biztonságosnak jelölt sémából kitörni próbáló lény kapott szerepet. Mindez azonban nem indulhatott volna el a 18. század – elsősorban arisztokrata – nőalakjai nélkül, akik, bár vélhetően még fel sem merült bennük a hagyományos nőszerepek evidenciájának radikális megkérdőjelezése, kezdték már kibővíteni és átstrukturálni a korábban kialakult nőképet. Az a folyamat, melynek során a nőnevelés az egyszerű anya-lány hagyományozódáson túl egyre tudatosabbá, egyre szervezettebbé s lassanként intézményessé válik, nagyban hozzájárult ehhez az átalakuláshoz.

Az erdélyi özvegy, Bethlen Kata alakja mára többféle narratívába helyezve létezik irodalmunkban: olvassuk (olvashatjuk) önéletírását, imádságos könyvét, leveleit, s ezek alapján megteremtjük a fanatikus özvegyet, aki ír, de ismerjük Bod Péter halotti beszédét,³ Németh László esszéjét és drámáját, sőt Kocsis István monodramáját is, melyek közösen hozzák létre azt a nőalakot, aki valójában sosem létezett, e dolgozatban mégis ez a mű- és dokumentumolvasások, interpretációk során teremtett alak képezi az elemzés tárgyát. Ez a költött figura az, amelynek segítségével a magyar

¹ PETRŐCZI Éva Árva Bethlen Kata c. versének kezdősora.

² *Keresztyéni gázdálkodásának...* 1775, 17–18.

³ Bod 1922, 535–552.

női írás hagyományát, annak korai szárnypróbálgatásait megfigyelhetjük, a ma hagyományosnak tekintett nőkép alakulását tetten érhetjük. Németh László úgy fogalmaz, „[a]ki a 18. századi Erdélybe belé akar látni, legjobb, ha az ő hévízi ablakán pillant ki rája”⁴, s ez a tanács megszívlelendő akkor is, ha a magyarországi női írás hagyományvilágába kívánunk belé látni, s annak korai szakaszát megismerni.

Tanulmányom célja, hogy az Árva Bethlen Kata saját írásaiból és a későbbiekben köré szövődő szövegekből konstruált nőalakot s a hozzá fűződő kérdésköröket elsősorban a dzsenderkritika szempontrendszerével vizsgáljam meg. Mivel a keretek szűkösége nem ad teret arra, hogy egy-egy problémát részletesebben is kifejtsek, írásomban csupán szempontok felvázolására törekszem, bízva abban, hogy némelyiket mások is érdemesnek találják majd komolyabb elemzés alá vetni. Elsőként röviden felvázolom a 18. század átalakulóban lévő nőképét, nőideálját, amit a korszakkal foglalkozó kutatók már meglehetősen részletességgel tanulmányoztak.⁵ Bethlen Kata korának két fontos szerepében: anyaként és feleségként komoly kihívásokkal volt kénytelen szembenézni, a dolgozat második részében ezeket a szerepeket vizsgálom. Ezután a női írás, a női szövegalkotás és szövegmunkák összefüggéseire hívom fel a figyelmet, ami Bethlen Kata életművében egymásba fonódó szövedéket alkot. Végül kívánatos lenne Bethlen alakját az irodalomtudományban a ,90-es évek óta körvonalazódó s mára komoly módszertant és terminológiát kidolgozó traumaelméletek mentén mélyebben is megvizsgálni, ehhez kíván a harmadik rész támpontokat adni.

Tiszta, fényes drága bíbor – női erények a 18. századból

Németh László drámájában a régi világ őrzőjének, egy asszonyi Don Quijoténak, még inkább Antigonénak tekinti Bethlen Katát: „... azok a régi goromba prédikátorok meg a Bethlen őseim béreltek énbennem szállást”, „ha kövenként szedik szét a régi Erdélyt, én az utolsó szegletkövön akarok gubbasztani és fohászzkodni”. Az *Önéletírás* szerint a grófnő valóban következetesen ragaszkodik a múlt tradicionális értékeihez, őseinek szellemi és erkölcsi hagyatékához, Nádudvari Péter nyers és tiszta intelmeihez, s magát nem kívánja a „magukat kedveltető”, könnyed társasági lények közé idomítani – kézimunkáiban mégis egy a modern nyugati formákra ügyelő, leveleiben egy etikettet kiválóan ismerő és alkalmazó, kellemes, *udvarias* (!) arisztokrata asszony szólal meg. Egész életműve, noha kétségtelenül pietista szigorral, fegyelemmel és a mai szemlélőnek talán fanatizmusnak tűnő küldetéstudattal párosul, nem csupán a szűk közösséget szolgálja, de időben és térben szélesebb kulturális hatást gyakorol, előre mutat, s ezzel akarva-akaratlanul utat tör a később jelentkező női alkotók számára. S. Sárdi Margit fogalmazza meg tanulmányában Bethlennel és kortársnőivel kapcsolatban:

„Nem a tevékenység új köreit hódították tehát meg, hanem a meglévő tevékenység kapott magasabb, pozitív értékelést fontosságának fölismerése miatt – ami a nő felszabadulásának a korban le-

⁴ NÉMETH 1981, 964.

⁵ Ld. pl. LÁSZLÓ 2007.; V. LÁSZLÓ 2008.; NAGY Zs. 2001.; BELLÁGH 2007, 211–226.

hetséges legmagasabb lépcsőfoka volt, a női öntudat, önértékelés bázisa, s ezt csak erősítette a pietisták által mindegyre hangoztatott hitbéli biztonság, közösségi felelősség és aktivitás szükségessége.”⁶

Bod Péter *Magyar Athenasának* több száz bemutatott szerzője között négy nőt talál a figyelmes olvasó. Természetesnek tartjuk ezt az arányt, hiszen jól tudjuk, a nőt hagyományos szerepe a személyes szférához, a házhoz, a gazdasághoz, a családhoz kötötte. Ahogyan a korszakról szóló tanulmányok⁷ is többnyire kitérnek erre: a nők eleddig főként a *vita privata* és a *vita religiosa* terén tudtak fellépni, a nyilvános jelenlét, a *vita publica* színtere, kevés kivételtől eltekintve, nem állt nyitva az asszonyok előtt. Éppen a 18. század azonban az az időszak, mikor a nő előlép a főúri háztartások hátsó szobáiból, s láthatóvá kezd válni. A korábban megszokott feleség, anya, gazdasszony és szorgalmas hívő lélek mellett egyre fontosabb szerepet kap a társasági hölgy is, akinek neveltetése divatos kérdéssé válik. A „hazája felfordult állapotján szánakozó” Apor Péter nem véletlenül éppen a női viselet akár jelképesnek is tekinthető változását választja a „nájpmódi” elleni zsörtölődése egyik tárgyául 1736-ban:

„Nem volt akkor ráncban szedett, egész mellyű ingek az asszonyoknak, hanem az ingek elől meg volt hasítva, annak kötője volt, s úgy kötötték meg az nyakoknál, mert akkor éppen az nyakokig volt fel az ingek, nem bocsátották úgy zsisbásárra az csecseket szemtelenül, mint az mostani asszonyok és leányok...”⁸

A ruhából kidomborodó női mell meglehetősen plasztikus szimbóluma lehet a 18. századi kifelé fordulásnak, s különösen a nők (vele a női test!) lassú nyilvános térnyerésének.

Nyugat-Európában ekkor már évtizedek óta jelennek meg olyan életvezetési tanácsadó könyvek, melyek speciálisan nőknek íródnak, s melyeket a 18. század második felében hazánkban is elkezdenek lefordítani és terjeszteni. Noha a fordítások többnyire szabadon szövegeződnek, néhol teljesen átalakítva az eredeti mondanivalót, a tendencia, hogy a generációk óta családon belül, anyáról lányra hagyományozódó női tudásnak ismert férfi szerzők⁹ köteteket szentelnek, jelzi, hogy a nő szerepe kezd át/felértékelődni. A század gondolkodói felismerik azt, hogy a nők körültekintő nevelése alapvető, hiszen ők azok, akik a gyermekeket (a fiúkat is!) a személyiségfejlődésük leginkább meghatározó szakaszában gondozzák, befolyásolják.¹⁰

Azt, hogy mely tulajdonságok bírnak kiemelt jelentőséggel a kor értékrendjében, a korabeli nőképpel foglalkozó tanulmányok főként a már említett életvezetési tanácsadók feddéseiből és pozitív iránymutatásaiból szűrik le. Ezen túl érdekes módszer az arisztokrata asszonyokkal kapcsolatos elvárásokban megmutatkozó változás vizsgálatára a halotti beszédek elemzése, hisz ezekben olyan tulajdonságok, értékek kerülnek méltatásra, melyek központi szerepet töltenek be (véltetően

⁶ S. SÁRDI 1984, 41.

⁷ pl. TARNÓC 1985, 8–25.

⁸ APOR 1972, 34–35.

⁹ pl. BESSENYEI György, *Anyai* (sic!) *oktatás*, 1777. ami Marquis de HALIFAX *Avis d'un père a sa fille* című 1757-ben megjelent művének fordítása.

¹⁰ vö. „Women ought to have an education commensurate with their position in society. I think women are essential to the nation because they educate their children and they are faithful to their husbands.” (WOLLS-TONECRAFT 1792) [kiemelés K.E.].

idealizált) személyiségükben. Az összegző tanulmányok szerint általában három fő szerepkör köré csoportosulnak az ideálisnak gondolt női tulajdonságok: a feleség szerepe bölcsességet, az anyaság a kegyesség gyakorlását, míg a gazdasszonyág serénységet kíván a nőtől. Bod Péter *Tiszta, fényes drága bíbor című, Árva Bethlen Katáról írott halotti beszéde szintén központba állítja ezeket az erényeket, mint az özvegy sajátjait.*

Anya és feleség

A korban ideális képként lefestett, gyermekeit kegyességre, vallásos erkölcsre oktató, gondoskodó anya az *Önéletírás* tanúsága szerint tehetetlenségtől vergődik, az isteni és a világi törvények között őrlődik, anya, aki gyermekeit nem nevelheti saját, egyedüli igaz hitként megélt vallásában, velük együtt alkotott vallásközösségben – halálukért kénytelen imádkozni Urához. Feleségként pedig nem egyesülhet tiszta szövetségben ellentétes vallású férjével, így e kötelék emberáldozatot követelő megbontásáért szintén kötelességének érzi az imádságot:

„Ez az igaz Isten, akit én gyermekségemtől fogva tiszteltem, és mostan is tisztellek, cselekedje azt a nagy irgalmasságát énelem, hogy esztendő ilyenkor légyünk elválva egymástól, végyen el az Isten vagy engemet, vagy kegyelmedet.”

A dzsenderkritika érthető érdeklődéssel fordul az anyaság ambivalens jelenségéhez, s felismerései Bethlen esetében meglehetősen értékes gondolatokhoz vezethetnek, hisz a gyermekeit rajongásig szerető, azokat mások kezeire bízni kényszerülő, őket elátkozó, majd eltemető, tőlük felnőttként támadásokat elszenvedő, özvegyen-árván mások gyermekeit nevelő és patronáló örök-anya és sohasem-az, a virtuális gyermekgyilkos, az édes és a mostoha egyaránt előhívható alakjában. Fontos, hogy ebben a kérdésben a posztmodern gondolkodás összetett elméleteit is segítségül hívjuk, ugyanakkor ne veszítsük szem elől a korabeli arisztokrata gyermeknevelés szokásrendszerének sajátosságait sem.

Náomiból Márává

Anakronisztikus volna Bethlen anyaságát a modern nyugati kultúrák értékrendje(i) szerint szemlélni, ám tévedünk, ha a 18. században egy rideg, távolságtartó viszonyt képzelünk el az arisztokrata udvarok anyái és gyermekei között, ahol szinte csak a szolgák, szoptatódajkák, öltöztető cselédek és nevelők viselik a kisdetek gondját.

„... azok, kik tsak szülnek, anyai tiszteletet kevesebbé érdemelhetnek, mint azok, kik szülnek is, nevelnek is. Mi lehet nemeseb s' érdemeseb' hivatal, mint a' józan erkölcsökbe azon magzatokat a betsületnek karjaira, újra szülni, kiket már természet szerint vérünköl az előtt világosságra hoztunk.”¹¹

– idézi tanulmányában László Zsófia Bessenyei György szavait. A tanulmány kitér arra is, hogy a kor életvezetési tanácsadói közelséget javasolnak a gyermekhez, az anyának szoptatást ajánlanak, s személyes törődést.¹² Bethlen Kata anyaságáról tudjuk, hogy traumák sora kapcsolódik hozzá. A

¹¹ LÁSZLÓ 2007, 20.

¹² Pl. WESZPRÉMI István 1760, 14–22.

grófnő gyenge egészsége miatt fogadott szoptatós dajka úrnője mellett fekszik, pestistől lázasan. Legkedvesebb, elsőszülött fia meghal alig kétévesen, két másik gyermekét a Haller-család veszi el tőle, Telekitől született, számára legkedvesebb Zsigmond fia 9 éves korában, többi gyermeke születésekor vagy párévesen hal meg. A gyermekhalandóság ebben az időben egyébként is igen magas, a nők is általában csak 38-40 évet élnek, s rendszerint több gyermeket eltemetnek. A női test fájdalma állandó, a női léttel együtt járó természetes fiziológiai folyamatok – a kor higiéniai körülményei miatt – egészségügyi problémákat okoznak. Nőnek lenni, anyává válni mérhetetlen fájdalommal, kínokkal jár.¹³ Ezt igazolja a gyermekszüléssel kapcsolatos kifejezések jelentésmezője is, mely az anyaságot a kezdetektől a betegség, a gyengeség, a szenvedés jelentéskörébe kapcsolja. Bethlen állandó témája a gyenge egészség, melyet – hitének megfelelően – isteni büntetésként értelmez.¹⁴

Végigvonul az *Önéletírás* szövegén egy párhuzamos beszédmód, melynek egyik fele mindig egy negatív külső történet vagy történetssorozat, másik fele pedig az ezzel együtt járó belső, testi roncsolódás bemutatása:

„... mely betegségben, mind testemnek gyenge volta miatt, mind az egyszersmind reám tódult lelki és testi nyavalyák s keserűségek miatt, annyira elerőtlenedtem, hogy minden emberi reménség kívül volt életem tétetve. Öregbítette nyavalyámat az is, midőn láttam, hogy gyerekimet idegen vallású pap kereszteli meg.”

A kettős folyamat egy irányba vezet: a kiszolgáltatott anya és feleség elveszíti családját, s közben a kezdetben meg-meggyengülő egészsége összeomlik, a testi fájdalmak lényének állandó részévé lesznek. Az *Önéletírás* első harmadának végén írja le Bethlen a sorsát sommázó mondatot Ruth és Naomi történetét meghívva a szövegbe: „... a Náomiból az Isten Mára¹⁵ tett, szívét egészen megfordítá énellenem, s mindnyájan [a Teleki-család] ellenségemmé lőnek.”¹⁶ Bethlen mint anya számára ez az életszakasz a nullpont: családját vesztett Mára¹⁵ként kell új életet teremtenie.

¹³ Vö. „Vannak például férfiak, akik amellet kardoskodnak, hogy a szülési fájdalom elengedhetetlenül szükséges, mert ez ébreszti fel a nő anyai ösztönét. [...] A tények, amelyekre ezen elmélet vallói hivatkoznak, önmagukban véve sem túl meggyőzőek...” Beauvoir 1969, 317.

¹⁴ Az *Önéletírás*ban a gyermek néhol a betegség forrásaként, másutt annak elszenvedőjeként, megint másutt ellene felvértezett lényként jelenik meg. Vö. pl. „hosszas kínaim után, kettős fiakkal megbetegedtem” BETHLEN 1984, 22. (28-as bejegyzés), „meg is betegedtem Szent Mihály havának tizenegyedik napján, Haller Borbára leányommal, akinek sok bajaim között is igen örültem” BETHLEN 1984, 35. (51-es bejegyzés), „nemsokára Klárám elsőbbsen, és harmadnapra utána Gáborom megbetegszik Sorostélyon himlőben” BETHLEN 1984, 59. (100-as bejegyzés), „Az én gyermekemnek semmi gondja nem lett a pestises téjtől, a pestises dajka melegében való fekvéstől” BETHLEN 1984, 34. (47-es bejegyzés)

¹⁵ A szó eredeti jelentése keserű. Vö. „És ő monda nékik: Ne hívjatok engem Naóminak, hívjatok inkább Mára¹⁵nak, mert nagy keserűséggel illetett engem a Mindenható.” Ruth 1, 20.

¹⁶ BETHLEN 1984, 61–62. (105-ös bejegyzés).

„Jézusához ragad”

Bethlen Kata számára a házasság lényege, hogy „egy igaz hitben, vallásban, egy szívvel és szájjal tisztelhetem az én teremtő Istenemet az én édes férjemmel”¹⁷. Németh László dramaturgiai érzéke a fiatalasszony szájába adja azokat a szavakat, melyeket az *Önéletírás*ban az özvegy Páter Létainak tulajdonít,¹⁸ s ezek a szavak a testi és lelki egyezés együttes parancsát fogalmazzák meg a házastársak számára. Éppen ez az a követelmény, amely nem teljesül az első, idegen vallású férj esetében.¹⁹ A házastársak közti viszonyrendszer is ennek megfelelően eltérő: Haller László „igen vidám, rendes tréfájú, *magát kedveltető* ember, minden atyafiai szerették”,²⁰ olyan férj, aki magához próbálja igazítani²¹ fanatikus asszonyát, ám a pestis hamar elviszi őt az amúgy is vesztesnek ígérkező csatából. Teleki ezzel szemben „igen jó, okos keresztyénül *magát hozzám alkalmaztató* ember volt”,²² akinek nem kellett magához hajlítania a nőt, mert az önként hajlott hozzá és értékrendjéhez. Szembetűnő a két idézett mondat minősítő párhuzama, amit a közös visszaható névmás erősít: Haller mint abszolút lény áll előttünk, akire mások rokonszenve irányul (a korabeli kifejezés beszédes: *magát kedveltető*), míg Teleki esetében a nő áll abszolút pozícióban s a gróf az, aki hozzá viszonyul (*magát hozzám alkalmaztató*).

Úgy is értékelhetjük ezt a viszonyváltást, mint egy folyamat különböző állomásait. A folyamat első állomásán a férfi abszolút lény (ezért kell vesznie és halála megértett isteni döntésként értelmeződik), a nő pedig képtelen hozzá *másikként* viszonyulni. Később a férfi már relatív lény, aki nem riad vissza attól a konstellációtól, hogy a nőt központi pozícióba helyezze²³ (itt a halál már tragikusan ábrázolt, Isten döntését firtató meg nem értéssel párosul). A folyamat igazi katarzisa azonban mégsem a lélekben és testben *egy* férfivel való tízéves házasság, hanem ami ez után következik: a huszonöt évi özvegység, a saját üdvösség harc, a halálig tartó kegyesség gyakorlása. Az özvegy mint „zárda főnöknő”, Krisztus örök hitveseként megtagadja a földi férfiakkal konstruálódó

¹⁷ BETHLEN 1984, 39. (61-es bejegyzés).

¹⁸ vö. Létai: „... mert ha aszerént cselekszik, amint nagyságotok tanácsolá, úgy el fog az asszony idegenülni, hogy nemhogy lelki egyesség lenne, de a testi egyesség sem lészen meg. Mert nagy familiája, jószága is vagy on, odahagyja az urat, még véle sem fog lakni: megválík osztán, mit csinál az úr.” BETHLEN 1984, 24. (32-es bejegyzés) és Kata: „S látja, mit ért vele? Ameddig szép szóval s magát alkalmazón bánt velem: én is rajt voltam, hogy legalább a színe olyan legyen a mi házunknak is, mint a többi: közös imában s emlékekben egybekötött házak. A rokonai tanácsára fölvert barbárie azonban, ahelyett hogy lelki egyezést csinálna – a testit is elbontja.” NÉMETH 1981, III. felvonás.

¹⁹ N.B.: „A közhiedelemmel ellentétben a leánynak volt beleszólása a házasságba. Többnyire a szülők az ő beleegyezését is megkérték... [...] A leánynak volt joga, módja ellentmondani... S. SÁRDI 2002, 54.

²⁰ BETHLEN 1984, 23. (31-es bejegyzés).

²¹ Bár az *Önéletírás*ban, s főleg NÉMETH drámájában Haller megengedő magatartást tanúsít neje vallásos merevségével kapcsolatban, mégis ő az, aki csellel, hazugsággal teszi feleségévé, s később is, bár nyíltan nem szól ellene, folyamatosan manipulálja az asszonyt.

²² BETHLEN 1984, 39. (61-es bejegyzés).

²³ Ha túlzásnak érezzük a megállapítást, olvassuk el Bethlen Kata leveleit, melyekben gyakran ír róla, hogyan, milyen állhatatosan, eréllyel és kitartással intézi Teleki az ő „gyermekelhelyezési perének” ügyeit, s milyen figyelemmel veszi körül.

koordináta rendszer egészét, függetlenül a felkínált vagy rákényszerített viszonylehetőségektől, s életét egy másik dimenzióban, nem a férfi-nő (férj-feleség) tengely mentén éli tovább:

„Hogy férjhez ne mennyen el-szántá magában, / Ne elegyedjék már világnak dolgában, / Hanem tsendességgel lakják Jozságában, / Az egyes életnek végyen jószágában. / Ne legyen ő rajta férjfi birodalma, / Jézusához ragad, légyen ő oltalma, / Fel mégyen Istenhez könyörgő siralma, / Vár léssen körülle Istennek hatalma.”²⁴

Ösztön és/vagy szocializáció

Az anyai ösztön jelenségét többen több irányból megkérdőjelezték a 20. század óta. Simone de Beauvoir megpróbálja kiszabadítani a nőt abból a biológiai szerepből²⁵ amibe oly sok társadalom igyekszik bezárni őt, s ezzel együtt az anyaság fogalmát is demisztifikálja. Bírálói szerint Beauvoir túlságosan leegyszerűsítve, tisztán társadalmi konstrukcióként azonosítja az anyaságot, olyan képet rajzol, ami végtelenül naturalista és ami áldozati szerepben láttatja az anyát.²⁶ A pszichoanalízis sem állítja, hogy az anyaság ösztön volna. Ösztönként csak az élet- és a halálösztönt ismerik el. A pszichoanalízis számára az anyai tapasztalat sokkal inkább társadalmi jelenség, sőt egyesek szerint par excellence társadalmi jelenség, ami visszahelyez bennünket az emberré válás kezdetére, abba a pillanatba, amikor a biológia hirtelen megriad az első *másik*, a gyermek megjelenésétől.²⁷

Ha az anyai ösztön kifejezést szűken értelmezzük, ontológiai szükségszerűséget látunk benne vagy vetítünk bele, számos jelenséget képtelenek vagyunk kezelni.²⁸ Bethlen Kata esetében hogyan beszélünk biológiai alapon anyai ösztönről, ha a gyermek életénél, melynek védelmét nem kultúrafüggőnek, hanem alapvető női ösztönnek tartjuk, előbbre helyezi gyermeke vallásos/lelki épségét? A kultúra, a vallás az anya gondolkodásában itt egyértelműen felülírja a vegetatív ösztönt, az élet védelmét.²⁹ Bethlen sokat idézett mondata

„Szerettem ezt a gyermekemet felette nagy indulattal, úgy, hogy anyának gyermekéhez való nagyobb szeretetét kigondolni nem lehet; de szeretetem mindenkor Istenhez való felfohászkodással

²⁴ BOD 1922. 544–545.

²⁵ „... [n]incs szó holmi titokzatos és vele született »anyai ösztönről«. A gyerek látja, hogy a kisbaba gondozása az anya dolga. [...] Szabályosan beleszugerálják, hogy ez a hivatása.” BEAUVOIR 1969, 212.

²⁶ KRISTEVA 2011, 137–149.

²⁷ Ld. pl. BADINTER 1980, KRISTEVA 2011.

²⁸ Nők, akik nem lehetnek anyák (childless women), nők, akik nem akarnak anyák lenni (childfree women), nők, akik elvesztették gyermekeiket, nők, akik nem képesek felnevelni, akik elhagyják gyermekeiket, nők, akik elpusztítják gyermekeiket – megannyi szerep és élethelyzet, amit az anyai ösztön biológiai alapjának hirdetése könyörtelenül stigmatizál és marginalizál.

²⁹ Ezt tapasztalhatjuk a gyermeküket ténylegesen meggyilkoló leányanyáknál is, ahol a társadalmi elvárások és tabuk jóval erősebbnek bizonyulnak az „anyai ösztönnél”. Elisabeth BADINTER 17–18. századi francia gyermekgyilkos anyák eseteit vizsgálja, hogy megingassa az anyaság mint ösztön fogalmának szilárdságát (BADINTER 1980). Shari THUREL kiemeli, hogy az anyában felhorgadó gyilkos vágy korántsem olyan ritka jelenség, mint képzelnénk, ám hangsúlyozottan különbséget tesz a vágy és a tettegesség között (THUREL 1994).

volt, hogy az én Istenem végye el énelőlem, minekelőtte a jó és gonosz között választást tudna tenni, s ne engedje, hogy e világgal megmocsolja lelkét.”³⁰

valójában beszédcselekedetet rejt, melynek illokúciója a gyermek megátkozása. Hasonló anyai kirekesztés valósul meg felnőtt lányával szemben is:

„Mínt hogy a te mondásod szerént én eretnek anya vagyok, a katolikusokat perzekválom, azért én-hozzám se magad, se maradékok semmi anyai közöttöket ne tartsátok: nékem nem kellesz: én-hozzám se egyszer, se másszor ne jöjj: mert énbennem bizony hozzád csak legkisebb anyai indulat is nincsen.”³¹

mely kijelentés a kitagadás illokúcióját hívja életre. Mindkét esetben erős társadalmi gesztus jön létre, mely mindkettőben felülírja a hagyományosan biológiai tartott anyai kötődést.

Célszerűbbnek bizonyulhat az anyai ösztön tisztán biológiai vagy tisztán társadalmi determináltságának gondolatánál, ha mindkettő szerepét hangsúlyosnak ismerjük el. Whitbeck, az *Anyai ösztön* c. (1972) népszerű könyv szerzője szerint

„A szülői szeretetet vagy kötődést a tapasztalat befolyásolja, ami nem korlátozódik a szocializáció során szerzett tapasztalatra, hanem nagymértékben alakítják a kultúrától független testi megtapasztalások is. Például minden nő felfedezi azokat a speciális testi élményeket, melyek nagy valószínűséggel felerősítik az anyai ösztönrel kapcsolatos érzéseket, gondolatokat, képzeteket.”³²

Az anyaság mint határfogalom,³³ mint átmeneti jelenség olyan szélsőségek között, mint biológia és kulturalitás, ösztönösség és társadalmi beágyazottság, szülő- és mostohaanyaság további kérdéseket vet fel Bethlen Katával kapcsolatban is. Az az anya, aki édes gyermekét, Haller Sámuel virtúálsan halálra szánja, aki elsőszülött lányát levelében kitagadja, rengeteg örömet leli nevelt fiában, Bethlen Sámuelben. Mikor ez a gyermek is meghal, már kollégista korában, felmerül a gyanú, mintha az első anyai átok visszájára fordult volna, mintha Bethlen nem lehetne többé anya: ő az a nő, akinek menyasszonyi ruhájából úrasztala terítő lesz, s aki feleségből Krisztus menyasszonyává válik, szülőanyából pedig mentoranyává, megannyi idegen gyermek patrónájává.³⁴

³⁰ BETHLEN 1984, 36. (54-es bejegyzés).

³¹ BETHLEN 1984, 114. (159-es bejegyzés), ld még „úgy megfordult az én anyai indulatom őhozzája, hogy bizony még szikrája sem maradt szívemben az anyai szeretetnek” BETHLEN 1984, 113. (159-es bejegyzés).

³² WHITBECK 1984, 191.

³³ „... it [maternity] is at the border between biology and meaning, between the origin (origyne?) and alterity, and between the uterus and adoption. Biological mothers are not necessarily good mothers, but many excellent mothers are also not biological mothers. KRISTEVA 2011, 146.

³⁴ Vö. DERRIDA (1997) szimbolikus anyafogalmával. Derrida utal rá, hogy a genetikai beavatkozások (más a kihordó és szülő anya, mint a teremtő) figyelmeztetnek bennünket az anya apához hasonló esetlegességére.

Női szöveg/t/munka

Az irodalmi kritikákban többször találkozunk vele, hogy a női írást a kézimunkázással hozzák összefüggésbe.³⁵ Míg előbbi csak a 19. század végén kezd létjogosultságot kapni, addig az utóbbi évszázadok óta része a nő alkotótevékenységének. Valódi művészi értéket sokáig nem igen tulajdonítanak ennek a ténykedésnek, jellemzően inkább gondúzó asszonyfoglatosságnak tartják.³⁶ A mai dzsenderkritika azonban nem hagyhatja figyelmen kívül sem azt az alkotás-lélektani párhuzamot, ami a női írás és a kézimunkázás mint alkotótevékenység között húzódik, sem pedig a szövegek és szövetmunkák motívumrendszerének párhuzamait. Ha felidézzük a 'szöveg' szó etimológiáját, rögtön le is leplezzük a sejtett összefüggést: a 'szöveg' nyelvújítási származékszóként a 'sző' ige v-s töváltozatából keletkezett -g képzővel. Az ige alapjelentéséből: 'fonalsorozat egymásba fűzésével összefüggő anyagot készít' átvitt használatból jött létre az elvontabb 'kigondol, tervez' jelentés, ami a képzett szó jelentéstani alapját is alkotja. Az etimológiailag közös szemantikai mezőbe való tartozás jó lehetőséget teremt a két lexéma mögött álló fogalmak közelítésére. Szövés, kézimunkázás, hímzés, csipkés, varrás, a különböző színű és minőségű fonalak kiválasztása, az öltéstávolságok megválasztása, a minták kiválogatása és kombinálása, a lineárisan előrehaladó vonalak, a vissza-visszaöltések, bújtatások, az újra és újra visszatérő motívumok, ismétlődések és variációk, üres és kitöltött helyek – átvitt vagy szoros értelemben³⁷ – a szövegalkotás folyamatában is tetten érhetők.

A gazdasszonyként komoly, már-már üzemszerű „szövetműhelyt” működtető özvegy saját készítésű és felügyelete alatt, ötletei alapján születő textíliái sajátos kontextusba kapcsolódnak a korabeli Erdélyben: főúri udvarok és egyházi közösségek szimbolikus értékű „kegytárgyaiként” léteznek, olykor metamorfózison átesve újabb jelentéssel gazdagodnak, míg az általa papírra vetett és diktált szövegek, a textilekhez hasonlóan különféle összefüggéshálóba kerülnek be, egy nagyobb, intertextuális rendszer része(se)i lesznek. Ráadásként textilek és textusok hálózata nem független egymástól sem: *a szövegekben folyamatos utalásokat olvashatunk a készülő kézimunkákról, néhol úgy érezhetjük, a szövet előbb a szövegben születik meg, s csak azután ölt textilként is testet. Ezenkívül érdekes lehet megvizsgálni a Bethlen által hímzett és fennmaradt munkák motívumrendszerét, sablonhasználatát és egyéni kombinációit is, s ezeket összevetni a szövegekben, elsősorban az Önéletírásban és az imádságokban megfigyelhető szerkezeti kompozíciókkal.*

³⁵ Pl. „Körülbelül Kaffka Margit a magyar irodalomban az első asszony, akiben az író minden asszonyi kézimunka-dilettantizmustól megtisztulva, igaz művészi mivoltában nyilatkozik meg, de asszonyosságának teljes megőrzésével.” (SCHÖPFLIN 1912, 943.)

³⁶ Ld. pl. jóval későbből a doktor sommás ítéletét GIDE *A nők iskolája* c. regényében: „- És a sokféle kézimunka? Mire való a kézimunka? Mivégből találták volna ki, ha nem azért, hogy legyen dolga a tétleneknek? Mondja meg a barátnőjének, hogy hímezzen, festegessen, ha már nem akar gyermeket szülni, holott hát ez volna a kötelessége, dehát ha, illendő módon, mégse kényszeríthetjük erre.” (GIDE 1929, 21.)

³⁷ vö. Roman INGARDEN ill. Wolfgang ISER üres hely fogalmával.

Écriture féminine

A női írás attribútuma az écriture féminine koncepció³⁸ elgondolása szerint az elszakadás a férfi-nyelv szimbólumrendszerétől, attól a szervezőerőtől, ami konvencionálisan a szövegalkotás minimumának tekinthető. A nő másféle nyelvet teremt, egy nyelv előtti nyelvet beszél, miközben persze ő maga is elsajátította már a fallogocentrikus beszédmódot, s azok közül az elemek közül válogat, melyek szimbolikusan Ádám névadása révén, idegenül kerülnek világába. Több olyan példát ismerünk különféle kultúrákból, ahol ugyanazon dolgoknak más-más elnevezése él attól függően, hogy férfi vagy női beszélő nevezi meg a tárgyat. A jelenség feloldására a női művészet sajátos technikát alkalmaz: igyekszik egyéni kombinációkat bevetni, igyekszik másképpen vezetni a fonalat, próbál saját testét, saját belső világát inkább leképező konstellációkat kialakítani. Tegye ezt tudatosan, mint a francia feministák, az écriture féminine koncepciójának kidolgozói, akik elméletük igazolására a gyakorlatban is létrehozta női szövegeket,³⁹ vagy más írói szándékok mentén, esetleg tudat alatt, mint a feministák által is elismert Joyce vagy Mallarmé.⁴⁰ Julia Kristeva szemiotikai diskurzusnak nevezi ezt a gesztusokkal operáló, ritmusos (feminin) nyelvet, mely szemben áll a szabálykövető, konvencionális, szimbolikus (maszkulin) nyelvhasználattal.

Ha Kristeva szemiotikai diskurzusfogalmából indulunk ki, és továbbszöjünk azt más francia feminista teoretikusok gondolkodásának irányába,⁴¹ mely szerint az anyák gyermekeikkel azok nyelvvelsajátítása előtt egy sajátos nyelv előtti nyelven kommunikálnak, érdekes elgondolni, hogyan tapasztalhatja Bethlen Kata azt, hogy Sámuel fia már csecsemőkorában elutasítja a neki kínált pápista keresztet, s miért irtózik a papoktól, míg ikertestvére az anyai tapasztalat szerint rajong a katolikus jelképekért:

„[Sámuel a] pápista papokat el nem szenvedhette, hanem erősen félt és irtózott tőlök. Megpróbálták az atyjafiai, képet, olvasót adtak kezébe, azt mindjárt, ha tűz volt a házban, oda igyekezte vetni, ha pedig tűz nem volt, a szék alá hányta. [...] Pál olyan kicsiny korában is mindenben ellenkezőképpen viselte magát, a képeket minden mondás nélkül megcsókolta, szerette, kiről is azt mondták, hogy mindenben édesatyja fia.”⁴²

Az anya jelként értelmezi a két gyermek spontán viselkedését, s a szülők eltérő vallását, ezzel együtt magát a szülőpárt is felosztja a két (iker!) gyermek között. Úgy tűnik, az anya tudat alatt így próbálja kompenzálni azt az élményt, hogy két fiúgyermeke közül egyik sem kereszteltetik az igaz (kál-

³⁸ Az Helene CIXOUS által bevezetett fogalmat azoknak közös gondolkodásoknak és vitáknak hozadékával együtt gondolom el, melyek a Medúza sikolyának 1975-ös publikációja óta beleíródtak az écriture féminine mint az anya fehér tejének szöveggé válásával jellemezhető alapkoncepcióba.

³⁹ Id. Helene CIXOUS és Monique WITTIG „textes féminins”-jei.

⁴⁰ „These men, rather than giving up their blissful infantile fusion with their mothers, their orality and anality, reexperience such jouissances subconsciously and set them into play by constructing texts against the rules and regularities of conventional language.” JONES 1981, 249.

⁴¹ KRISTEVA nem köti a szemiotikus nyelvet a nőiséghez, az anyasághoz, Helen CIXOUS és Luce IRIGARAY azonban kiemelik ezt az összetevőt és így állítják szembe a patriarchális logikára épülő szimbolikus nyelvvel.

⁴² Bethlen 1984, 35. (55–56-os bejegyzések).

vinista) hit szerint, s neveltetésük is a gyűlölt (katolikus) vallás jegyében tervezett. Ezért a sztoikus hang a kiválasztott fiú és a kényszerből megtúrt férj halálakor:

„Megbetegülvén ezen kis Sámuel fiam egy vasárnap, másfél hétre az én jó Istenem iránta való kerseres anyai szívből származott kívánságomat megteljesítette; mert őtet ő magához vette. Melyért is szent neve dicsőíttessék mindörökké. Szintén következőleg lévén az atyja temetése, azzal együtt Fejéregyházán eltemettetem.”⁴³

A fiú – az anyai interpretáció szerint – kényszerből és hajlama ellenére született a „pápista ceremóniák” világába, s – az ellentétes hitű feleség értelmezésében – a férj „[s]em volt akármit vaktába hívó pápista”: a két halott egyformán megváltásként szabadul meg a katolicizmus földi viselésének terheitől.

Megfigyelhető, hogy míg isteni csapásként viselt katolikus családjában maga az anya konstruál – utólag – jeleket, melyek az elsőszülött fiú korai halálának közeledtét jelzik, addig vallása szerinti második családjában ignorál minden más által jelként – a közeledő halál jeleként – interpretált tulajdonságot.⁴⁴ Vallomása szerint meglehetősen racionális érveléssel zárja ki gondolataiból a szeretett, sőt bálványozott⁴⁵ fiú elvesztésének lehetőségét:

„De én éppen arra nem hajthattam elmémet, hogy ettől való megfosztásomról gondolkodnám. Minthogy a gyermek is ép (92),⁴⁶ erős, egészséges volt.”⁴⁷ Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az anya jelértelmezése éppen annál a gyermeknél bizonyul működésképtelennek, aki kilencéves kora körül, tehát a szimbolikus nyelv alapos elsajátítása, az anyától mint közös nyelvi *egyől* való elszakadás után kerül a halál útjába. Amíg a szemiotikus diskurzus fennáll, a preverbális egység működik, az anya érzi és érti a gyermeket: ideológiája szerint az idegen vallás ellen húzódozó, az iránt érzékelhetően félelmet tápláló gyermeket verbálisan maga küldi, s nyugodt szívvel – az igaz hitű fiú üdvösségét megmentve – engedi a halálba. A második fiú esetében azonban az eredetileg közös nyelv alárendelődött már a nő számára idegen szimbolikus jelhasználatnak, a megértés folyamatába hiba csúszik, a fiú – az anya közvetítésében megismert – különlegessége, kiválasztottsága mások (idegenek, férfiak) által értelmeződik a halál jelének, az anya kívül helyezi magát az értelmezési folyamaton, elutasítva az apai diskurzus logikáját.

⁴³ BETHLEN 1984, 37–38. (57-es bejegyzés).

⁴⁴ vö. Sámuelről: „... szeretetem mindenkor Istenhez való felfohászkodással volt, hogy az én Istenem végye el énelőlem, minekelőtte a jó és gonosz között választást tudna tenni, s ne engedje, hogy e világgal megmocskolja lelkét. [...] *sok oly jelek voltak benne*, amelyek által reménséget vettem, hogy őiránta az Isten engemet meghallgatott.” BETHLEN 1984, 36. (54–55-ös bejegyzés) és Zsigmondról: „Valakik látták, mindenek előtt kedvessége volt; azt is jövendölték iránta, hogy *nem fogom felnevekedését megérni*; mert akiket az Isten idejek felett való bölcsességgel és kegyességgel felruház, eleve magához szokta venni [...] Az én uram is sokszor könnyes szemmel mondotta hogy ezen gyermeknek nem idejére való dolgai vagynak, fél rajta, hogy *mi abban nem sokáig fogunk gyönyörködni*.” BETHLEN 1984, 56–57. (95-ös bejegyzés).

⁴⁵ „... kivált Zsigmond volt szívemnek kiváltképpen való öröme, akit az Isten testi külső szépsége mellett ideje felett való bölcsességgel is és engedelmességgel felruházott volt.”

⁴⁶ Az eredeti – Bod Péter által szerkesztett – szöveg hivatkozása a pár fejezettel korábban írtakra.

⁴⁷ BETHLEN 1984, 57. (95-ös bejegyzés).

A két fiú – anya által látott és láttatott – kiválósága mindkét esetben halálra való kiválasztottságot jelent, ám az elsőnél megértett, elfogadott folyamat zajlik, míg a második esetében egy értetlenül szemlélődő, Isten beavatkozására rákérdező anyát látunk. Nagy Márton Károly interpretációjában ennek oka, hogy az anya

„[e]lső házasságából származó fia, Sámuel halálát a példázatossághoz illeszkedő szólamban mondja el, távolságot felvéve a személyes tragédiától, hiszen Isten ez által megmentette katolikusnak keresztelt fia üdvösségét [...] Második házasságából született, református gyermekei haláláról viszont már az őszinte szenvedés hangján szól, mivel ezekben a veszteségekben érthetetlen maradt számára Isten akarata.”⁴⁸

A francia feministák fogalmai mentén történő értelmezés nem vitázik ezzel a válasszal, hiszen a pre-referenciális nyelv a 18. századi, hitében szilárd nő számára erősen korrespondál vallásának, pietista kegyességének számára immanens világával. Bethlen Kata esetében a katolikus liturgia az idegen kód, melynek irtóztató szimbolikája (vö. hétszer szentelt kereszt, békanémító csont, purgatórium) éppúgy gátolja Isten megértését, a hit megélését, ahogyan a francia feministák koncepciójában a szimbolikus nyelvelsajátítás anya és gyermeke közé áll.⁴⁹

Fonalas/Vonalas munkák

A kézimunka és a (általában 20. századi) női írás összefüggéseiről írt tanulmányok gyakran a nő intim tereként jelölik meg a kézimunkát, olyan diskurzusként, melyből a férfi hermetikusan kizáródik.⁵⁰ A 18. században azonban némileg problematikus ez a szigorú felosztás, hisz a főúri házakban a hímzésben általában szintén járatos úrasszonyok igen gyakran alkalmaznak férfi varrókat, akik főként a nehezebben megmunkálható selyemmel, posztóval, bársonnyal dolgoznak. Az is előfordul, hogy a hímzés férfi és nő közti beszédtemaként jelenik meg, Teleki Sándor például maga kéri fel Bethlen Katát egyik levelében, hogy készítse el lánya lakodalmi textíliáinak mintáit, s a levélváltásban a részletekről is bőven szó esik. A Szádeczky-Kardoss Lajos által 1922-ben kiadott leveleskönyvben más példákat is találunk Bethlen Kata és férfitársai közötti levélváltásra a témában, ami többnyire a rokon tanácskérésére küldött kimerítően precíz, kiváló tájékozottságról és gyakorlati ismeretekről árulkodó leírásokat jelent. Mindez azonban nem cáfolja azt a tényt, hogy a kézimun-

⁴⁸ NAGY M. 2011, 693.

⁴⁹ Bethlen felekezeti „hisztóriája” a rákényszeríteni kívánt katolikus diskurzussal szemben jól játékba hozható azzal a „túlérzékenységgel”, amit a női beszédmód, a női írás ellen gyakorta felemlít a kritika. Utóbbi okát a feminista szerzők egyrészt abban a tehetetlenségben látják, ami egyrészt marginális helyzetükből fakad (vö. a fiatal lány belekényszerítése egy házasságba), másrészt pedig szüléshez való meghatározó viszonyukból: vö. „Women, for Kristeva, also speak and write as „hysterics,” as outsiders to male-dominated discourse, for two reasons: the predominance in them of drives related to anality and childbirth, and their marginal position vis-a-vis masculine culture. Their semiotic style is likely to involve repetitive, spasmodic separations from the dominating discourse, which, more often, they are forced to imitate.” JONES 1981, 249.

⁵⁰ Ld. pl. „... amennyiben a csipkéről, csipkézésről, hímzésről beszélünk, egy sajátosan asszonyi, az európai hagyományban az asszonyokhoz kötődő tárgyról és cselekvésről esik szó. Olyan kódról, metanyelvről és az írástól távolabb megjelölt cselekvésről, amiben a hímdomináns kultúra nem vesz részt, így sajátos szegmentuma, területe ez a „nőiségnek.” FÖLDVÁRI 2008, 226.

kázás az arisztokraták körében női foglalatosság volt: Mária Terézia idején a nőneveldekben már kötelezően oktatták, férfiak inkább mesterségszerűen foglalkoztak vele.

Árva Bethlen Kata korának igen tehetséges hímzője hírében áll, már egész fiatalon csodájára járnak munkáinak, többen őt kéri fel fontosabb és szimbolikus értékkel bíró családi textíliák megtervezésére és kimintázására. Palotay Gertrúd, 1940-ben megjelent igen részletes elemzésében⁵¹ aprólékos képet kapunk a grófnő által készített, fizikai valójában fellelhető és levelekben, leltárókban körülírt, felsorolt kézimunkákról. Palotay utal rá, hogy ezekben az alkotásokban szépen ötvöződik az egyéni ízlés és sajátos művészi elgondolás a hagyományos erdélyi motívumelrendezési konvenciókkal, sőt számos divatos, külföldi motívum is színesíti a repertoárt. Bethlen bár sablonokkal, mintákkal dolgozik, nem szolgálai módon alakítja a textilt, hanem saját világát kreatív módon beleszőve vezeti ujjai között a tűt.⁵²

Azzal, hogy a fogarasi templomnak adományozott úrasztali terítőket – a korabeli szokás szerint – saját menyasszonyi ruhájából alakította át, s hogy a korábbi munkákon szereplő B. K. monogramot 1735 után, örök árvaságra jutva az Á. B. K. váltotta fel, a grófnő életvonalát látjuk beleszőve ezekbe az anyagokba. Ha áttekintjük azokat a leltáríveket, amelyek az egyházaknak adományozott textíliákról fennmaradtak, ha megnézzük, hová kerültek és milyen célra használták évszázadokon keresztül magukat a tárgyakat,⁵³ egy történelmi egyház – az idők során változó – liturgikus rendjének narratívájába illeszkedő korpuszt találunk. Ezek a szakrális térbe helyezett hímzések egy jelölő struktúrába illeszkednek, ahol a szövegekhez hasonlóan kezdenek viselkedni: egész kompozíciójuk és egyes alkotóelemeik szimbolikus jelentéssel telítődnek.

Az *Önéletírás* első részét átszővő bibliai képek és utalások rendszere több helyen párhuzamba hozható a fonalas munkák motívumhasználatával, konkrét – tartalmi – megfeleléseket azonban keveset találunk. Több helyen megjelenik (pl. a hévízi terítőkön és a hozzájuk tartozó keszkenőkön) az Agnus Dei, Isten Báránya. A textileken központi alakként megformázott bárány az *Önéletírás* szövegében főként az életút elbeszélésének folyamatosságát megbontó könyörgésekben szerepel. A terítőkön többször ismétlődik a négy evangélista jelképe: az oroszlán, a sas, az angyal és a bika, velük azonban az *Önéletírás*ban nem találkozunk.

Az *Önéletírás* első fele egyenletes szövegvezetéssel halad előre, kiegyensúlyozott, szerzője a visszatekintés összeszedettségével fogalmaz. Tagolását tekintve szintén harmonikus munkát látunk, tudjuk azonban, hogy ez már a szöveget utólagosan gondozó Bod Péter érdeme. Ez a szövegtest egyenletességével, megformáltságával jól rímelt Bethlen fonalas munkáinak kidolgozottságára:

„Bethlen Kata recemustráit, a kiegyensúlyozottság mellett, lendületes vonalvezetés, nyugodt méltóságú alakjait pedig mozgás, de nem barokkos mozgalmasság jellemzi. Különösen jól sikerült az

⁵¹ PALOTAY 1940.

⁵² Ismert tény, hogy a fennmaradt és neki tulajdonított munkák közül nem mindet saját kezével hímmezte a grófnő, egyetértve azonban PALOTAY Gertrúddal, aki BETHLEN Kata felügyeletét, gondosságát és művészi felelősségét hangsúlyozza minden házából kikerült darabnál a továbbiakban nem teszek különbséget a varrók által kivitelezett és a saját kézzel hímzett anyagok között (ez egyébként sem volna lehetséges).

⁵³ PALOTAY 1940, 3. utal rá, hogy a fennmaradt terítők a „református templomok úrasztali készületeként szerepelnek ma is.”

alakok térbeli elhelyezése s a részletek gondos megrajzolása. Elnagyoltságnak, zsúfoltságnak s a provincializmus más bélyegeinek hiába keresnők még a nyomát is. A betöltött és hímezetlenül hagyott felületek kellemes megoszlása, a körvonalak és felületek dús tagolása gyakorlott kézre, kifinomult ízlésre vall.”⁵⁴ – írja Palotay Gertrúd.

Az írás a második részben, ami már inkább a napló, mint az önéletírás műfaji jegyeit hordozza, szerkezetileg fellazul, a felbomló szövet, az elvarratlan fonál tulajdonságait kezdi mutatni. Az eddig főként elszórt bibliai szövegek kapcsán létező intertextualitás szerepe meghatározódik: fohászok, könyörgések, levelek, hivatalos dekrétumok ékelődnek a szövegtestbe, ami jól rímel arra az összetett vallási kegytárgynarratívára, melybe az egyházaknak adományozott liturgikus célú textíliák beékelődnek. Itt is jelen van egyfajta „intertextilitás”: pl. menyasszonyi ruhából úrasztala terítőt varrnak, de a házassági címer megmarad: a szövet mint vendég illeszkedik, őrizi egy korábbi kontextus emlékét, ám szimbólumértéke már egy új kontextusban van. Több kritikus negatívumként emeli ki, a „széteső” szöveget,⁵⁵ a posztmodern narratívák korában azonban igen izgalmasnak találhatjuk. Itt nyoma sincs az első rész lezártágának, megválaszoltágának, Istenben való megnyugvásának: a történet – ebből a szempontból – ott válik ketté, ahol a katolikus férj, a katolikus család elvész, s az egységben, igaz hitközösségben fogant új család sorsa elkezdődik. Ahogyan Nagy Márton Károly is utal rá, a szöveg első részében az isteni beavatkozás az özvegy számára világos motivációkkal bír, Sámuel fiának és férjének, a két katolikus „férfinak” halála indokolható, nem okoz traumaélményt, beleillik az özvegy vallási retorikájának rendszerébe. Az a tragédiásorozat azonban melynek során elveszíti mindhárom (különösen elsőszülött!) református hitben nevelt gyermekét, majd „igaz hitű” férjét, megbontja az eddig oly fegyelmezetten működő retorikai keretet.

Traumatizált nőalak

Az a kérdés, hogy Bethlen Kata *Önéletírása* olvasható és értelmezhető-e traumaszöveggként, önálló tanulmányt igényel. Kétségtelen, hogy a szöveg mögött álló élettörténet csábítja olvasóját efféle megközelítés felé, kétséges azonban, hogy a retorikai alakzatok szintjén, a nyelv használatában tetten érhető-e konkrét traumatapasztalat. A szövegelemek részletes és pontos vizsgálata nélkül csupán néhány megállapítás tehető a traumaértelmezés lehetőségével kapcsolatban. Fontos lenne feltárni a szövegben a testiségről szóló szöveghelyeket, melyek részletes kórképet rajzolnak az *Önéletírás* elbeszélőjének állapotáról. A szövegben 116 alkalommal fordulnak elő a *nyavalya*, 50-szer a *beteg*, 30-szor a *pestis*, néhányszor a *himlő*, a *mirigy* (mint a *pestis* szinonimája), a *hurut* és a *forró hideglelés* kifejezések valamint azok toldalékolt alakjai. Noha Bethlen a 18. századnak éppen abban a szakaszában él, amikor a járványok mindennaposak, az orvoslás inkább tradicionális megfigyeléseken,

⁵⁴ PALOTAY 1940, 16.

⁵⁵ Ahol persze a tartalmi kohézió továbbra is működik, a szöveg iránya végig megmarad: „... az én feltett jó végem, hogy lássák meg mások a kegyelmes Istennek nagy erejét az én igen nagy erőtelenségemben. [...] És ha kiknek az Isten nehéz kereszteteket ad, vegyék észre azt innen is, hogy a Jóisten soha az övéire olyan próbákat nem ereszt, amelyeknek elviselésre elegendő kegyelmet is ne adna.” BETHLEN 1984, 7. (4-es bejegyzés)

mint tudományos felismeréseken alapszik,⁵⁶ s a képzett, okleveles szülésznők helyett kényszerpályára sodródott, gyakran igen tudatlan bábák segítik világra vagy küldik a halálba a csecsemőket, mégis feltűnő részletességgel és terjedelemben foglal helyet az *Önéletírás*ban s leveleiben egyaránt a testgyengeségének témája. A szüntelenül beteg, fájó test még a 18. században sem tekinthető természetesnek, a grófnő életében pedig szinte minden szál innen indul ki vagy ide vezet, ami mögött nem tűnik túlzónak pszichoszomatikus összefüggést sejtteni.

Ha az *Önéletírást* traumaszövegnek tekintjük, akkor a traumafeldolgozásnak abba a szakaszába illeszthetjük be, melyben már a traumatikus esemény integrálását követhetjük nyomon a személyes, és a trauma elszenvetésekor megszakított élettörténetbe. A Bethlen Kata életét behálózó sorozatos tragédiák, apja korai halála, Borbála és Pál kényszerű átadása a Haller-rokonságnak, többi gyermekének elvesztése, a háznépét tizedelő sorozatos járványok, a történelmi körülményekből adódó fenyegetettség, a vallási üldöztetés meg-megújuló veszélye, a kétszeres megözvegyülés, a felemás kényszerházasság és annak következménye: gyermekeinek katolikus hitben való nevelődése közül ez utóbbi az, amelynek élménye vélhetően a fiatal nő testébe írja magát. Fontos észrevenni, hogy az *Önéletírás*ban a betegség első említése az elbeszélőre vonatkoztatva éppen első áldott állapotba kerülésével kapcsolatban történik:

„[...] kettős fiakkal megbetegedtem: mely betegségben, mind testemnek gyenge volta miatt, mind az egyszersmind reám tódult lelki és testi nyavalyák s keserűségek miatt, annyira elerőtlenedtem, hogy minden emberi reménség kívül volt életem tételve. Öregbítette nyavalyámat az is, midőn láttam, hogy gyermekimet idegen vallású pap kereszteli meg.”⁵⁷

Az, hogy a grófnő a trauma-feldolgozás mára egyik legismertebbé vált módszerét: az írást választotta kínjainak könnyítésére, nyilván nem tudatos. Az írás explicit célja nála a példaadás, mások hitének erősítése, mindez azonban implicit módon önmagának való példaadást is jelent, s önnön hitének erősítését, ami a szövegben többször is tetten érhető: nem külső szemnek, nem olvasónak, de saját magának kíván erőt adni, Istenével adatni az özvegy, saját traumatikus élményét próbálja a transzcendens segítségen túl (imádság, könyörgés, bibliaolvasás) egy anyagszerűbb, megfoghatóbb tevékenységbe, az írásba becsatornázni s azon keresztül feloldani. Menyhért Anna szerint

„... a trauma akkor válik irodalmi értelemben elmondhatóvá, ha kialakul az ehhez szükséges irodalmi nyelv. Ez a nyelv nem elfedi a traumát, nem hallgat róla, hanem színre viszi a törést, azt, hogy a trauma előtti nyelv alkalmatlan a trauma elmondására, s ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a szakadásnak az új nyelvben látszania kell, mert múlt és jelen csak így kerülhet benne újra kapcsolatba.”⁵⁸

⁵⁶ 1770-86. között mindössze 153 fő végzett bábaképző tanfolyamot a nagyszombati, majd Budára helyezett egyetemen. Az első magyarországi bábainstrukció 1745-ben jelent meg, s bár tisztiorvos előtti vizsgához köti a bábamesterség gyakorlását, a képzést csak később szervezik meg igazán. A nagyszombati egyetem orvosi képzésének elindítása a század '70-es éveiben történik. Erdélyben csak 1809-től indul okleveles bábaképzés. KAPRONCZAY 2007, 106–108.

⁵⁷ BETHLEN 1984, 22. (28-as bejegyzés).

⁵⁸ MENYHÉRT 2008, 25.

Ha szakadást keresünk az *Önéletírás* nyelvében, beszédes lehet az a tény, hogy az elbeszélhetetlenségre⁵⁹ utaló „ki nem írható” szintagma a 107. részben bukkan fel először, Bethlen szeretett második férjének elvesztése kapcsán: „...fennjáró sínlődése után ötönapos fekvése közt igen szép készüllettel, mindvégig való szólással, énmellőlem elvevé, ki nem írható keserűségemre.”⁶⁰ Ettől kezdve aztán hatszor fordul elő a kifejezés különböző értemben: jelenti az Úr irgalmának leírhatatlanságát (199), a betegség elviselhetetlenségének fájdalmát (201), árvízi károkat (209), Isten elbeszélhetetlen jótéményeit (melyhez rögtön társítja a „hasznos nagy keresztet” is) (214), végül az anyagi gondokra vonatkoztatva látjuk viszont a kifejezést (219). Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy a védelmező férfi halála után a csapások egyszerre elmondhatatlanná válnak. Megváltozik az Istenhez való szólás hangja is: míg első családjának elvesztésében Isten bölcs döntése (a vallásbeli ütközés felszámolása) van jelen, addig a második család elvesztésekor először egy már-már lázadó, kérdező, okokat firtató hang szólal meg, ami végül átvált egy a próbatételekért és a hozzájuk adott isteni erőért való hálaadó szólamra. Ugyanakkor éppen a második család elvesztésének sokkja teremti meg a keretet az egész életet traumatizáló első házasság értelmezéshez (136-163). A szöveg traumaszöveggé váló olvasása felé visz Nagy Márton Károly gondolata is:

„De a szöveg többszólomásága egyszerre tükrözi azt is, hogy a megértés a szövegalkotással összefonódva zajlik, és hogy a szöveg, mint a megértés folyamatának eszköze és terepe, úgy tudott sikeres lenni, hogy részben megőrizte a történetmondás eredeti szólamait. A későbbi sikeres megértésnek, az átélt válságtapasztalatok az ön- és istenképbe való beépítésének előfeltétele a korábbi beszédmódok rekonstruálása és értelmezése, és éppen nem ezek elhallgatása, feloldása.”⁶¹

Az átélő és az emlékező én egymással váltakozó szólamai biztosítják azt a személyességet, folyamatosan jelen lévő erős érzelmi terhelést, ugyanakkor velük egyidejűleg a szenttelenséget és bizonyos fokú distanciát is, ami egyaránt tetten érhető a szövegben.⁶²

A pietista özvegy számára a vallás nem valamiféle külső ideológia, hanem immanens valóság, éppúgy része önidentitásának, mint egy nyugati kultúrában élő modern nő számára a saját teste feletti önrendelkezés biztos tudata. Azáltal, hogy vallása ellenében kényszerítik házasságra, házasságra, mely egyben vallásközösség kellene legyen, megfosztják őt cselekvőképességétől, integritástudatától. Esettanulmányok számolnak be arról, hogy amennyiben ezt a tudatot megbontja valami, ha a nőt például szexuálisan bántalmazzák, s világra hozza az erőszaktevő gyermekét, sajátosan ambivalens viszonyt alakít ki vele. Az idegenségérzet, irtózás, sőt gyűlölet, a szoptatásra

⁵⁹ Az elbeszélhetetlenséggel kapcsolatban érdekes az *Önéletírás* szövegét összevetni Bod Péter búcsúversével, amely nagyvonalúan elsiklik az életrajzban pokolként ábrázolt első házasság és annak vallásháborúi felett, noha az özvegy jogi nehézségeire második férjének családja kapcsán nem mulaszt el pár mondattal kitérni. Mintha a felemás házasság tabu volna a halottról való megemlékezéskor: „Ez házasságban van egy illő kedves pár, / Mellynek el-válnia volna igen nagy kár, / Mellyet tart szeretet mint erős gyémánt zár, / Háborgás gyűlölség innen távul-is jár. / Mindenben egyéznek; tsak egyben nem lehet, / Lelki esméretnen erőt más nem vehet, / Két vallásban vagynak;erről Isten tehet, / Reménlik dőlőkat, így-is jóra mehet,” Bod 1922, 541.

⁶⁰ BETHLEN 1984, 61. (104-es bejegyzés)

⁶¹ NAGY Márton Károly 2011, 701.

⁶² vö. MENYHÉRT 2008, 7.

való képtelenség ugyanúgy előfordul, mint a túlkompensáló szeretet, azzal a mögöttes szorongással, hogy a bántalmazott nem képes jó anyja lenni gyermekének.

Bethlen Kata ellen is erőszakot követnek el, hisz számára az idegen vallású férjjel való testi egyesülés éppolyan aktus, mint a nemi erőszak. A tünetek is hasonlóak: jelen van az idegenség érzet éppúgy, mint a túláradó anyai szeretet, s ennek több megnyilvánulását is olvashatjuk az *Önéletírás*ban. A grófnő első szülése ikerszülés: ami különös módon lehetővé teszi számára, hogy megossza az ambivalens érzelmeket két fiúgyermek között: Sámuelre rávetíti református énjét, felmagasztalja, isteníti a nyakas kálvinista fiút, míg Pált simulékony pópistának ábrázolja. Ebből a könyörtelen, traumatizált logikából következik, hogy az anya boldog, mikor az Isten éppen a kedvenc protestáns érzelmű(ként látott és láttatott) Sámuelt veszi magához kétéves korában.⁶³ Gyermeüket megszőlő, megerőszakolt nőknél előfordul, hogy a gyermeket kisajátítják, az erőszaktevő apa összes vonásaitól megtisztítva, mintegy saját hasonmásuknak tekintik, hogy minden, a traumára emlékeztető vonást kitöröljenek az anya-gyermek relációból. Ennek ellenkezője is előfordul, mikor az anya képtelen ránézni a gyermekre, mert minden egyes vonásában az agresszort látja. Bethlen Kata esetében ehhez a jelenséghez illő különös hasonlóságot figyelhetünk meg az ikrek már említett megosztásával, amennyiben Pál, a túlélő a(z apai) katolikus, míg Sámuel, aki sosem nőhet fel, a (z anyai) református vallás elkötelezett híveként jelenik meg az anyai tudatban.

Zárszó

Árva Bethlen Kata élettörténete igazi herstory a 18. századból: egy arisztokrata asszony lélekben, szellemben erős próbál lenni egy életen át, miközben teste fokozatosan, egészen fiatal korától törekszik megbosszulni a lelki gyötrelmeket. Olyan nő, akinek van teste, s aki hangot is talál ennek a testnek. Magda van der Ende a '90-es évek végén egy különös fát talál az özvegy egykori rezidenciája előtt, melynek koronája a földben, gyökerei az égbe nyúlnak, fentről táplálkozik.⁶⁴ Ez a fa Bethlen Kata, kit felfordult élete anyaghoz is, szellemhez is köt. Anyaként éppoly ambivalens jelenség, mint az anyaság fogalma maga, élete úgy áll fel, mint egy traumatörténet, melynek értelmezésére főszereplője folyamatos kísérleteket tesz, szövegeket sző és szöveget mintáz, s meg nem szűnő hangon arról mesél, hogyan élnek nők a 18. században, hogyan alkotnak, szűlnek, teremtenek és temetnek, s arról, hogy van hová visszanyúlni, ha későbbi nőíróinknak elődöket keresünk. A Petróczi Éva versében előbukkanó borostyán megőrizte a pillangó nagyasszonyt, az imába merülő halálfejes lepkét és történetét.

„Pillangó-nagyasszony / borostyánba zárva, / Sárga borostyánba, / tajtékos gyászába. / Madár ha zengeni / Szállott ablakába / cifraság-bolondság — / kővel hajigálta. / Halálfejes lepke / fekete

⁶³ Vö. „Another told me, ‘They say, ‘Be grateful you’ve got a beautiful baby.’ But – I’ve never said this to anyone before – I’d rather my baby had died than I’d have to go through that.” és a már idézett: „... az én Istenem végye el énelőlem, minekelőtte a jó és gonosz között választást tudna tenni...” KITZINGER 2006, 123.

⁶⁴ ENDE 1998, 221.

imával / Fohászzkodott sírván / örök árvaságban. / Árvaság köntösét / korán felöltötte, / irgalmatlan Isten / országot fölötte.”⁶⁵

Bibliográfia

- APOR PÉTER 1972. *Metamorphosis Transsylvaniae*. Magyar Helikon, Budapest.
- BADINTER, Elizabeth 1980. *Mother Love. Myth and Reality*. MacMillan, New York.
- BEAUVOIR, Simone de 1969. *A második nem*. Gondolat, Budapest.
- BELLÁGH Rózsa. 2007. „A jó és bölcs asszony» a 18. századi halotti beszédekben.”: FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 211–226.
- BESSENYEI György 1777. *Anyai oktatás*. Vaingand, Pest.
- BETHLEN Kata 1922. „Levelek”: SZÁDECZKY KARDOSS Lajos (szerk.): *Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő irásai és levelezése*. I. kötet. Grill, Budapest, 223–516.
- BETHLEN Kata 1984. *Önéletírás*. Szépirodalmi, Budapest.
- BOD Péter 1922. „Tiszta, fényes drága bíbor.”: SZÁDECZKY KARDOSS Lajos (szerk.): *Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő irásai és levelezése*. II. kötet. Grill, Budapest, 535–552.
- Derrida, Jaques 1997. *Ki az anya?* Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Jelenkor, Pécs.
- ENDE, Magda van der 1998. „Bethlen Kata.”: DÁNIELISZ Endre et al (szerk.). *Erdélyi Pantheon*.
- GIDE, André 1929. „A nők iskolája.” Ford. GYERGYAI Albert: *Nyug* 13, 7–23.
- JONES, Ann Rosalind. 1981. „Writing the Body. Toward an Understanding of «L'Écriture Feminine» Author(s).”: *Feminist Studies* 2, 247–263.
- KAPRONCZAY Katalin 2007. *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon*. Semmelweis, Budapest.
- Keresztyéni gázdalkodásának jutalmát ama' mennyei sáfárnak kezéből el-nyert igaz Polyxena... 1775. *Református Kollégium Nyomdája*, Kolozsvár.
- KITZINGER, Sheila 2006. *Birth Crisis*. Routledge, London.
- KRISTEVA, Julia 2011. „Reading The Second Sex Sixty Years Later.”: *philoSOPHIA* 1, 137–149.
- LÁSZLÓ Zsófia, V. 2008. „Daniel Polixéna, a «Magyar Minerva». Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében.”: *Sic Itur ad Astra* 19, 149–176.
- LÁSZLÓ Zsófia. 2007. „«Asszony-népnek meg-kivántató tudomány...». Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon.”: FÁBRI Anna – VÁRKONYI Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum, 227–245.
- MENYHÉRT Anna 2008. *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Anonymus–Ráció, Budapest.
- Művelődéstörténeti vázlatok*. 1. kötet. Mentor, Marosvásárhely, 221–229.

⁶⁵ PETRŐCZI 1990, 17–18.

- NAGY Márton Károly. 2011. „A példázattá írt élet. Szempontok Bethlen Kata Önéletírásának elemzéséhez.”: ItK 6, 689-705.
- NAGY Zsófia Borbála 2001. „Asszonyok «árnyék képe». Nőkérdés a XVIII-XIX. századi halotti beszédekben.”: It. 1, 23–41.
- NÉMETH László 1981a. „Sziget Erdélyben.”: Regények, tanulmányok, Szépirodalmi, Budapest, 927–964.
- NÉMETH László 1981b. „Árva Bethlen Kata.”: Szerettem az igazságot. Drámák 1931–1955. Magvető – Szépirodalmi, Budapest, 619–671.
- PALOTAY Gertrud 1940. „Árva Bethlen Kata fonalas munkái”: Erdélyi Tudományos Füzetek 117. Cluj-Kolozsvár.
- PETRŐCZI Éva. 1990. Képes beszéd. Válogatott versek. Dovin Művészeti Kft., Budapest.
- S. SÁRDI Margit, 1985. „Petrőczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény”: A nő az irodalomban. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság zalaegerszegi vándorgyűlése. 1984. május 4–6. Zala Megyei Könyvtár, Zalaegerszeg, 28–49.
- S. SÁRDI Margit, 2002. „Lánykérés, házasság, szerelem.”: Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia. Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29. Universitas, Budapest, 49–66.
- SCHÖPFLIN Aladár. 1912. „Kaffka Margit”: Nyug 24, 936–944.
- TARNÓC Márton. 1985. „Régi magyar asszonyok – régi magyar műveltség”: A nő az irodalomban. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság zalaegerszegi vándorgyűlése, 1984. május 4–6. Zala Megyei Könyvtár, Zalaegerszeg, 8–25.
- THURER, Shari. 1994. The Myths of Motherhood. How Culture Reinvents the Good Mother. Penguin, New York.
- WESZPRÉMI István. 1760. A' Kisded Gyermeknek nevelésekről való rövid Oktatás, Kolozsvár.
- WHITBECK, Caroline 1984. „The maternal instinct.”: TREBLICOT, Joyce – TOTOWA, N.J. (szerk.): Mothering, Essays in Feminist Theory. Rowman & Allanheld, 185–192.
- WOLLSTONECRAFT, Mary 1792. A Vindication of the Rights of Woman: with Strictures on Political and Moral Subjects. Boston.

Ez a lap üres

NOTHNAGEL ZOLTÁN

Szómágia és marxizmus – József Attila „névvarázs-elméletének” fejlődésmenete az Irodalom és szocializmusig

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Az elmélet körvonalazódása az *Ihlet és nemzetben*

A húszas évekbeli József Attila esztétikai-költészetelméleti tárgyú írásaiban igen fontos szerepet játszott egy bizonyos nyelvészeti elmélet, melyet a szakirodalom – a költő meghatározását követve – *névvarázs-elmélet*ként tart számon. Ez az elmélet eleinte egy metafizikai-művészetbölcseleti koncepció zárókövének szerepét látta volna el, melyben a fiatal költő-bölcselel kétféle megismerési mód: a szemlélet (intuíció) és a gondolat (spekuláció) előnyeit egy harmadik, újfajta kognitív műveletben egyesítette, amazok hiányosságait kiküszöbölendő. Ez a művelet a szó (pontosabban: a név) létrehozása, ami lényegét tekintve – József Attila terminusával élve – az *ihlettel*, vagyis a költői tevékenységgel azonos, amely aktus egyedül képes arra, hogy a létező dolgok, legvégső fokon pedig a világegész lényegét autentikus módon ragadja meg. A teóriának ez a kezdeti változata a költő fiatalkori, töredékben maradt esztétikája, az *Ihlet és nemzet* lapjain bukkant fel először – ekkor még mágikus vonatkozásoktól mentesen. Az egyik legelső ilyen tárgyú fragmentum a *nemzet* egy sajátos fogalma segítségével azonosította a nyelvteremtő és a költői tevékenységet:

„[...] a nemzet nem az adott nyelvet beszélők összessége, ez a nemzet hordozója volna, népessége a nép, hanem nyilvánvalóan az embernek az a cselekvőssége, amellyel a nyelvet létrehozta. [...] noha vannak a nyelvalkotó szellemiségnek törvényei, azokat önmaga alkotja [...] Minthogy pedig ez a nyelvalkotó szellemiség teremti a költészetet, [...] úgy tisztán áll előttünk, hogy a nemzet az ember ihleti tevékenysége.”¹

A szerző itt még „tisztá szellemiségként”, tehát teljesen elvont princípiumként értelmezte az ihletet, amely alapja a nemzetnek, vagyis annak a „cselekvősségnek”, amely a nyelv, egyszersmind a költészet létrejöttéért is felelős. Ugyanebben a töredékében arra is rávilágított, milyen kritérium alapján azonosította a kétfajta produktumot:

„A nemzeti közösség ellentététől mentesen tiszta, valóságosan és egész közösség, szemben a társadalmi közösség antagonizmusával. [...] A társadalom antagonizmusa [...] sokkal mélyebben gyökeredzik, mégpedig az ész ellentmondásaiban. A társadalom észtevékenység lévén, antagonizmusa az egyszerű ítélet vizsgálatánál kitűnik. Alany és állítmány az ítéletben szétkülönülésükkel alkotnak egységet, míg a nemzeti közösség, akár a nyelven át, akár a költemény alapján vizsgáljuk, éppen az ész dialektikájának megszűnése.”²

¹ JÓZSEF 1995, 80–81.

² JÓZSEF 1995, 81–82.

A nemzet mint nyelv- és egyszersmind költészetalkotó tevékenység eszerint tehát „az ész dialektikáját” számolja föl, amely – mint ugyanitt megállapította – a *társadalom* mint tevékenység lényege és ellentéteinek alapja lenne. József Attila tehát már itt egyértelművé tette, hogy a predikatív szerkezetet – amely, mint az alábbiakban látható lesz, számos későbbi művészetbölcseleti fejtegetésében játszott fontos szerepet a későbbiekben – logikai, nem pedig mondattani struktúrájának tekintette; erről tanúskodik művészetbölcseletének egy másik töredéke is, melyben azt írta: „Egy tétel értelme, mint önálló lelki jelenség csak alany és állítmány nélkül, vagyis nem logikailag szerepelhet.”³ – Másutt a költő úgy indokolta a keletkező és a költői szó egymással való azonosítását, hogy az ihletet (a költészetet) minőségnek tekintette, amely tehát nem kvantitatív, nem osztható, és így „az ihlet legkisebb eleme is ihlet” – a költemény minden porcikájában költemény.⁴ Márpedig a költemény legkisebb eleme a szó – azonban ha

„megnézzük egy költemény legkisebb elemét, a szót, azt találjuk, hogy a szó intuíciónak mutatkozik. De nem is így kell szemügyre vennünk, mint kész alakot, mint olyan szót, amely már nem tudni mióta megvan, hanem mint olyan szellemiséget, amely alkotja hogy kitölthesse. Így pedig odajutunk, hogy maga a szó mint teremtés, műalkotás a keletkezésében és csak később vált intuícióvá [...]”⁵

Itt tehát – és kimondatlanul bár, de nyelvteremtés és költészet fent idézett azonosításában is – a nyelvtörténeti kutatások iránt élénken érdeklődő költő gondolatmenetében már megjelent a későbbiekben a *születő* és a *használt* szó ellentétéként emlegetett szembenállás: a létrejövő szó mint *aktus* tulajdonképpen művészi alkotás, azonban ez a művészi jelleg idővel elhalványul, míg végül a szó pusztá szemléleti, passzív, „használt” valósággá, azaz – József Attila kifejezésével élve – intuícióvá lesz.⁶ A fogalmi gondolkodás – „az ész dialektikája” –, mivel független a nemzeti sajátosságoktól, ez utóbbi minőségükben kezeli a szavakat – csupán fölhasználja őket mondandójának megfogalmazásához anélkül, hogy annak részévé válnának, és ez különbözteti meg az ihlettől:

„A fogalom ugyanaz a fogalom a kínai filozófusnál, mint a magyarnál vagy az angolnál. Hiszen a fogalmat kiki elmondhatja saját szavaival. A fogalom tehát mint szellemiség az egész emberisége. És tényleg, minden nyelvre lefordítható minden filozófia, hiszen nem a szómegegyezés, hanem a fogalmi megegyezés a fontos és ha az egyik nyelvben nincs külön szó arra a fogalomra, úgy körülírható, de maradéktalanul kifejezhető.”⁷

József Attila, láthattuk, logikailag úgy jutott el a műalkotás szavainak önálló művészi minőséggel való felruházásához, hogy e minőség pusztán nem-quantitatív mivoltából arra következtetett: a mű

³ JÓZSEF 1995, 138.

⁴ Ezt a követelményt valószínűleg a *poésie pure*, azaz a tiszta költészet alapelvei nyomán állította föl, amint azt Tverdota György föltételezte, mivel ezek megkövetelték, hogy a műalkotásban kizárólag művészi elemek szerepeljenek; lehetséges, hogy legalábbis részben innen ered a költő már-már rögeszmés vonzalma a nyelv lexikai szintje iránt – az, hogy makacsul a szót tekintette a nyelvet reprezentáló alapegységnek. (TVERDOTA 1999, 27–44.)

⁵ JÓZSEF 1995, 131.

⁶ Tehát a költészet már az elmélet kezdeti stádiumában is mint *cselekvés* alkotott külön kategóriát, amely elgondolás mindössze új perspektívát kapott a teória osztályszemléletűvé való átalakítása során – amint az a továbbiakban látható lesz.

⁷ JÓZSEF 1995, 132.

alkotóelemei egyenként is bírnak vele. De ha a művészséget nem mennyiségi kritériumok határozzák meg, ez mindössze annyit jelent, hogy nem a műalkotás terjedelmétől függ, ami így lehet hosszú is, rövid is. Azonban a műnek mint olyannak kell legyenek meghatározott alkotóelemei, amelyekből meghatározott módon használ, és amelyek így együtt hozzák létre a művészi minőséget. Ez persze nem jelenti azt, hogy kizárólag egész alkotások rendelkezhetnek vele, hiszen számtalan műtöredék létezik, amelyek szintén művésziek; azonban egyfelől ezek sem egyetlen szóból állnak, másfelől nem rendelkeznek az egész minőségével, amelyre legföljebb következtetni lehet belőlük.

De kérdéses az is, mennyiben azonosítható a születő és a művészi szó. A határ ugyanis, melyet létrejöttük révén lépnek át, merőben eltérő természetű: amíg a születő szó létrehozza egy nyelv szavait, addig a költői nyelvhasználat elváltoztatja azokat. Továbbá egyelőre az is homályban maradt, milyen módon megy végbe ez az elváltoztatás: itt még egyáltalán nem fejtette ki a költő, hogy milyen jellemzők alapján különböztethető meg a művészi és a nem-művészi szó azon túlmenően, hogy eltérő minőségű szövegekben szerepelnek – hisz amennyiben a művészi minőség már a szöveg egyes szavait is jellemzi, úgy ez valamilyen formában föltétlenül meg kell mutatkozzon bennük. A költő ugyan kimondta, hogy a költeményben (illetve a szóalkotásban) kiiktatódik az alany-állítmány szerkezet, és [*A szinhetikus ítélet...*] kezdetű töredékben valamelyest ki is fejtette ennek mikéntjét: „A szürke ólom – képzet. Az ólom szürke – ítélet.”⁸ – vagyis az „ítélet” jelzős szerkezetté alakítva válhat művészivé, amely módszert némelyik ekkoriban íródott versében, például a *Klárásokban* alkalmazta is, de ez mondattani-logikai, nem pedig lexikai szintű módosulás. A születő és a költői szó azonosságára vonatkozóan a későbbiekben az *Ady-vízió* című tanulmány nyújtott további támpontokat.

[*A költészet nyelvben való...*] kezdetű töredékben több, az eddigiekben már említett művészetbölcseleti fogalom is új, utóéletét jelentős mértékben meghatározó jelentést kapott – az ihlet maga vált cselekvősséggé, amelynek bizonyos formája a nemzet: „[...] beláthatjuk, hogy ugyanazt a nyelvet beszélők közös szellemiséggel rendelkeznek. [...] Így leszögezhetjük és pontos és tiszta filozófiai tartalommal telíthetjük meg a nemzet fogalmát, mert *a nemzet eszerint: közös ihlet*. [kiemelés tőlem – N. Z.]”⁹ A nemzet tehát, bár elvileg még mindig mentes mindenfajta szociológiai dimenziótól, itt már meghatározó módon *közösségi* tevékenységként definiálódott, amelynek a képlet szerint az egyéneknél, tehát nem közösségi formában működő ihlet az alapja. Ennek a közösségi tevékenységnek a produktuma szent, sérthetetlen és semmi mással nem helyettesíthető: részben az az elgondolás, hogy a dolgok lényegét csakis a születő vagy az újraalkotott szavak képesek megragadni, vezetett József Attilánál egyfajta purista, azaz nyelvtisztító, az idegen szavak átvételét ellenző attitűdhöz, amelyet minden adandó alkalommal érvényesített is. A Bartha Miklós Társaság röpiratát, az Új Magyar Földet éppúgy elmarasztalta az idegen szavak használata miatt, mint évekkel később *A magyar proletáriródlalom platformtervezetét*, sőt, még Tolnai Vilmos *Magyarító szótárát* is túl engedékenynek tartotta, amiért az elismerte a görög-latin bölcseleti szakszókincs használatának

⁸ JÓZSEF 1995, 138.

⁹ JÓZSEF 1995, 132–133.

jogosultságát – noha egyébként nagyon kedvezően nyilatkozott a kötetről. Utóbbi műről írott ismertetésében a következőképpen indokolta álláspontját:

„Mint hogy pedig egy magyar szó majdnem minden alkalommal pontosan megfelel az idegen szó jelentésének, idegen szó használatára nem jogosít fel az árnyalati különbségre való hivatkozás sem. De micsoda árnyalati különbségről beszélhetünk ott, ahol az idegen egész csoport hazait túr ki a nyelvhasználatból, holott éppen a csoport tagjai kell, hogy az alapjelentésen belül egymástól különbözzenek.”¹⁰

Az Új Magyar Földről írott recenziójában pedig: „Továbbá leíródván a szó, a hallatos képzet mellé, iratos képe is megrögződik fejünkben, különben helyesen írni közvetlenül nem is tudnánk. Ez annyit jelent, hogy az írott idegen szó meg sem magyarulhat fejlett hírlapirodalmunk korában.”¹¹ Az idegen szavak használata tehát azért káros, mert ezek „kitúrják” a nekik megfelelő magyar szavakat a használatból, ráadásul úgy, hogy meg sem honosodhatnak: sohasem válnak a befogadó nyelv részét képező jövevényszavakká.

Jellemző módon a költő mindkét írásában rávilágított purizmusának bölcséleti hátterére is: véleménye szerint az idegen műszavak azért nem mind nélkülözhetetlenek, mert

„nélkülözhetetlenek csupán azok, amelyeknek tárgya oly valóság, amely valóság nem az egész nyelvalkotó közösség, hanem annak csak egyes tagjai előtt ismeretes; ez a valóság éppen a rávonatkozó szó erejénél fogva válik az egész nyelvi közösség előtt ismeretessé, de így az idegen szóból meghonosodott szó lesz.”¹²

Később pedig úgy érvelt, hogy

„[...] minden valóság alakjában való, a magyar gondolat alakja a magyar nyelv, a nép lelke. [...] valójában nemzetbontó dolog a vadszó, ahogy a vadhús mintázatára nevezhetnők. Mert kétféle vadszó lehetséges: 1. pótolható magyarral és ebben az esetben nem csupán felesleges, hanem mód nélkül kárhuzatos, mert minden egyes idegen a magyarok csapatját szorítja ki [...] 2. magyarban nincs megfelelője és ebben az esetben [...] olyan gondolatmenetre kényszerít, amely a magyar észtől idegen és a sajátos, a magyar nyelv kötései folytán csak magyarul elgondolható ítéletek alakulhatását mindenképpen lehetetleníti [...]”¹³

Látható, hogy ezekben az írásaiban József Attila már egészen más álláspontra látszott helyezkedni, mint az *Ihlet és nemzet* azon kijelentésében, hogy „minden nyelvre lefordítható minden filozófia, hiszen nem a szómegegyezés, hanem a fogalmi megegyezés a fontos [...]”. A fent idézett részletben a szómegegyezés már igenis fontos, éppúgy a fogalmi gondolkodás, mint a költői tevékenység esetében – és ez a tendencia csak tovább erősödött később, a *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitáiban.¹⁴ Ezzel a módosítással viszont a születő és a használt szó közötti különbségtétel egyik legfontosabb összetevője gyengült, még ha nem vált is semmissé: az, hogy az előbbi esetében a

¹⁰ JÓZSEF 1995, 149.

¹¹ JÓZSEF 1995, 207.

¹² JÓZSEF 1995, 150.

¹³ JÓZSEF 1995, 207.

¹⁴ Sőt, ez a gondolat akarva-akaratlanul megjelent már [*Az ember...*] kezdetű töredék fent idézett passzusában is, amely a predikatív szerkezetet „az ész dialektikájával” azonosította.

gondolat ragaszkodik nyelvi formájához, míg az utóbbi esetében ez a forma tetszés szerint variálható. Persze bizonyos határok között, meghatározott nyelvi eszközök használata mellett továbbra is érvényben maradt, hogy a fogalmat „ki-ki elmondhatja saját szavaival” – amennyiben ez nem érinti az adott fogalom jelentésstruktúráját.

Nem csupán a művészetbölcseleti koncepció, de a nyelvészeti nézetek szempontjából is igen fontos szerepe van az *Ihlet és nemzet*ben a *világhiány* fogalmának: mint már utaltam rá, a művészi, különösképpen pedig a nyelvteremtő/költői tevékenység értelme a költő szerint végső fokon abban áll, hogy a mind a spekuláció, mind pedig az intuíció számára megragadhatatlan világegészet szemléletileg megragadhatóvá tegye. A fogalommal szemben, amely számára „a világ mint viszony van”, és csak föltételezi, „hogy a világ van úgyis, mint valóság”, illetve az intuícióval szemben, amely csupán „a valóság különös lényegeinek az intuíciója”, és így nem szemlélheti a világot – „a valóság különös lényegeinek egyetemes lényegét” –, az ihlet a világot mint a lehető legnagyobb egyetemességet teszi a név megalkotása által szemléleti valósággá, és így válik az egzisztencia „világhiányának” egyetlen lehetséges föloldásává:

„az ihlet a világ hiányának ténye az egzisztenciában. De ha az ihlet a világ hiány ténye az egzisztenciában és ugyanakkor teljes valóságot alkot, úgy a teljes valóságot nem alkothatja másért, minthogy amiként a világ elvész a valóságban, úgy vesszen el a világ hiány a művészet valóságában.”¹⁵

Ez pedig oly módon történik, hogy „Az ihlet tehát megragad egy valóságelemet, a többiek elé teszi és ezzel az egyetlen valóságelemmel eltakarja az egész valóságot az egzisztencia elől, mint a teli hold a napot a szemünk elől: az ihlet a világ valóságának teljes fogyatkozása.”¹⁶; így „maga a műalkotás is megszűnik valóságelemmé lenni”. Az ihlet tehát olyan „teljes valóságot” alkot, amely másfelől az egzisztencia világ hiányának fölszámolását szolgálja. Ez az elgondolás azonban, ha lehet, még problematikusabbá teszi a születő és a használt szó elkülönítését: ha a műalkotás arról ismerszik meg, hogy képes betölteni egy teljes valóság szerepét, úgy a születő szavak semmiképpen sem lehetnek önálló művek, hiszen nem lehet elvárni, hogy ezek bármelyike képes legyen helyettesíteni a valóság egészét.

A mágikus vetület megjelenése

Nyelvelméletének az *Ihlet és nemzet* töredékeiben megfogalmazott leglényegesebb összetevőit a költő az *Ady-vízió* lapjain gyúrta koherens elméletté:

„A szellemiség minőség s az ihlet tehát legkisebb részében is az, a költemény legkisebb elemében is költemény. A költemény legkisebb eleme, része a szó, a szó tehát önmagában is költemény. De mint-hogy a költemény nem intuíció, minden használt szó pedig az, nyilvánvaló, hogy a szó keletkezésekor volt költemény. Az ihlet (költészet) az a szellemiség, amely a szavakat, a nyelvet megteremtette. A nemzet nem azonos a nyelvet beszélők összességével, nem mennyiség, nem osztható. Két ember

¹⁵ JÓZSEF 1995, 126–127.

¹⁶ JÓZSEF 1995, 91.

is alkothat nemzetet, egy is. Ha a nemzet külsőleg nyelvében jut kifejezésre, úgy belsőleg a nyelvet alkotó, tevékeny szellemiség. A nemzet közös ihlet.”¹⁷

József Attila itt tehát újra közös ihletként definiálta a nemzetet. De hogyan egyeztethető össze ez az elgondolás azzal a kijelentéssel, miszerint akár egy ember is alkothatja azt? A kérdés az, hogy milyen jellegű közösségre utalt költő: szellemire-e avagy fizikaira? József Attila következetesen elzárkózott az utóbbi lehetőség elől; valószínű tehát, hogy a nemzeti tevékenységet végző embert olyasvalakinek tekintette, aki bár alkothat egymaga, alkotómunkája mindig egy szellemi közösség folytonosságába kapcsolódik. Ugyanebben a tanulmányában, egy Ady-idézet kapcsán¹⁸ újrafogalmazta a fentebb már érintett „ítélet-összepsztítási” formulát:

„Ha e két sort ítéletnek tekintem, észre kell vennem, hogy több ítéletet foglal magában. Ez ítéletek azonban különbözőek és széthullanának, ha e két sor össze nem tartaná őket. De éppen ez összetartás által már nem különülnek el, nem különböznek s minthogy mint különböző ítéletekhez illik, különbözniök kellene, hogy legyenek, megszűnnek ítéletek lenni. Azt mondhatni, hogy ezáltal csak egy ítélet van jelen. Igen ám, de a vers egész s ha egészében elolvassuk, azt látjuk, hogy ez az ítéletelemzés végig megismételhető. De – és ez fontos – így a végén az egész vers egyetlenegy ítélet volna – ha volna alanya és állítmánya. Azonban nincsen s így megint eljutottunk a szó keletkezéséhez. (Pl. a hajnal eredetileg nem szó volt, hanem ily kifejezésjelentés: az ég leánya. Vogul: chuj nalem). Már most, a költemény által megsemmisített ítéletek [...] nagyobbbrészt valóságokra vonatkoznak s egymáshoz való kapcsolatukat jelentik. Miután azonban megszűnnek ítélet lenni, az alany és állítmány is megsemmisül mint olyan, hiszen azokká, tehát egyben különvalókká, éppen az ítélet tette őket. *Eggyé olvadnak, amint a világegészben is egyek.*”¹⁹

Ez a gondolatmenet két új mozzanattal is bővítette a születő és a használt szó, a művészi és a fogalmi nyelvhasználat különbségéről korábban mondottakat. Az egyik, hogy a költő mindezt olyan verssorok kapcsán írta, amelyek szemmel láthatóan „ítéletet”, vagyis alany-állítmány szerkezettel rendelkező mondatot képeznek – szemben [*A szintheticus ítélet...*] kezdetű töredék példamondatával, amelyben ezt jelzős szerkezetté alakította. Mivel ily módon a szóban forgó versmondat és a nem-művészi mondatok között szerkezeti különbség gyakorlatilag nincs, József Attila meglehetősen rafinált érveléshez nyúlt a különbségtétel érdekében, mondván, az idézett mondat egy versegész része, ezért elveszti önállóságát, csakúgy, mint az összes többi versmondat; és mivel a szöveg egésze mint olyan szintén nem rendelkezik alannal és állítmánnyal, ezért ez sem tekinthető valamiféle „összetett ítéletnek”. Mindez azonban bármilyen típusú szövegről elmondható, hiszen adott szöveg mondatai minden esetben kapcsolódnak az egészhez – azt pedig nem fejtette ki a költő, hogy a művészi szöveg kapcsolóelemei miben térnek el más szövegektől. A másik új mozzanat a születő és a használt szó különbségének megértéséhez nyújt segítséget. A ’hajnal’ szó etimológiája *mint példa* arra utal, hogy ezt a különbséget a költő a szó jelentésszerkezetének megváltozásában látta: Munkácsy Bernát, akitől ezt a példát kölcsönözte, az eredeti kifejezésben istennevet (vagyis egy tulajdonnevet) vélt fölfedezni, amelynek később kiszélesedett a jelentése, és köznévvé vált. Amennyiben József

¹⁷ JÓZSEF 1995, 166.

¹⁸ „Az Úr Illésként elviszi mind, /Kit nagyon sújt és szeret.”

¹⁹ JÓZSEF Attila 1995, 167–168.

Attila osztotta ezt az elképzelést, úgy minden bizonnyal a szó jelentésmezejének absztrahálódását tekintette a pusztán használt szóvá válás kritériumának – arra azonban már nem tért ki, hogy a költői nyelv miképpen vonja vissza ezt az absztrakciót; és az is kérdéses, hogy mennyiben megvalósítható egy pusztán konkrét szójelentésekre épülő nyelv.

A költő az *Ady-vízióban* nem csupán összefoglalta, hanem egy váratlannak tűnő, új elemmel is gazdagította elméletét: „A költemény pedig, minthogy a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza mint esetleg a zsák, nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvarázs*.”²⁰ A „névvarázs” kifejezés használata arra utal, hogy elméletét a költő itt már a mágikus nyelvszemlélettel hozta szoros összefüggésbe. Tverdota György szerint ezzel a fajta szemlélettel Zrinszky Aladár *A névvarázs*, illetve Solymossy Sándor *Névmágia* című tanulmányában ismerkedett meg, melyek a Magyar Nyelv 1927 január-júniusi számában láttak napvilágot, és a nevek mágikus használatának számos példáját vették górcső alá. A költő az említett kifejezést minden bizonnyal etno-lingvisztikai jelentéstartalmaival együtt emelte át saját terminológiájába – ezt a föltételezést erősíti József Attila számos, mágikus nyelvszemléletre utaló megnyilvánulása, melyek tanúsága szerint tehát a neveket az általuk megnevezett dolgok lényegét hordozó, azokra visszaható létezőknek tekintette; ezek közül talán a legismertebb és leghangsúlyosabb a *Curriculum vitae* azon részlete, melyben nevének öcsödi nevelőszülei általi „elkobzásáról” mint személyét meghatározó élményről számolt be: „A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe.”²¹ Az akkoriban ritkaságszámba menő Attila névvel Pöcze Borbála valószínűleg a híres uralkodó és hadvezér erényeit akarta gyermekére ruházni, hogy így biztosítsa annak jövőbeli jósorsát; ez az ún. átviteli mágia egyik sajátos, név által végrehajtott esete. Az édesanyja ilyen irányú szándékaival valószínűleg igen korán és igen nagymértékben azonosuló József Attila az említett két tanulmányban a névmágia további, leginkább a primitív népek kultúrájában honos rítusaival – mint például a *névtabu* és a *névcseré* rítusával – ismerkedhetett meg; ezek az újonnan szerzett etno-lingvisztikai ismeretek megerősíthették saját, már meglévő hajlandóságában, hogy a neveket a dolgok lényegének hordozóiként kezelje, és alkalmasak voltak arra, hogy nyelvészettikájának antropológiai megalapozásává váljanak. Tverdota György kifejezésével élve: a költő „etnolingvisztikai költészetbölcseletet” művelt.²² Erre az újításra föltehetően az sarkallta, hogy a születő és a használt szó ellentétéről vallott nézeteit szaktudományos szempontból is megalapozza: az újonnan megismert kutatási eredmények alátámaszthatták azt az elképzelését, miszerint a születő szó – vagy legalábbis a primitív népek ősi állapotú nyelve – egészen másfajta arculattal, jelentősebb funkciókkal rendelkezett, mint a modern ember „használt szavai”. De nem csupán Zrinszky és Solymossy ikertanulmányaira támaszkodhatott: Sigmund Freud *Totem és tabujának* olvasása, illetve költőbarátjával, Kosztolányi Dezsővel folytatott beszélgetései során azzal a hosszú múltra visszatekintő elképzeléssel is megismerkedhetett, mely szerint a primitív és a költői nyelvhasználat

²⁰ JÓZSEF 1995, 168.

²¹ JÓZSEF 1967, 34.

²² TVERDOTA 1986, 388.

tulajdonképpen egylényegű, vagyis – Hamann gyakran idézett megfogalmazásában – „a költészet az emberiség anyanyelve” – ami pedig a születő és a költői szó rokonságát valló nézetéhez szolgáltathatott alapot.

A költő egyes nyilatkozatai arra utalnak, hogy az említetteken kívül más forrást is igénybe vett etno-lingvisztikai nyelvszemléletének kialakításához; a Babits-pamfletben például a következőket olvashatjuk: a költő „fölidézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyű népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élven *tondi*-ját s ez sikerül is annak, akinek *mana*-ja, vagyis varázsereje van. A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbajos.”²³ *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitáiratában pedig így írt: „Tudjuk, hogy eredetében a művészet lélekidézés, a tárgyak lelkének (*tondi*-jának) idézete [...]”²⁴ A „mana” és „tondi” szavakat, melyek az ekkoriban divatos preanimista teóriák kulcskifejezései voltak, sőt, a „lélekidézés” kifejezést is, a költő Tverdota György szerint Hevesy Iván *Primitív művészet* című könyvéből ismerhette meg. Az idézett részletek pontosan a Hevesy könyve által leírt képletet követik: a varázslás aktusa itt voltaképpen egy szakrális jellegű – csak kiváltságos személyek által birtokolt – dinamikus erő és a dolgok szubsztanciájának egymással való érintkezésbe hozása, vagyis az utóbbinak az előbbi által való felidézése – és ilyen varázslás lenne eredetileg a művészet is: a primitív ember számára a dolgok ábrázolása nem csupán emlékképeket, hanem lelküket is fölidézte.²⁵

A Babits-pamfletben ezenkívül újra fölbukkant az *Ihlet és nemzet* egyik legfontosabb művészetbölcseleti fogalma: a *világhiány*, melyet a korábbiánál részletesebben bontott ki:

„Hiszen a dolgok egyetemét nem szemlélhetjük közvetlenül [...] hanem legfőljebb elmélkedhetünk róla. A szellem így bele is veszne az anyag végtelenségébe [...] Ez az elme számára örület volna, a képzelet számára képtelenség, a lélek számára – ne tessék mosolyogni – világhiány. De éppen emiatt az ész addig serénykedett, míg nem fölfedezte az arisztoteleszi »végtelen regresszus lehetetlenségének« elvét. A képzelet addig csapongott kép után a képtelenségben, míg meg nem teremtette a mithoszokat. A lélek pedig e legnagyobb szükség okából átlényegül ihletté, amely a szemlélhetetlen világ egész helyébe szemlélhető műegészet alkot. *Műalkotáson kívül egészet soha nem szemlélünk.* [...] Ezek szerint a mű közvetlen egyetemesség, vagy szem előtt tartva, hogy belsejében kimeríthetetlen, határolt végtelenségnek is mondhatjuk.”²⁶

Itt tehát József Attila egy új gondolati elemmel: a *végtelen regresszus lehetetlenségének elvével* támasztotta alá az egzisztencia világhiányára és annak megszüntetésére vonatkozó fejtegetéseit: ez az elv, mely, mint maga a költő is említette, nem kisebb filozófiai tekintélyhez, mint Arisztotelészhez köthető, az ész számára jelenti azt, amit a „mithoszok” a képzelet, a műalkotás pedig a lélek számára. Ez az „arisztotelészi” gondolat, mint látható lesz, az *Irodalom és szocializmus* gondolatmenetének is lényeges eleme.

²³ JÓZSEF 1995, 216.

²⁴ JÓZSEF 1995, 239.

²⁵ Idézi TVERDOTA 1986, 381.

²⁶ JÓZSEF 1995, 216–217.

A művészetbölcseleti töredékek nemzetfogalma sem kallódott el időközben – részletes kifejtését a költő a *Magyar Mű és Labanc Szemlében* végezte el; itt a nyelvalkotó tevékenység definíciója már határozottan purista elgondolásai felé mutat:

„Az emberi formát ad az anyagnak s minthogy minden ember tagja valamiféle nemzetnek, ez a forma minden esetben nemzeti. Mert az ember sokfajta közösségben él, s van olyan közössége is, amelynek alakja a nyelv és tartalma a nemzet, amely nyelvalkotó s így lényegében költői tevékenység. A nyelv szemlélet, sőt szemléleti forma, szellemünknek tehát lényegi mozzanata. Csupán megzavarodott értelem állíthatná, hogy a művelődés, mint valami ákác a kerítés fölé, túlnőhet a szellemi formákon. Márpedig a műveltség közös szemléleti rend, amelyet a szemléleti formák, tehát a *nemzet*, a nyelv is *határolnak*. Másrészt a kultúra keletkezésének első mozzanata éppen a nyelv születése, a nemzet első mozdulata. [...] Kultúra, költészet és nemzet tehát egymásban kelnek életre, azaz, a nemzeti közösségek a kultúra egységei.”²⁷

Amennyiben tehát a nemzet alkotása, a nyelv szemléleti forma, úgy határolja a művelődést, azaz alapvetően meghatározza azt, ezzel minden, a nyelvvel kapcsolatos változás egyszerre mind a művelődéssel kapcsolatos változás is – és így mindjárt érthetőbbé és megalapozottabbá válik az idegen szavaktól való óvakodás is. Még ha a nép át is vesz idegen elemeket, éppen azért teszi, mert azok saját alkotó szellemiségének eleve megfelelnek:

„A nép, természetesen, nem csupán alkot, hanem másol is, amit azonban mindenkiről egyaránt elmondhatunk. [...] Hogy tehát, mint mindenki, a nép is fölhasználhatja, amit a maga módján tanul, arra kár szót vesztegetni. A tanulás maga kiválasztás és minthogy a nép szellemi folyamatába intézmények ténylegesen és irányítóan alig-alig szólnak bele, a nép azokat az ismereteket és módokat választja ki, amelyek teljes eszméleti tartamának (Bergson), azaz jelenbe sűrűlő legmélyebb multjának és eleven lényegének már eleve megfelelnek.”²⁸

Ha a nyelv megalkotása ilyen alapvető és meghatározó mozzanat, akkor aligha választhatók le róla a vele véghezvitt különféle aktusok, így a költészet – és azon belül a műköltészet: „Minthogy pedig a meglétében újból anyaggá váló nyelvet valóságosan a nép teremtette, azt kapjuk eredményül, hogy még a műköltészet alapanyagát is a nép szolgáltatja.”²⁹ És nemcsak az irodalom anyagát, de az irodalomtörténet egységét is ez adja:

„[...] maga a nemzet a forma, eszméletünk számára a műköltők is a nemzeti formán keresztül válnak hozzáférhetőkké. Ez a forma egyetemes mivoltában azért valósul ép a népköltészetben, mivel azon, mondhatjuk, az egész nép (nemzetiségi etnosz) munkálkodik [...] Minden rendű remekírónk rokonsága éppen a népköltészet közbeiktatásával mutatható ki kellőképpen.”³⁰

Ugyanis a népköltészet

„[...] értékes mozzanatainak egyetemében a tiszta valóságra való tiszta eszmélet páratlan teljességét éri el, hiszen az élet különbözőneműek folyamatossága, márpedig a népköltészet nem szakad meg egyetlen ember életével. Különbözőnemű alkotásai pedig oly nagy számmal valók, hogy ha elvileg

²⁷ JÓZSEF 1995, 238–239.

²⁸ JÓZSEF 1995, 245–246.

²⁹ JÓZSEF 1995, 246.

³⁰ JÓZSEF 1995, 244–245.

nem is, de szemléletileg átmennek egymásba [...] A műköltészetre ugyanezt nem mondhatjuk. [...] De másként áll mindjárt a dolog, ha a műköltészetet nem választjuk el a népitől, hanem egységese- nek tekintjük őket, aminthogy egyes is, valóságosan. Mert jó művekről szólván, azoknak formája az egyetemes hasonmása s így kevesebb is bennük a személyi egyéniség. [...] ugyanannak a népköl- teménynek ismerjük változatai arra mutatnak, hogy a legegyszerűbb népdalt is több ember, több személyi forma alkotja egészszé, azaz voltaképpen akkor készül el, amikor minőségével már közelébe került az egyetemesnek. Erre utal az is, hogy a legkülönbözőbb, érzelmi és gondolati verőfényű vagy párázatú népi költemények egyugyanazon szellemi tájék légkörét adják. Ez a szellemi tájék éppen a nemzet, a maga egyetemességében.”³¹

Látható, hogy az idézett részletekben József Attila továbbra is természetesnek vette a születő és a költői szó korábban kifejtett azonosságát, gyakorlatilag szinonimaként kezelte őket: a „nemzeti formát” – tehát a nyelvet – a nép alkotó tevékenysége hozza létre, ami „egyetemes mivoltában” a népköltészetben valósul meg. Másfelől megjelent bennük két olyan gondolati mozzanat, ame- lyek korábban nem jellemezték a nemzet fogalmát: egyrészt a korábbiakhoz képest sokkal inkább kihangsúlyozódott annak valóságos közösség volta, mondván, „a legegyszerűbb népdalt is több ember, több személyi forma alkotja egészszé”; tehát nem csupán egy szellemi közösség munkálkodik rajta, amelyet – mint korábban, az Ady-vízióban írta a költő – akár egyetlen ember is alkothat. Másrészt úgy tűnik, József Attila itt már nem annyira az egyes műalkotást, mint inkább a nemzeti kultúra egészét tekintette „az egyetemes hasonmásának”: a népköltészet segítségével válik a költészet egésze „különbözőneműek folyamatosságává”, azaz pontosan olyan létezővé, mint amilyen maga a valóság is.

Szocialista nyelvésztétika?

Akárcsak az eddig tárgyalt tanulmányok, az *Irodalom és szocializmus* is végrehajtott – akarva-akaratlanul – néhány módosítást a névvarázs-teórián. Ezekben a módosulásokban a legfontosabb szerepet természetesen József Attila újfajta, osztályszemléletű baloldalisága játszotta: az a törekvése, hogy a marxista ideológiát eredményesen beépítse saját világképébe, megkívánta, hogy elméletének több fogalmát – így például szinte magától értetődően a nemzet illetve a költészet = névvarázs gondolatát – számottevően felülvizsgálja. A tanulmány bevezető részének egyik változatában ennek megfelelően bővítette ki azt a többször hangoztatott nézetét is, miszerint a nyelv és a művelődés egymástól elválaszthatatlanok, mondván, „a művelődés történetének megértése [...] elválaszthatatlan a gaz- daság történetének megértésétől.”³² Másfelől viszont a változtatások mellett éppilyen szembetűnő, hogy a költő – tudatosan vagy sem – ebben az írásában is ragaszkodott elméletének néhány, már korábban kialakított eleméhez.

Az egyik ilyen megszokott mozzanat az, hogy változatlanul a lexikális elemek, a szavak szintjén vizsgálta a fogalomnak és a költészetnek a nyelvi anyaghoz való viszonyát, ezek képviseltek számára a nyelv egészét: „Minden társadalmi rétegnek megvan a maga nyelve [...] a társadalmi osztályok

³¹ JÓZSEF 1995, 242.

³² JÓZSEF 2001, <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/ja2006/ja2006.htm>

minősége szerint más lelki (művészi és érzelmi) tartalma maga a szó is [...]”³³ Ezzel összhangban továbbra is születő és használt szó ellentétéként jelent meg a nyelv mint cselekvés és a megkövült, puszta dologgá vált nyelvi anyag szembenállása, amely gondolat lényegében szintén korábban kialakult formájában élt tovább – bár gazdagodott egy „skolasztikus” ízű, kissé okoskodó levezetéssel:

„[...] a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás [...] Viszont ez annyit jelent, hogy a szó önmagában is műalkotás, hiszen a szó a műalkotás legkisebb eleme. Másfelől azonban a szó szemlélet, a műalkotás pedig fejtegetéseink szerint nem az. Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy a szó tulajdonképpen csak mint használt szó, tehát mint meglévő szó szemlélet. [...] ha a szó műalkotás; a használt, a meglévő szó pedig nem az; akkor nyilvánvaló, hogy a nemmeglévő szó műalkotás. Minthogy pedig kifejezésünk szerint nemmeglévőről és mégis szóról beszéltünk, – a keletkező szót kell értenünk rajta. Vagyis a szó a használatban szemlélet, keletkezésében azonban műalkotás.”³⁴

József Attila továbbra is arra törekedett tehát, hogy a szavakban mint a legalapvetőbb nyelvi építőelemekben leljen rá a művészi illetve a nem-művészi minőség mibenlétére, abból a gondolatból kiindulva, hogy „a minőség nem osztható”, tehát a szöveg legkisebb elemének is hordoznia kell az egész tulajdonságait. Ennek ellenére, miután gondosan elkülönítette a költői szót a használt szótól, hogy előbbiben leljen rá a műalkotás lényegi minőségére, végül mégis a műegész felől magyarázta annak művésziségét és a születő szóval való azonosságát: „Igy a szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza, mégpedig olyan módon, hogy a költeményben lévő összes többi szóval egyszerre keletkezik.”³⁵ A műalkotásban a szavak tehát a műegész által kerülnek vissza mágikus őállapotukba – vagy legalábbis eljártsszák azt –, és válnak a költemény bontatlan egységének részeivé. Mindezt az *Ady-vízió* már jól ismert sorai követik, a névalkotás mint cselekedet régi-új gondolatával: „A költeményt eszerint úgy is fölfoghatjuk, hogy egyetlen keletkező szó, hogy a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészbe foglal.”³⁶ – Tulajdonképpen tehát ebben a tanulmányban is megmaradt az az alapvető elgondolás, hogy a költészet teremtő aktus, és mint ilyen különül el a pusztán „használt” nyelvi anyagtól, amely csupán egy korábbi cselekvés eredménye, immáron élettelen dolog.

Szintén korábról származó elem továbbá az *Irodalom és szocializmus* koncepciójában a műegésznek (mégpedig az egyes műnek, nem pedig a művészet egészének, mint a *Magyar Mű és Labanc Szemlében*) a világegész szemléleti helyetteseként való fölfogása, amely elgondolást itt is ugyanúgy a végtelen regresszus lehetetlenségének elvével vezette be a *költő*, mint legutóbb tette, a Babits-pamflet lapjain – bár itt már mellőzte a kognitív funkciók és a világhiányra adott válaszaik (képzelet/mítosz – ész/a végtelen regresszus lehetetlenségének elve – lélek/ihlet) hármas szerkezetének vázolását. Kérdés, hogy az így fölfogott műalkotás mennyire minősül önálló, teljes világnak, és mennyiben tekintendő puszta jelek együttesének, amelynek léte az általa jelölt valóság függvénye. József Attila nagy hangsúlyt helyezett az előbbi fölfogásra, ám nem tekinthetünk el

³³ JÓZSEF 1958, 78.

³⁴ JÓZSEF 1958, 94.

³⁵ JÓZSEF 1958, 94–95.

³⁶ JÓZSEF 1958, 95.

attól, hogy a műalkotás mindenekelőtt a világegész *helyettese*, és így közvetve bár, de funkcióját tekintve mindenképpen a rajta kívül lévő világhoz kötődik; sőt, a költő már a műalkotás anyagául szolgáló nyelvi egységeket, a szavakat is így jellemezte: „[...] a szó az egyetlen dolog, amelynek közvetlen és nemcsak teleologikus (céljában való) értelme van, mint valamely szerszámnak [...]”³⁷ Emellett, mint láttuk, továbbra is ragaszkodott ahhoz a nézetéhez, miszerint „A költeményt [...] úgy is fölfoghatjuk, [...] hogy a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészbe foglal.”³⁸ – márpedig ez a dologi csoport nem valamiféle fantáziavilág összetevőit, hanem magát a valóságot jelenti: „Hiszen itt a szemléletünk elől elsikkano valóság áll összefogottan rendelkezésünkre!”³⁹ Tehát a műalkotás hangsúlyozottan *név*, amelynek létét a megnevezett határozza meg (még ha nem is kizárólagosan), és ez a megnevezett ugyanaz a világegész, amely a szemlélet által korábban megragadhatatlannak bizonyult. Végül, de nem utolsó sorban a költő által a tanulmány gondolatmenetében érvényesített, szocialista szellemiségű művészetfelfogás is a műalkotások valóságvonatkozásának fontosságát hangsúlyozta, amennyiben mindenkor megkövetelte a műalkotástól az aktuális társadalmi valóságnak való megfelelést. Azonban a nyelvi műalkotás ily módon értelmezett kognitív szerepe korántsem problémamentes. A világihiány József Attila szerint éppen annak következménye, hogy az egzisztencia képtelen a világot mint teljes valóságot szemlélni, mert azt az egyes valóságmozgatók mindig elfedik előle, a gondolat pedig nem a világ valóságát, hanem csupán igazságát ragadja meg. Ezt figyelembe véve fölmerül a kérdés, hogy – egyéb ismeretforrás híján – honnan származhatna az a teljes valóságra vonatkozó ismeretanyag, amely révén a műalkotás mint végső szemléleti egész képessé válik betölteni ezt a funkciót?

József Attila első pillantásra radikális változtatásokat vitt végbe korábbi fejtegetéseihez képest fogalom, költészet és nyelvi anyag viszonyát illetően: úgy tetszik, az e tekintetben korábban oly lényegesnek tartott nemzeti meghatározottság az *Irodalom és szocializmus* lapjain már deklaráltan súlyát veszítette:

„[...] minden művészetet kötnek anyagának a törvényei. Az irodalmat pedig annál is inkább, mert anyaga, a nyelv, már önmagában is emberi, társadalmi közösséget tartalmaz; a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amellyel ez a közösség a világ viszonyait fölfogja, tagadja, vagy elfogadja. Tehát a nyelv minőségéből adódik az irodalomnak nemzeti különös mozzanata és a közösséget jelentő nyelvi anyag értelmében kapják meg az egyes irodalmak nemzeti különös mivoltukat. Különbözésük tehát nem lényegi, hiszen azonosak abban, hogy az anyagból irodalmat csinálnak, hanem csak annyi, hogy bizonyos fokig másfajta anyagot kell megmintázniuk.”⁴⁰

³⁷ JÓZSEF 1958, 80.

³⁸ JÓZSEF 1958, 95.

³⁹ JÓZSEF 1958, 95.; Még az alább elemzett népmese kapcsán is megjegyezte: „*Ennek a világnak a tényei nem valóságos tények, azonban – és ez a fontos – e nem valóságos tények összefüggése valóságos és teljesen megfelel a valóságos világ összefüggéseinek. Tehát éppugy szemlélhetjük rajta a valóságos világ összefüggéseit, mint a valóságos tények állításából származó művön.*” (JÓZSEF 1958, 97.)

⁴⁰ JÓZSEF 1958, 78.

József Attila minden bizonnyal azért helyezte át a hangsúlyt elméletének nemzetfogalmáról, hogy ezáltal is az osztályszempontú társadalomszemlélethez közelítse azt; fontos körülmény viszont az is, hogy itt a szépirodalom mint olyan definícióját kísérelte meg, amelyben a nemzeti irodalmak nyelvi anyagának különbözősége valóban nem játszhat lényegi szerepet. A nemzeti nyelvek anyagának 'súlytalanságát' sokkal inkább a nyelv fogalmi és ideológiai összetevőjén, másképpen szólva (és a korábbi tanulmányokból megszokott felosztást követve) a nem-művészi nyelvhasználaton szemlélte: egyfelől a szavak fogalmi mozzanatát itt – purista megnyilvánulásaitól eltérően – ismét határozottan függetlennek tekintette azok hangalakjától, másfelől, mint már annyiszor, hangsúlyozta anyag és művészi nyelvhasználat szoros összefüggését: „[...] a különböző nyelvekben ugyanazt a fogalmi szerepet játssza a »Tisch«, »table«, »asztal« szó, mert mindahárom ugyanaz a fogalom; azonban ugyanakkor eltérő művészi, irodalmi eredmény létrehozására alkalmasak, mert mindegyik más szó, más anyag.”⁴¹ De nemcsak a fogalmi, hanem az ideológiai dimenzióról is hasonlóképpen vélekedett: „Ideológiai egyezés nem zárja ki a nyelvi különbséget, de a nyelvi különбözés sem zárja ki az ideológiai egyezést.”⁴² Ha tehát a nyelv anyaga nem csupán a szavak 'fogalmi mozzanatától', de az ezekről megfogalmazott állításoktól, vagyis az 'ideológiai' összetevőtől is független, úgy bizonyos szempontból valóban súlyát veszti. Jóllehet mindezek mellett József Attila azt is megjegyezte: az irodalmat azért köti anyaga a többi művészetnél is jobban, mert az „már önmagában is emberi, társadalmi közösséget tartalmaz; a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amellyel ez a közösség a világ viszonyaitat föl fogja, tagadja vagy elfogadja.”⁴³ A nyelv eszerint tehát nem csupán „anyag”, hanem közös szemléleti forma is, mint a *Magyar Mű és Labanc Szemlében* írta korábban; ott pedig úgy vélte, „csupán megzavarodott értelem állíthatná, hogy a művelődés, mint valami ákác a kerítés fölé, túlnőhet a szellemi formákon. Márpedig a műveltség közös szemléleti rend, amelyet a szemléleti formák, tehát a *nemzet*, a nyelv is *határolnak*.”⁴⁴ Vélhetően a szabadelőadásban is hasonló megfontolások vezették, de már más irányba; talán afelé, hogy ne a nemzeti nyelvet, hanem a nyelvet *általában* tekintse meghatározó „szemléleti formának”, melyen nem lehet túllépni. De még ha így vélekedett, a nyelvi anyag fogalmilag és ideológiailag jelentéktelen mivoltával semmiképpen sincs összhangban, hogy már eleve egy fontos igazságmozzanatot tulajdonítson neki: nevezetesen 'a világ viszonyaitainak' tagadását vagy elfogadását; ha ugyanis a nyelv már születésétől fogva – tehát még az osztálynyelvek létrejötte előtt – kialakít egy sajátos viszonyulást a valósághoz, ez fogalmi szempontból semmiképpen sem mondható lényegtelennek. Arra a kérdésre tehát, hogy a nemzeti nyelvek „anyaga”, ezek különbsége mennyire befolyásolja bármilyen módon való használatukat, az *Irodalom és szocializmus* lapjain részben felelős, részben kifejtetlen választ kapunk: bár a költő utalt rá, hogy a különböző nyelvek egyazon fogalmat jelölő szavai eltérő művészi eredmény létrehozására alkalmasak, ezzel az eltéréssel a továbbiakban nem foglalkozott. Ami pedig a nyelv fogalmi hasz-

⁴¹ JÓZSEF 1958, 78.

⁴² JÓZSEF 2001, <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/ja2006/ja2006.htm>

⁴³ JÓZSEF 2001, <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/ja2006/ja2006.htm>

⁴⁴ JÓZSEF 1995, 238–239.

nátát illeti, ezt egyfelől függetlennek ítélte a szavak hangképétől, másfelől viszont úgy vélte, hogy már ezek megalkotása során eldől, képes-e az adott nyelv az igazság kimondására.

Az imént elmondottak alapján megfigyelhető, hogy József Attila itt már nyelv és igazság egy, a korábbinál komplikáltabb modelljével operált: a nyelv igazságtartalmát már nem csupán abból a szempontból vizsgálta, hogy az egyes fogalmi mozzanatokhoz a megfelelő szavak vannak-e rendelve, hanem ezen nyelvi „atomok” *használatára*, vagyis arra a módra vonatkozóan is, ahogy ezek egymáshoz kapcsolódva igaz vagy hamis állítások megfogalmazására alkalmas mondatokká (végső soron „ideológiává”) válnak. Erre enged következtetni az is, hogy a nyelvek „anyagbeli” különbözőségét – igaz, nem túl szerencsésen – ugyanazon szintre helyezte egy attitűdbeli különbözőséggel, méghozzá azon az alapon, hogy egyik esetben sem fogalmi eltérésről van szó; ahogy az általa felhozott példa is mutatja:

„[...] a burzsoá fogalma egy és ugyanaz kell legyen logikailag mindenki számára, azonban a burzsoá szó művészi alkalmazása más a proletár számára és más a burzsoá számára. Utóbbi valószínűleg még művészi létjogosultságát is megtagadja. Az ő fülében nem hangzik költemény gyanánt, mert nem tud proletáruól és nem tud szocialistául; aminthogy a francia idegentől is távoláll a magyar vers művészsége, ha nem tud magyarul.”⁴⁵

Franciául vagy magyarul tudni persze egészen mást jelent, mint „szocialistául” tudni – hiszen utóbbi „nyelv” esetében a szakszókincset leszámítva nem beszélhetünk sajátos nyelvi anyagról vagy sajátos nyelvtanról, annál inkább sajátos ideológiai viszonyulásról: arról van szó, mint József Attila is említette, hogy „[...] a társadalmi osztályok minősége szerint más lelki (művészi és érzelmi) tartalma maga a szó is; noha tárgyi fogalmi mozzanata egyugyanaz [...]”⁴⁶ Ez a „lelki” tartalom azonban a tanulmány későbbi passzusában jóval fontosabbnak bizonyul magánál a (nemzetspecifikus) nyelvi anyagnál, és jóval többnek tűnik „érzelmi” viszonyulásnál. Bár a költő szerint a különböző nemzeti nyelvekhez tartozó szavak is eltérő művészi eredmény létrehozására alkalmasak, mint említettem, további fejtegetéseiben nem foglalkozott eme eltérés mibenlétével, természetével; arról viszont, hogy milyen művészi vonzatai vannak az osztálynyelvi szavakhoz való, ’a társadalmi osztályok minősége szerint’ eltérő viszonyulásnak, meglehetősen pontos képet kaphatunk: mint alább írta, „a művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi. És az ilyen tartalom föltétele a forma művészségének.”⁴⁷; de mit sem ér a társadalmi tartalom, ha nem az *igazságot* tükrözi: „Művészi tartalom tehát nem lehet társadalmilag hazug.”⁴⁸ A továbbiakban kiderül, hogy a polgári szellemiségű művek éppen emiatt nem lehetnek valódi műalkotások: „minden ma írt polgári ideológiájú regény azért rossz, mert nem a valóságos társadalmi, világi összefüggésekből alkotódik – ilyen vonatkozásai a tudományos kritikát legföljebb csak részben ha kiállják.”⁴⁹ Ezzel szemben a ’szocialista irányzatú’ művek társadalmi tartalmukat tekintve ’a szemlélet határán járnak’ – tehát valós és aktuális ’ösz-

⁴⁵ JÓZSEF 1958, 78–79.

⁴⁶ JÓZSEF 1958, 78.; Erre a „lelki” tartalomra utalhat *A város peremén* egyik sora is: „Másként ejtjük a szót...”

⁴⁷ JÓZSEF 1958, 84.

⁴⁸ JÓZSEF 1958, 85.

⁴⁹ JÓZSEF 1958, 96.

szefüggésekből' építkeznek –, ezért egyedül ezek jogosultak a 'műalkotás' megjelölésre (persze csak abban az esetben, ha a 'művészi állandót' is éppilyen helyesen alkalmazzák). Vagyis az osztálynyelvi szavakhoz való, a társadalmi osztályok szerint változó viszonyulás, a hozzájuk kapcsolódó 'érzelmi' és 'művészi' tartalom lényegében ezen szavak helyes vagy helytelen, igaz vagy hamis használatát jelenti: valamely (nyelvi) alkotás művészi mivolta föltételezi a nyelvi anyag, azon belül a szavak, legfőképpen az osztálynyelvi szavak ideológiailag helyes alkalmazását.

Számottevő változás állt be a korábbiakhoz képest az „ítéletről” mint a gondolkodás nyelvi formájáról vallottakban is: láttuk, az *Ihlet és nemzet*, illetve az *Ady-vízió* lapjain József Attila még úgy vélte, hogy a predikatív szerkezet nem megfelelő formája a létező világ nyelvi ábrázolásának, mivel alany és állítmány ellentéteként látta a létező eredendő egységét. Ezzel szemben az *Irodalom és szocializmus*ban már a következőket írta:

„[...] csak akkor gondolkodunk helyesen, logikusan, ha egyik állításunk sem mond ellent a másiknak. Ez a logikai alapelv tehát nincs ellentmondásban a mi alapbölcsleti alapelvünkkel, t.i. hogy a fejlődés ellentétekben történik, hogy a dolgok ellentéteket tartalmaznak. Sőt, ha ezt a logikai alapelvet, hogy minden dolog azonos önmagával, mint ítéletet, szintén dolognak tekintjük, a formai elemzés megint csak bennünket igazol. Mert kimondván, hogy minden dolog azonos önmagával, a dolgot két más dolog ellentétének összefüggéseként fogtuk föl: az azonosság meg a dologság ellentétének összefüggéseként. Tehát amikor azt állítjuk, hogy ami változik, az egyben állandó is, nem mondunk ellent önmagunknak a logika szempontjából, hanem pusztán a dolog mélyén rejlő valóságos ellentétet emeljük a felszínre. Állításunk nem formai, hanem tartalmi.”⁵⁰

Látható, hogy az ítélet alany-állítmány szerkezete itt már nem hátráltató tényező a világ megismerésében – épp ellenkezőleg: a költő újfajta, dialektikus viszonyulása értelmében a dolgok már önmagukban is „ellentéteket tartalmaznak”, és ennek adekvát kifejezési módja az ítélet nyelvi formája; mi több, ez a nyelvi forma igazolja a dialektikus gondolkodás helyességét – igaz, nem jelölői, hanem dologi minőségében. Ez a változás minden bizonnyal ugyanannak a szerkezeti módosulásnak a következménye, amely a nemzet fogalmát is másodlagos jelentőségűvé fokozta le: nevezetesen, hogy a hangsúly a társadalmi osztályok ellentéteire helyeződött át. [Az *ember...*] kezdetű művészetbölcsleti töredékben a költő korábban már kifejtette, hogy a társadalom antagonizmusának lényegét az ész ellentmondásaiban látja, amelyeknek elemi kifejeződése az ítélet alany-állítmány szerkezete. Mivel az *Irodalom és szocializmus* művészetbölcslete már egyértelműen a erre az antagonizmusra helyezte a hangsúlyt a nemzeti közösség egységével szemben, ebből logikusan következett, hogy eme ellentét nyelvi kifejeződésének is központi szerepet tulajdonítson a továbbiakban.

Így viszont a költő a művészi nyelvhasználat elkülönítésére tett korábbi erőfeszítéseinek egy fontos pillérét iktatta ki: ti. az „ítélet-összepsztítási formulát”, amely kimondta, hogy a költői szó a versben szereplő ítéletek nyelvi formájának megsemmisítése által mutatja meg a dolgok eredeti egységét. Ennek ellenére, mint azt fentebb már említettem, szilárdan tartotta magát a korábban megszokott, születő és használt szó közötti ellentét hangsúlyozásához; igaz, az említett formula ennek az ellentétnek csupán egyik oldala, hiszen mindössze arra világít rá, *mi nem* jellemzi a költői

⁵⁰ JÓZSEF 1958, 79.

nyelvet a hétköznapi nyelvhasználathoz viszonyítva. A tárgyalt tanulmányban viszont a születő szó sajátosságának pozitív meghatározására is kísérletet tett – méghozzá a *ritmus* fogalmának bevezetésével, amivel egyszersmind a kétfajta megismerési mód (intuíció és spekuláció) egyesítésének régi kívánalma is visszatért:

„A valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek. [...] Miért? Mert a valóság formás, tehát a valóságnak is kettős minősége van. A formás valóság különbözőneműek folytonossága. Különbözőnemű mivoltára irányul alakító értelmünk és folytonosságához tapad szemléletünk. Ez dialektikusan történik. Mert *noha szemléletünk tapad a folytonossághoz és nem az értelmünk, mégis a folytonosságot értjük; és jóllehet nem a szemlélet, hanem értelmünk irányul a különbözőneműekre, mégis a különbözőneműeket szemléljük.* [...] Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy a műben, amely végső szemléleti egész, a valóság ellentéteinek, összefüggéseinek ritmust kell adniok, mert különben az összefüggések, ellentétek szemléletisége elsikkad. És más oldalról – a mű ritmusának ellentétet kell az értelem tudomására hoznia, mert különben a ritmus nem valóságos, hanem csak káprázatféle.”⁵¹

A szövegkörnyezetből egyértelműen kiderül, hogy József Attila nem csupán verstani értelemben használta itt a ritmus kifejezést – verses formájú szövegekben való alkalmazását egy szélesebb (bölcseleti) kontextusba helyezett törekvés legjellemzőbb alesetének tekintette („A versköltők élnek a legföltűnőbb ritmussal, – a versköltők használják a legföltűnőbb ellentéteket.”⁵²), amely törekvés az irodalmi alkotások összességét átfogná. Azonban a költő mindössze az elgondolás bölcseleti hátterének tisztázásáig jutott el; a ritmus fogalma minden bizonnyal alkalmas eszköze lehetett volna a művészi nyelvhasználat legfőbb sajátosságainak magyarázatához, József Attila szövege – egy Petőfi-idézetet mint példát leszámítva – mégsem kerített sort az elméletet alátámasztó konkrétumok taglalására.

Az eddigiekben a névvarázs-elméleten eszközölt változtatások közül azokat tárgyaltam, melyek megváltoztatták és/vagy kibővítették ennek összetevőit; azonban a legfontosabb módosulás talán mégiscsak egy központi jelentőséggel bíró fogalom, méghozzá a *névvarázs* elhagyásában áll. Mivel József Attila az *Irodalom és szocializmus* írásakor egyértelműen arra törekedett, hogy művészetelméletét egy meghatározóan szocialista szellemiségű teóriává dolgozza át, nyilvánvalóan meg kellett válnia minden olyan elméleti megfontolástól, ami ellenkezik a marxista ideológiával – márpedig, ennek tudományos világszemléletéből adódóan, a költészetnek a *mágia* alesetévé sorolása mindenképpen ezek közé tartozott. A nyelvi megformálás szintjén ez láthatóan nem jelentett problémát: az *Ady-vízió* fentebb idézett definíciójáról, miszerint a költészet „nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvarázs*”⁵³ – itt egész egyszerűen hagyta a „névvarázs” kifejezést, és az így is egy lezárt, hiánytalan gondolat maradt. De vajon végrehajtotta-e a költő ezt az műveletet az elmélet szintjén is? József Attila részben éppen azért tehetett olyan gyorsan magáévá a szocialista művészetfelfogást, mert annak legalapvetőbb törekvése, ti. hogy egyfelől hűen tükrözze a valóságot, másfelől ez által meg is változtassa azt,

⁵¹ JÓZSEF 1958, 97.

⁵² JÓZSEF 1958, 97.

⁵³ JÓZSEF 1995, 166.

lényegében megegyezik a mágikus nyelv- és művészetszemlélet szellemiségével; tulajdonképpen mindkettő a „cselekvő művészetet” favorizálja. Eme közös vonás valóban fontos szerepet játszott a költő marxista poétikai és költői törekvéseiben, de a hasonlóság két összetevője – vagyis a valóság hű tükrözése illetve annak megváltoztatása – értekező műveiben, legalábbis explicit formában, sohasem fonódott össze. A költészet *által* való cselekvés kívánalma nem annyira tanulmányait, mint inkább költői gyakorlatának némely alkotását jellemezte.⁵⁴ A névvarázs-elmélet kidolgozása során pedig, mint már említettem, alapvetően a költés *mint* cselekvés gondolata vezérelte, vagyis a hangsúlyt az irodalmi szöveget létrehozó tevékenységre helyezte – és így maradt ez az *Irodalom és szocializmus*ban is: a szöveg egyetlen kijelentés kivételével („Az öntudatlan munkás [...] nem irodalomban, művészetben keresi gyönyörködését. Öntudatos társa pedig ha irodalmat olvas, éppen ellenkező céllal teszi, – azért, hogy tanuljon.”⁵⁵) nem tett utalást a művészet társadalmi hasznosságára, viszont annál hosszabban tárgyalta a valósággal való megfelelés és a művészi forma kritériumait. Nincsenek tehát fogódzóink arra vonatkozóan, hogyan, milyen utakon formálta József Attila mágikus nyelv szemléletét szocialistává – az is lehet, hogy átalakítás ilyen értelemben nem is történt. Noha az az elmélet és fogalmi rendszer, melyet korábban a „költészet=névvarázs” tétel kifejtésére használt, szinte változatlanul fennmaradt, ez nem jelenti egyszersmind azt is, hogy a mágikus szemléletet is megőrizte: hiszen ez is csak utólagosan vált egy már korábban kialakított teória részévé, és így a költőnek elvileg nem jelentett elméleti nehézséget, hogy egy gyökeresen másfajta viszonyulással helyettesítse.

Az *Irodalom és szocializmus*ban József Attila lényegében tehát hű maradt korábban kialakított nyelv- és költészet szemléletéhez, viszont néhány fontos módosítást is végrehajtott rajta: az egyik, hogy a nemzet fogalmát ugyan nem változtatta meg és nem is vetette el, de határozottan elsúlytalanította. Egy másik annak a követelménynek a megjelenése, hogy a művészet (társadalmi) tartalma igaz is legyen, ne csak valódi – miáltal akaratlanul is túllépett azon az elgondoláson, hogy a szöveg művésziségének letéteményesei a nyelv alapegységeinek tekintett szavak volnának; hiszen igaz vagy hamis csakis valamely kijelentés – vagyis mondat vagy akár egész szöveg – lehet. Fontos változás továbbá, hogy a tanulmányban hangsúlyozottan dialektikus szemléletet érvényesített, aminek következtében az ítélet korábban inadekvátnak tekintett nyelvi formáját itt már a dolgok ellentéteit kifejezni képes eszközként tartotta számon; egyúttal kísérletet tett arra is, hogy rámutasson arra a szervező elvre, ami a műalkotásban ezeket az ellentéteket egésszé rendezi, mégpedig a ritmus fogalmának segítségével. Mind között a legfontosabb pedig, hogy az elmélet mágikus arculata tudományosra cserélődött – mintegy a teória színeváltozása révén minden ugyanaz maradt, mégis teljesen megváltozott.

⁵⁴ Leginkább talán *A város peremén* című versében, ahol a gépeket nevük által engedelmességre bírható állatokként jelenítette meg; vagy a *Bethlen István*ban, amely a címszereplő nevének versbeli említésével magát a személyt szándékozott a szövegbe börtönözni.

⁵⁵ JÓZSEF 1958, 81.

Bibliográfia

- JÓZSEF Attila 1958. Összes művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Akadémiai, Budapest
- JÓZSEF Attila 1967. Összes művei IV. Novellák, önvallomások, műfordítások. Akadémiai, Budapest
- JÓZSEF Attila 1995. Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek. Osiris, Budapest
- JÓZSEF Attila 2001. Összes tanulmánya és cikke. <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/>
- TVERDOTA György 1986. „József Attila nyelvészeti kájának forrásai”: Irodalomtörténeti Közlemények 90, 373–392.
- TVERDOTA György 1999. József Attila. Korona, Budapest

HOLLÓ ZSUZSANNA

Az állapotot kifejező múlt idejű melléknévi igenév a francia nyelvben

Nyelvtudományi doktori iskola

Bevezetés

A múlt idejű melléknévi igenévi alak igéből képzett, például: *dirigé, fini, pourvu, mort*. A negatív prefixummal ellátott alakoknak nincs igei megfelelője – ezek önálló melléknevek, pl.: *inconnu, dépourvu, dégarni, inédit*. Léteznek főnévisült particípium alakok is: *l'assemblée, le revenu, le permis*, stb..

Az igéből képzett particípium elsősorban az összetett igeidők képzésében játszik szerepet (*être* vagy *avoir* segédigével) aktív szerkezetben. Ekkor a mondat folyamatot fejez ki. Azonban, más szerkezetekben is előfordul, ahol különféle grammatikai, szemantikai, szintaktikai illetve pragmatikai tényezők alapján nem csak folyamatként, de állapotként is értelmezhető a particípium.

Nem arra keressük a választ, *miért* állapotot fejez ki, hanem *milyen esetekben* tekinthető annak. Célunk, hogy összefoglaljuk ezeket az eseteket¹. A megfigyelés alapvetően a fokhatározószó-melléknév együtt-előfordulásokra korlátozódott, ezért nem tudunk beszámolni minden olyan jelenségről, amiben megtalálható. Ezzel szemben számot tudunk adni más egyedi esetekről.

Az ige aspektusa

Egy megnyilatkozás aspektusának meghatározása az ige lexikális aspektusán alapszik. Vikner² (1985) a világban előforduló helyzeteket három típusra osztotta fel: állapot, folyamat, esemény. Az állapot és a folyamat befejezetlen, vagyis atelikus helyzetekre vonatkozik, az esemény maga pedig befejezett, más néven telikus. Az igék szemantikájára ugyanezek az osztályok érvényesek³. Telikus igék azok a kifejezések, amelyek pillanatnyi vagy elhúzódó eseményre utalnak, például: *livrer, prendre, plier, rejeter, couper, fermer, vider, renouveler, élever, allonger*. A telikus ige az jellemző, hogy van egy elérhető végpontja, vagyis az esemény az adott időtartomány végén lezárt, teljes. Ez a fogalom különbözik a „befejezés” fogalmától, mert egy szituáció lehet telikus anélkül, hogy befejeződne: „*Cédric construisait la maison (et il la construit toujours)*.”, és lehet befejezett anélkül, hogy telikus lenne: „*Il a nagé*”. Az atelikus helyzeteknek nincs valódi végpontja, az adott időtartomány tetszőleges osztatairól is elmondható, hogy a cselekvés, folyamat fennáll. Az atelikus igék folyamatra vagy állapotra utalnak: *soigner, user, nettoyer, imiter, jouer, vexer, choquer, remuer, dégoûter*.

¹ A vizsgálatot a FRANTEXT, francia nyelvű korpusz alapján végeztük. Ez nagyjából 70 millió szót, 1117 szöveget és a XX. századi, az 1900-tól 2000-ig terjedő időszak irodalmi műveit tartalmazza.

² VIKNER 1985, 97.

³ LEFEUVRE 2004, 3–4.

Egy megnyilatkozás vagy tagmondat aspektusa azonban nem mindig azonos a benne szereplő ige aspektusával: „*La lumière a été allumée.*”, „*La lumière est allumée*”. Az *allumer* ige telikus eseményre utal. Az első mondat folyamatot fejez ki, dinamikus értelmezést kap, ezzel szemben a második állapotot fejez ki, statikus értelmezést kap.

Általánosságban, akkor beszélünk állapotot kifejező megnyilatkozásról: a, „ha semmi nem történik, semmi nem változik, a kapcsolat a résztvevők és egy bizonyos tulajdonság között teljes mértékben állandó marad.” (cf. Vikner, 1985). b, Állapotnak tekinthető egy telikus folyamat eredménye is. c, Ha több esemény történik, akkor az állapot háttéreseményként szolgál.

Célunk a statikus értelmezésű mondatok elemzése. Ehhez az ige lexikális aspektusán kívül figyelembe kell venni más tényezőket is. Ezek nem csak nyelvi, hanem nyelven kívüli, azaz pragmatikai szempontok.

A megnyilatkozás aspektusa

Nyelvi tényezők

A mondatnak az aspektus szempontjából releváns nyelvtani elemei a következők: a, az ige lexikális szemantikája (aspektusa és jelentése); b, az ige külső argumentumának jelenléte vagy nem jelenléte, illetve annak szemantikája; c, az igeidő (tense). Az igés szerkezeten kívül az időhatározói csoport is megváltoztathatja a mondat aspektusát.

Nyelven kívüli tényezők

A mondat helyes értelmezéséhez a fent említett kontextusbeli tényezők és egy másik eszköz, a pertinencia⁴ elvének kombinálása alapján jutunk el. Eszerint az emberek közötti kommunikációban a befogadó a beszélő/szöveg szándékát kognitív folyamatok alapján értelmezi, azaz hipotéziseket állít fel. A folyamat alatt a régi információhoz kapcsolódó újak vagy megerősítik vagy gyengítik a már felállított hipotézist. A pertinencia annál nagyobb, minél több kognitív hatást produkál a beszélő/szöveg, és a befogadónak minél kevesebb erőfeszítést kell tenni az információ feldolgozásához. Tehát nemcsak a nyelvészeti tényezők alapján von le következtetéseket a befogadó, hanem a kognitív környezete alapján is, ami az előző hipotézist (a rövid távú memóriából származó információkat), a fizikai valóságot és a világról alkotott enciklopedikus ismereteit (a hosszú távú memóriából származó információkat) foglalja magába. Ezen elmélet szerint tehát egyidejűleg statikus és dinamikus értelmezést is tulajdoníthatunk egy mondatnak, tagmondatnak, de a kontextus, a relevancia elmélet által megfogalmazott gazdaságossági megfontolások és az események sorrendje magyarázatot adnak a kétértelműség feloldására.

⁴ HELLAND 2002, 146–149.

A participium szintaktikai funkciói⁵

A participium egyértelműen folyamatot fejez ki, amikor az összetett igeidők képzésében vesz részt aktív szerkezetben. A passzív és különféle szintaktikai szerkezetek elemeként is megtalálható, dinamikus és statikus értelmezésben egyaránt.

Azokat a mondattani szerepeit vesszük sorra, amelyekben a leggyakrabban fordul elő.

(1) Passzív szerkezetben: „*Notre ferme sera complètement rasée.*”, ezen belül is elliptikus⁶ szerkezetekben, mint: a, körülményhatározói értékkel bíró alárendelésben: „*Entièrement pris par les examens de fin d’année, il ne pouvait se déplacer à Boston.*” b, vonatkozó alárendelt mellékmondatnak megfelelő szerepben: „*J’ai cru démêler ça chez cette jeune personne, parfaitement élevée d’ailleurs.*”

(2) *être*+participium szerkezetben, ahol az ige intranszitiv: „*Il est évanoui.*”

(3) Abszolút szerkezetben⁷. Ez egy főnévi csoportból és egy állítmányi participiumból áll. A főnévi szintagma rész-egész kapcsolatot tart fenn a főmondat alanyával – testrészt, pszichológiai vagy viselkedésbeli tulajdonságot jelöl: „*Marcheret [...] esquisse un sourire, le torse légèrement bombé...*”

(4) Elsődleges névszói állítmányként⁸, ha az ige nem *être* : a, állapotot kifejező igékkel: *paraître, demeurer, rester, sembler, avoir l’air* stb., például: „*Ma mère restait extrêmement réservée.*” b, egyéb, elsődleges névszói állítmánnyal előforduló igékkel: *vivre, sortir, revenir, s’asseoir, rentrer, arriver, mourir* stb. típusú igékkel: „*Elle en sortit complètement guéri par le docteur M.*”

(5) másodlagos névszói állítmányként⁹ a *trouver, se trouver, sentir, se sentir, voir, laisser* típusú igékkel: „*Il l’accusait d’avoir rompu le combat en le laissant complètement isolé.*” Ide sorolható az *avoir* ige is, illetve a *voilà*¹⁰ szerkezet is: „*Le voilà terriblement troublé.*”

(6) jelzős szerkezetben, ahol a participium segédige nélkül közvetlenül a főnévhez kapcsolódik: „*brise épiciée*”.

Az állapotot kifejező participium elemzése

Telikus igék

Passzív

Helland a passzív szerkezeten belül megkülönböztet egy igei és egy melléknévi passzívet. Az igeiből képezi a melléknévi passzívet, technikailag úgy, hogy a külső argumentumot törli: „*Mais je suis méchant pour Irène. Elle était délicieusement parfumée, - et de la façon que je ne préfère pour elle: violemment.*” A tipikusan melléknévi használatú, vagyis az igehez már nem kapcsolódó participiumokat is

⁵ GAIFFE 1953, 348–349.; WARTBURG – ZUMTHOR 1958, 254–255.

⁶ GREVISSE 1986, 301–313.; KELEMEN 1985, 63–67.

⁷ FRONTIER 1997, 629–630.

⁸ ARRIVÉE et al. 1986, 83–86.

⁹ DUGAS 2004, 185–195.

¹⁰ RIEGEL 1996, 454.

ide sorolja¹¹: „*Elle n'est plus complètement ouverte à ce qu'il se passe.*” A rezultatív használatú, szintén állapotot kifejező participiumok is ide tartoznak. A rezultatív olvasat a pragmatikai inferencia¹² hatáskörébe tartozik. Egyszerű jelen időre és folyamatos múlt időre alkalmazható. Az összetett ige-időben lévő igei passzív mondat az adott premisszából¹³ kiinduló, a pertinencia elvén alapuló hipotézis: *La porte est ouverte.* —> *La porte a été ouverte.* Ha azonban az események egymást követik, akkor ez állapotváltozásra utal, ezért folyamatként értelmezzük a megnyilatkozást¹⁴. Ez explicit módon *puis, quand, lorsque, ensuite* típusú kötőszavakkal valósul meg: „*Les grilles sont arrachés, les pavés sont entassés...*”, „*Elles sont ensuite fermées à la marée basse.*” Folyamatos múlt időben az időhatározó megjelenése mondat elején szintén eseményre utal¹⁵: „*Il y a quarante ans était signé le traité de Rome.*” Ha jövő időre utal az időhatározó, akkor a mondat kétértelmű marad megszakított vagy elbeszélő folyamatos múlt időben¹⁶: „*Trois jours plus tard, j'étais arrêté.*” Inkoatív, azaz kezdő elbeszélő múlt időben, annak ellenére, hogy az ige atelikus állapot, lexikális jelentésénél fogva egy folyamat kezdetére utal, ezért igeként értelmezzük, például: *connaître*, ‚megtud’ jelentésben: „*Une foule de parents affolés se précipita à l'école dès que la nouvelle du massacre fut connue.*” Vannak olyan többjelentésű igék, amelyek konkrét és elvont értelemben használhatók: *abattre, perdre, abandonner, vider, égarer, user, paumer, ravager*. Figuratív jelentésükben lelkiállapotra vagy testi tünetre utalnak, ezért az atelikus pszichológiai igékhez hasonlóan viselkednek: „*L'arbre est abattue.*” -Igei passzív mondat, a fa kivágásáról van szó. „*Sion pleure, Sion est abattue. Mais il n'en sera pas toujours ainsi.*” - Az alany lehangolt érzelmi állapotára utal a participium. „*Il est abattu par la fièvre.*” -Elvont jelentésében a participium itt a láz miatti levert, erőtlen, testi állapotra utal. Egyes, kezdetben telikus, de statikus értelmezésű igék *par*-al bevezetett komplementuma nem ágensi, hanem okhatározói bővítmény, *grâce à, à cause de* prepozíciós kötőszavakkal helyettesíthetők¹⁷: „*Ses poumons sont rongés par le gaz.*”, „*Il est complètement séparé du monde par son innocence.*” A jelenidő a beszéd pillanatával egyidejűleg zajló eseményt is kifejezhet¹⁸: „*Le ballon est dégagé de la surface de réparation.*” (a helyszínről közvetítve), „*Votre carte est examinée.*” (egy bankautomata előtt). Jövő időben, időhatározóval állapotot fejez ki¹⁹ (kivéve *en dix minutes*): „*A huit heures, l'arbre sera abattue.*”, „*Quand tu seras complètement remis, je t'emmènerai à la Tour Eiffel.*”, „*Les vaches seront enrhumées pendant dix minutes.*”, „*Les portes seront fermées.*” -Időhatározó nélkül is állapotot fejez ki: *Az ajtók zárva lesznek.* A világról alkotott ismereteink és a gazdaságosság elve alapján nem a „bezárják az ajtókat” telikus esemény fog lezajlani. „*La commission sera formée.*” -Itt ígéről van szó,

¹¹ GARDES-TAMINE 1990, 84–85.

¹² HELLAND 2002, 79.

¹³ REBOUL – MOESCHLER 2000, 70.; 96.

¹⁴ VIKNER 1985, 102.

¹⁵ HELLAND 2002, 171–172.

¹⁶ HELLAND 2002, 176.

¹⁷ GAATONE 1998, 178–182.; MARTINET 1979, 174–175.

¹⁸ HELLAND 2002, 114–137.

¹⁹ VIKNER 1985, 109.

tehát dinamikus az értelmezés, de a következőben statikus: „*Celui-ci sera formé de chars réduits, mais très rapides.*” -Nem egy állapot kezdetére utal a megnyilatkozás, hanem magára az állapotra.

Alárendelt elliptikus szerkezetben²⁰

A, Körülmenyhatározói alárendelt mellékmondatban: idő-, ok-, cél-, módhatározói, megengedő, feltételes, összehasonlító, következményt, kivételt és kiegészítést kifejező mellékmondatokban. Például: „*comfortablement installée dans un fauteuil, elle lisait le journal*” = Tant qu'elle était confortablement installée ... (egyidejűségről van szó). „*Étant profondément endormi, je suis jeté hors de mon lit par un vacarme.*” = Quand j'étais profondément endormi ... (háttéreseeményről van szó).

B, Vonatkozó alárendelt mellékmondatban: „*La faune habituelle des ratatinés (...), entièrement définis par leurs hardes couleurs d'ardoise sale...*” =...qui sont entièrement définis... (statikus). Ha a *commencer* és *finir* intranszitiv igék alanya nem élő, akkor az nem a folyamat-interpretáció kiváltója²¹: „*La fête, commencée à huit heures, se terminera à l'aube.*” = qui a commencé ... Ha az események követik egymást, akkor igéről van szó (ahogy már fent említettük): „*Le commandant Favre, tué d'une balle à la tête, le lieutenant Ray, le sous-lieutenant Rivers, gravement blessés, le sous-lieutenant Bellot, blessé mais ramené...*”. A *tuer, abattre, gifler, mitrailler, violer, étrangler, exécuter, décapiter* stb. igék nem fejezhetnek ki állapotot, anti-statikus igék²².

Intranszitiv igék²³

Állapotot nem csupán a passzív szerkezet alapját képező tranzitiv igékből derivált participiumok fejezhetnek ki, hanem intranszitiv igék is. Ezek pronominalis igék mint *se perdre, se paumer, se déplacer, se mêler, se fendre, se tremper, se mouiller, se décomposer*. Jelen időben és folyamatos múlt időben: „...ces possibilités de bonheur qu'elle avait gaspillées follement et qui étaient irrémédiablement perdues.” „L'est complètement paumé dans ce lieu maléfique.” Elbeszélő múlt időben is állapotról van szó, ha a tagmondatot időhatározói értékű kötőszóval vezetjük be: „*Quand le papier fut complètement mouillé, il l'alluma et écouta le grésillement.*”, „*Lorsque le cylindre fut complètement arrêté, il te déposa à terre avec une douceur où il y avait de la tendresse.*”

²⁰ A francia nyelvben háromféle alárendelés létezik: körülményhatározói, vonatkozói és kompletív. Az első kettőben a participium jelen van, értelmezésére a passzív szerkezetre jellemző megfigyelések vonatkoznak. Az utóbbi egyedi esetnek számít a participium előfordulása szempontjából – legalábbis a mértékhatározószó-melléknév kollokációk esetében -, és abból a szempontból is, hogy nem magyarázható egységesen. Az elliptikus alárendelés csak kétféle lehet, szintén a Helland-féle passzív szerkezetekkel azonosítható, és értelmezéséhez a pragmatikai eszközre is szükség van.

²¹ RIVIÉRE 1990, 153.; GAATONE 1998, 47.

²² HELLAND 2002, 172.

²³ GAATONE 1998, 48–51.

Jelzős szerkezet²⁴

A, Alapvetően olyan igék alkotják, amelyek érzékelhető – látható, hallható, tapintható, érezhető – tulajdonságra utalnak.

1. Lehetnek tárgyas igéből képzett igenevek: „*des enfants bien élevés*”, „*un jour ensoleillé*”, „*appartement meublé*”, „*derrière le rideau de gauche légèrement relevé*”, „*vin épice*”
2. Egyidejűleg tranzitív és intranszitiv igékből képzettek: „*un passage peu éclairé*”, „*l'écrivain vieilli*”, „*le cuir durci*”, „*cheveux frisés*”, „*au moyen d'une corde qui est aussi la mèche démesurément grossie d'une lampe*”

B, Perfektív pronominalis igéből - *s'évanouir, se remettre, se répandre*, stb. - képzett jelzős szerkezetek: „*un homme évanoui*”, „*l'autre valide et complètement remis de ses blessures*”, „*les cheveux largement répandus sur le front*”, „*des monuments écroulés, sa jeunesse enfuie*”

C, Önálló kifejezések: „*journal parlé*”, „*la nuit tombée*”, „*un âge avancé*”, „*un oiseau envolé*”, „*l'un de ces roussignols avait poussé de cris parfaitement justifiés*”

Elsődleges és másodlagos névszói állítmány

Telikus igével statikus értelmezést kapnak az ebben a szerkezetben előforduló melléknévi igenevek: „*Sa femme et lui ont l'air parfaitement unis.*”, „*Il faudra vivre complètement séparés.*”, „*Cette situation s'est trouvée complètement transformée.*”, „*Du coup, me voilà complètement réveillé.*”, „*Elle a les yeux fermés.*” Ha jelen van az ágens, akkor ige a participium: „*... toute cette noire affaire m'avait paru démesurément grossie par les ennemis de l'église.*” Azonban az értelmezés a fent említett, *séparer, ronger* típusú igék használata alapján történik: „*Il aimerait [...] se sentir soulevé par une vague d'amour à sa vue, au lieu de quoi le bébé à l'arrivée ne lui semble qu'une petite larve étrangère.*” - A *soulever* ige kezdetben telikus, de az ágensi komplementum szemantikája más hipotézist von maga után. Ezenkívül, a névszói állítmányt bevezető ige szemantikája is döntő fontosságú: „*Elle en sortit complètement guéri par le docteur M.*” (statikus).

Abszolút szerkezet

Ezt a konstrukciót úgy lehet tekinteni, mint egy rövidített tagmondatot, ami megfelel az *avoir* + tárgy + elsődleges névszói állítmányból álló szerkezetnek: „*Il était étendu, les yeux clos, le torse légèrement relevé par le coussin.*” = ...il avait le torse légèrement relevé...

Atelikus igék

Passzív

Az atelikus igék közül az állapotigékről van szó egyszerű jelen időben, folyamatos múlt időben. Ide soroljuk: a, a kezdetben telikus és atelikus aspektussal egyaránt rendelkező igéket mint *caractériser*: „*Je passais d'un état nettement caractérisé d'ankylose côté gauche à un état...*”; b, Ilyenek a

²⁴ GREVISSE 1986, 783–785.; Le Nouveau Bescherelle 1984, 115–116.; MAUGER 1984, 269.

pozíciós igék²⁵ is: *recouvrir, envelopper, voiler, couvrir* stb. Ezek dupla szerkezetűek: x letakarja y-t z-vel, y le van takarva z-vel. Pragmatikai okok miatt, mivel nem lenne informatív, ezeket kötelező komplementummal használni: „*Le jardin est entouré d'arbres.*”, „*chargées d'olives qui traînent jusqu'au sol. Il m'a fallu en soulever une pour faire passer la voiture qui en est entièrement enveloppée.*”; c, A kompozíciós igék²⁶ mint *composer, former*, és a *viser, concerner* típusú igék is kettős aspektussal rendelkeznek, itt állapotra utaló példákat hozunk fel: „*la dernière était entièrement composée de documents photographiques*”, „*les socialistes étaient particulièrement visés*”.

A pszichológiai igék²⁷ atelikusak: *émouvoir, choquer, vexer, surprendre, troubler, bouleverser, décevoir, gêner*, közülük egyesek mint például *blessé* (megsért jelentésében), *vider* (elfáraszt), *retourner* (meghat) két aspektusúak. A *par* prepozíciót élő ágens előtt használjuk, a *de* előljárószt pedig egyaránt élő, nem élő ágens esetén. Mivel okhatározói értékkel bírnak, az ágens az *à cause de* kötőszóval helyettesíthető. „*je suis aussi ému par elle que l'on peut être*”, „*Liselotte était complètement désorientée par l'apparent illogisme de l'attitude de Giuseppe.*” A kognitív igék mint például *connaître*, szintén atelikusak: „*ils étaient parfaitement connus de ses correspondants*”. Ez a megnyilatkozás kétértelmű marad, ahogy a pszichológiai igék második csoportjába tartozó – *aimer, respecter, souhaiter, préférer, vouloir, regretter*, stb. - igéket tartalmazó megnyilatkozások is. Helland²⁸ ezt úgy magyarázza, hogy igei passzívok, mert van aktív megfelelőjük pl: „*Il est aimé.*” – „*On l'aime.*” Passzív kritériumnak is alávetethetők: „*Il fut respecté par le public.*” Melléknévi passzívok, mert főnévvel módosíthatók: „*un homme respect*”, és fokozhatók mértékhatározószóval: „*Il est très respecté.*” A *connaître* ige azonban önálló melléknévként is létezik: „*tout est parfaitement connu et enregistré*”.

Kevés, folyamatot kifejező igenek mint *menacer, soigner, opposer* statikus vagy önálló melléknévi használata is van, más jelentéssel: *menacer*: megfenyeget, *menacé*: veszélyben van, törékeny.

„*J'ai vu votre âme dans un rêve, et je l'ai vu gravement menacé.*” *soigner*: gondoz, alaposan csinál vmit., *soigné*: gondozott, alapos, borsos (számla): „*Si le film se fait, la séquence sur le suicide sera particulièrement soignée.*” A feltételes módban lévő alárendelt tagmondatot időhatározóként értelmezhetjük: „ha majd a film elkészül”, ezért állapotra utal a jövő idejű főmondat. *opposer*: ellenez, *opposé à*: ellentétes valamivel. „*des milieux dont les idées étaient diamétralement opposées aux siennes*” A *fatiguer* ige állapotra és folyamatra is utalhat ágensi komplementum jelenlétében: „*Il est fatigué du voyage.*” - fárasztóan telik az utazás, - egy folyamat eredményére utal: a nap végén elfáradt.

Alárendelt elliptikus mondat:

A, „*Beaucoup plus malade que vous. Arthur se rétractait, blessé par le piètre avantage que lui laissait la comparaison.*”;

B, „*Combien de fois Omer, ému par le chagrin de ce pauvre homme, s'était arrêté devant la boutique du libraire.*”

²⁵ GAATONE 1998, 99–102, 203.

²⁶ GAATONE 1998, 106–202.

²⁷ GAATONE 1998, 98.; 204–208.

²⁸ HELLAND 2002, 140–142.

Névszói állítmány:

„Papa semble complètement retourné.”, „Fabia est descendue et je suis revenu à moi, encore bouleversé...” , „Il l'accusait d'avoir rompu le combat en le laissant complètement isolé.”, „Le voilà terriblement troublé.”

2. 2. 4. Jelző:

„Un type complètement ahuri par les événements”, „On le couchait dans le lit avec ces gestes rapides qu'ont les infirmières quand il s'agit d'un malade mortellement atteint.”

Abszolút szerkezet:

„L'âme ému et les doigts tremblants, pieux, il touche les roseaux desséchés.”

Befejezés

A célunk az volt, hogy a nyelvészeti és pragmatikai tényezőket figyelembe véve összefoglaljuk azokat a tendenciákat, amelyek alapján egy megnyilatkozásnak, mellékmondatnak vagy egy főnév+participium egységnek statikus értelmezést tulajdoníthatunk.

A probléma elsősorban a passzív szerkezetben előforduló múlt idejű participiummal kapcsolatban merült fel, ami maga után vont a passzív szerkezet tulajdonságait magukban hordozó elliptikus alárendelt – körülményhatározói és vonatkozó – mellékmondatok vizsgálatát is; másodsorban pedig a főnév+participium csoport értelmezésében találtunk szabályszerűségeket. Ezenkívül, gyakori előfordulását egyéb szintaktikai szerkezetekben is észleltük. Megállapítható, hogy ezek a participium használatára leginkább jellemző mondattani funkciók alkalmasak annak illusztrálására, hogy egy interpretáció együttesen több tényezőtől függ.

Ugyanakkor a vizsgálat hátrányaként hozható fel, hogy bizonyos funkciókról (pl. rögzült igei kifejezésekben) nem tudunk beszámolni, mert a participiumokat mértékhatározószók környezetében vizsgáltuk. A tanulmány kiegészíthető ezen egyedi esetek elemzésével, illetve a dinamikus értelmezést kiváltó tényezők ismertetésével.

Bibliográfia:

- ARRIVÉ, M. et al. 1986. La grammaire d'aujourd'hui: guide alphabétique de la linguistique française. Flammarion, Paris. Base textuelle FRANTEXT, ATILF – CNRS & Université de Lorraine. Site Internet: <http://www.frantext.fr>.
- DUGAS, A. 2004. „Les attributs du complément d'objet”: Lexique, syntaxe et lexique-grammaire. Leclère, C. Benjamins, Amsterdam.
- FRONTIER, A. 1997. La grammaire du français. Belin, Paris.
- GAATONE, D. 1998. Le passif en français. Duculot, Louvain-la-Neuve.
- GAIFFE, F. 1953. Grammaire Larousse du XXe siècle. Larousse, Paris.
- GARDES-TAMINES, J. 1990. La grammaire. Syntaxe. Colin, Paris.

- GREVISSE, M. 1986. *Le bon usage: grammaire française*. Duculout, Paris-GemblouxHELLAND, H. P. 2002. *Le passif périphrastique en français moderne*. Museum Tusculanum Press, Copenhagen.
- HELLAND, H. P. 2002. *Le passif périphrastique en français moderne*. Museum Tusculanum Press, Copenhagen.
- KELEMEN, J. 1985. *Grammaire du français contemporain*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LEFEUVRE, Florence – NICOLE, David 2004. *La phrase nominale existentielle et la distinction aspectuelle télélique / atélique*. [http://www.d.a.nicola.free.fr/research/Lefeuve.Nicolas.Telicite/Le Nouveau Bescherelle](http://www.d.a.nicola.free.fr/research/Lefeuve.Nicolas.Telicite/Le%20Nouveau%20Bescherelle): *La grammaire pour tous: dictionnaire de la grammaire française*. 1984, Hatier, Paris.
- Le Nouveau Bescherelle: La grammaire pour tous: dictionnaire de la grammaire française*. 1984, Hatier, Paris.
- MARTINET, A. 1979. *Grammaire fonctionnelle du français*. Didier: Centre de Recherche et d'Études pour la diffusion du français, Paris.MAUGER, G. 1984. *Grammaire pratique du français d'aujourd'hui: langue parlée, langue écrite*. Hachette, Paris.
- MAUGER, G. 1984. *Grammaire pratique du français d'aujourd'hui: langue parlée, langue écrite*. Hachette, Paris.
- REBOUL, Anne – MOESCHLER, Jacques 2000. *A társalgás cselei – Bevezetés a pragmatikába*. Osiris Kiadó, Budapest.RIEGEL, M. et al. 1996. *Grammaire méthodique du français*. PUF, Paris.RIVIÈRE, N. 1990. „Le participe passé est-il verbe ou adjectif?": *Travaux de Linguistique et de Philologie* 28, 131–169.
- RIEGEL, M. et al. 1996. *Grammaire méthodique du français*. PUF, Paris.
- RIVIÈRE, N. 1990. „Le participe passé est-il verbe ou adjectif?": *Travaux de Linguistique et de Philologie* 28, 131–169.
- TOGEBY, K. 1982 – 1985. *Grammaire française*. Akademisk Forlag, Copenhagen.
- VIKNER, C. 1985. „L'aspect comme modificateur du mode d'action: à propos de la construction être+participe passé": *Langue Française* 67, 95–113.
- WARTBURG, Walther von – ZUMTHOR, Paul 1958. *Précis de la syntaxe du français contemporain*. Francke, Berne.

Ez a lap üres

NARDAI KATALIN

Szórendi nehézségek a svédben*Nyelvtudományi doktori iskola***Bevezetés**

„A svéd nyelv szórendje kötött, a magyar ezzel szemben szabad szórendű” – ezt gondolja egy átlagos skandinavisztika szakos hallgató erről a kérdésről. Oktatói tevékenységem során gyakran tapasztalom, hogy a svéd nyelvet tanuló hallgatók csak az alapvető szintaktikai szórendi szabályokat ismerik, és kevésbé tájékozottak az egyéb motiváltságú (szemantikai és szövegtani) mondat szerkesztési lehetőségekről, ill. a szabályoktól eltérő, mégis viszonylag gyakran használt mozgatókról. Mind ebben az is közrejátszik, hogy a magyar szórendi szabályokat alig ismerik, és emiatt a két nyelv rendszerét nem tudatosan kapcsolják össze.

Jelen írás célja az, hogy egyrészt átfogó képet nyújtson a svéd szórend mind szintaktikai, mind szemantikai és szövegtani működéséről, másrészt hogy mindezt magyar szemmel vizsgálva feltárja a két nyelv eltérő viselkedését. Tapasztalataim szerint a svéd nyelvű szakirodalom kontrasztív szempontokat ritkán vesz figyelembe, ezért az elemzés annak kiegészítésére is alkalmas lehet. Végül pedig olyan tipikus tévesztéseket, bizonytalanságokat kutató fel, amik speciálisan magyar problémának mondhatóak.

Először felvázoljuk mindkét nyelv szórendi rendszerét, majd részletesen ismertetjük a svéd nyelvre vonatkozó szintaktikai szabályokat. A következő rész azokat a nem szintaktikai jellegű (szemantikai és szövegtani) elveket vizsgálja meg, amik szintén szerepet játszhatnak a svéd mondat szerkesztésben. Ezután a nehézséget okozó, konkrét szórendi jelenségekkel foglalkozunk, majd a következő részben részletesen megnézzük azokat az eszközöket, amik segítségével a szövegtani szerepek jobban érvényesülhetnek a svédben. Végül konkrét szövegeken vizsgáljuk meg, hogy a felsorolt speciális szórendi jelenségek mikor okoznak valóban problémát.

Kiindulópontul elsősorban Ekerot¹ írása szolgált, ezért a terminológiában az általa használt „téma”-„réma” fogalmakat használjuk, időnként utalunk azonban a magyar szakirodalomban gyakori „topik”-„predikátum”-„fókusz” terminusokra is².

Áttekintés**A svéd szórend**

A svéd szórendet, akárcsak az angolét, a németét vagy a többi skandináv nyelvet elsősorban szintaktikai szabályokkal szokták leírni. A szórend domináns szerkezeti funkcióján kívül a mondat szerkesztésben ugyan érvényesülhetnek más elvek is, de sokkal kisebb mértékben. A számos szintakti-

¹ EKEROT 1995.

² vö. pl. É. KISS 1998.

kai megkötés miatt a szórend csak kis mértékben variálható, sokkal kevesebb mozgatósi lehetőség adódik, mint a magyarban. Nézzünk néhány példát arra a svédben, amikor a szórend változtatásával nyelvtani különbségeket tudunk kifejezni:

1. Mondatfajták (kijelentő mondat vs. eldöntendő kérdés):

Han har inte gjort läxorna. 'Nem csinálta meg a leckét.'

Har han inte gjort läxorna? 'Nem csinálta meg a leckét?'

Míg a magyarban egyedül az intonáció különbözteti meg egymástól a kétfajta mondatot, a svédben erre elsősorban a szórend szolgál.

2. Szintaktikai szerepek (alany vs. tárgy):

Kalle älskar Lisa. 'Karcsi szereti Lizát.'

Lisa älskar Kalle. 'Liza szereti Karcsit.'

A svédben az alanyt és a tárgyat kifejező NP alakja nem különbözik egymástól (vö. magyar), ezért itt csak a sorrend segít eldönteni, hogy melyik NP-nek melyik szerep jut.

3. Főmondat vs. mellékmondat:

Vad heter du? 'Hogy hívnak?'

Jag vet inte vad du heter. 'Nem tudom, hogy hogy hívnak (téged).'

A svédben a mellékmondatban szereplő kérdés attól különül el a főmondat funkciójú kérdéstől, hogy a ragozott ige nem az alany előtt, hanem mögötte helyezkedik el. A magyarban a szórend megegyezik.

A magyar szórend

Bár a magyar nyelv sem mondható szabad szórendűnek³, a svédde ellentétben a szintaktikai funkciók csak kis mértékben befolyásolják a szórendet: a fő rendezési szempont általában a tematikus- és a fókuszfunkció. A domináns tematikus funkciót, azaz a téma és réma közti különbséget például így tudjuk kifejezni a szórend segítségével:

A tanár szereti Petit. (téma/topik=a tanár)

Petit szereti a tanár. (téma/topik=Peti)

A magyar szórend általában topik – predikátum szerkezetű⁴, ahol a topik felel meg a témának, a predikátum pedig a rémának. Azonban a ragozott ige elé a fókusz pozícióba kiemelhetünk egy re-matikus elemet, ami egyben hangsúlyt is kap (semleges mondatban a mondathangsúly az ige-n van). Ilyenkor a fókuszon kívül az összes többi mondatrész ismert információt hordoz:

A tanár Petit szereti. (téma=tanár, szereti; fókusz/réma=Peti)

Összehasonlítás

³ vö. É. Kiss 2006, 110.

⁴ vö. É. Kiss 1998, 30.

Nézzünk példát arra, ahol jól látszik, hogy a svédben sokkal kevesebb mozgatósi lehetőségünk van, mint a magyarban:

Karcsi 'szereti Lizát.
Karcsi 'Lizát szereti.
Lizát 'szereti Karcsi.
Lizát 'Karcsi szereti.
'Szereti Karcsi Lizát.
'Szereti Lizát Karcsi.

Kalle 'älskar Lisa.
Det är 'Lisa som Kalle älskar.
Lisa 'älskas av Kalle.
Det är 'Kalle som älskar Lisa.
Kalle ÄLSKAR Lisa.
Kalle ÄLSKAR Lisa.

A svédben az látszik, hogy amit a magyar egyszerű szórendi variálással el tud érni (azaz különböző mondatrészeket hangsúlyoz, emel ki topikba vagy fókuszba, mellesleg kihasználja az összes variációs lehetőséget), azt a svéd szórendi mozgatóssal egyáltalán nem tudja kifejezni. Ennek oka, hogy az alany és a tárgy alakja megegyezik, ezért azok csak a sorrenddel különíthetők el egymástól. Amint felcseréljük őket, mást fog kifejezni a mondat:

Lisa älskar Kalle. 'Liza szereti Karcsit.'

A svéd kénytelen más nyelvi eszközökhöz folyamodni, hogy ki tudja fejezni a magyar mondat különböző tematikus viszonyait:

1. intonáció: fókuszhangsúlyt kap a rematikus elem: 1147–157 p.
2. (hangsúlyos) kiemelő szerkezet (vö. 1154. p., 156. p.): 143–147 p., 2., 4, példamondat
3. szenvedő szerkezet: 139–144. p., 3. példamondat

Bár a választott példamondat a svédben valóban nem ad teret a mozgatóssra, ez mégsem jelenti azt, hogy a svédben egyáltalán nincs szórendi variálásra lehetőség (részletesen vö. 147. p., *a*, pont.):

Kalle pratade med Lisa på universitetet igår. 'Karcsi beszélgetett Lizával tegnap az egyetemen.'
Igår pratade Kalle med Lisa på universitetet. 'Tegnap Karcsi beszélgetett Lizával az egyetemen.'
På universitetet pratade Kalle med Lisa igår. 'Az egyetemen Karcsi beszélgetett Lizával tegnap.'

A variációs lehetőségek számán kívül nem egyezik a két tárgyalt nyelvben a bővítmények általános elhelyezése sem. Az igei bővítményeket a magyarban az ige elé és mögé is szabadon helyezhetjük, míg a svédben az igei bővítmények többnyire az ige jobb oldalára kerülnek (a „tartalmi mezőbe”, vö. következő fejezet). Topikalizálni a svédben csak egyetlen mondatrészt lehet, míg a magyarban számbeli megkötés ezen a téren nincsen. A főnévi csoport is mutat különbségeket: a svédben nem ritka a fej jobb oldalán álló jelzői bővítmény, ez a magyarban csak marginális esetben fordul elő (pl. *mannen på gatan* – 'az utcán lévő férfi', '?a férfi az utcán', de 'a férfi ott az utcán'). Az általános mondat szerkesztésről tehát elmondhatjuk, hogy a svédben a súly inkább jobbra tolódik, míg a magyarban ilyen tendenciát nem figyelhetünk meg.

Szintaktikai szórendi szabályok a svédben

A svéd szórend szabályait általában kétféle módszerrel szokták leírni: 1. egyes mondatzszakaszokra, mondat típusokra vonatkozó szabályok megnevezésével (pl. fordított szórend), 2. a Diderichsen-féle

mondatséma segítségével⁵. Kezdő szinten elegendőnek bizonyul az első megoldás, de haladóbb szinten jobban alkalmazható a komplexebb mondatséma. Lássuk ezeket a lehetőségeket részletesebben:

1. Egyes mondatszakszokra, mondat típusokra vonatkozó szabályok:

- főmondat, egyenes szórend: a sorrend általában alany + ragozott ige
- főmondat, fordított szórend (inverzió): ha az első helyre nem az alanyt, hanem egy másik mondatrészt helyezünk (pl. időhatározót), akkor utána a sorrend ragozott ige + alany (V2-szabály)
- eldöntendő kérdés: ragozott ige + alany
- felszólító mondat: ragozott ige + nincs alany
- mellékmondat, egyenes szórend: kötőszó + alany + ragozott ige
- mellékmondat, BIFF-szabály: a ragozott igét megelőzi a mondathatározó (BIFF: *i Bisatsen kommer Inte Före Finitet, 'a mellékmondatban az inte a ragozott ige előtt jön*)

Ezek a szabályok didaktikai szempontból jól használhatóak, de valójában csak a mondat első felének rendezéséről szólnak.

2. A Diderichsen-féle mondatséma (és annak továbbfejlesztett változatai)⁶:

A Diderichsen-i mondatséma, akárcsak a német grammatikában általánosan elfogadott pozíciós elemzés abból indul ki, hogy a szórend topológiailag leírható, azaz 7, egymást követő pozíciót tartalmaz. Ezeket a különböző mondatrészek töltik be. Egy pozícióba elvileg egy frázis kerülhet, de egyes pozíciók megengednek több frázist is (a mellérendelés egy frázisnak számít). Egyetlen pozíció betöltése kötelező, ez a ragozott ige helye (V1).

A svéd mondat 3 központi „mezőre” osztható, ezek a *kezdő* (sv. *initialfält*), a *középső* (sv. *mittfält/nexusfält*) és a *zárómező* (sv. *slutfält/innehållsfält*). Ezeket nevezhetjük a „belső mondat” részeinek. Ritkán, de előfordulhatnak ezen a belső mondaton kívül elhelyezett, ahhoz csak lazábban kapcsolódó mondatrészek is, ezek helyét hívjuk *előmezőnek* (sv. *förfält*) ill. *utómezőnek* (sv. *efterfält*).

KIBŐVÍTETT MONDAT				
előmező	BELSŐ MONDAT			utómező
	kezdő mező	középső mező	záró mező	
<i>Ja, 'Igen,</i>	<i>i morgon holnap</i>	<i>kan hon nog tud ö talán</i>	<i>vara med, lenni velünk,</i>	<i>eller hur? nemdebar?'</i>
<i>I morgon, 'Holnap,</i>	<i>då akkor</i>	<i>kan hon nog tud ö talán</i>	<i>vara med, enni velünk,</i>	<i>din syster. a növéred.'</i>

A főmondat és a mellékmondat szórendje egyedül a középső mezőn belüli pozíciók sorrendjében különbözik: a tipikus mellékmondat középső mezője alany – mondathatározó – ragozott ige (N1-

⁵ vö. pl. EKEROT 1995, 75.

⁶ vö. JÖRGENSEN 1987.; ANDERSSON 1993.; SAGR.

A1-V1), a tipikus főmondatban ugyanez ragozott ige – (alany) – mondathatározó (V1- N1-A1). Abban az esetben, ha mondathatározó nincs a mondatban, és az alany topikalizált (=egyeses szórend), akkor a főmondat és a mellékmondat szórendje megegyezik. A záró mező mindkét fajta mondatban azonos: V2 (pl. ragozatlan igei rész) – N2 (pl. tárgy) – A2 (egyéb határozók).

(BELSŐ) FŐMONDAT						
	középső mező			záró mező		
kezdő mező	V1	N1	A1	V2	N2	A2
<i>Då</i> 'Akkor	<i>kan</i> <i>tudja</i>	<i>hon</i> <i>ő</i>	<i>inte</i> <i>nem</i>	<i>läsa</i> <i>olvasni</i>	<i>boken</i> <i>a könyvet</i>	<i>hemma.</i> <i>otthon.'</i>

(BELSŐ) MELLÉKMONDAT						
	középső mező			záró mező		
kezdő mező	N1	A1	V1	V2	N2	A2
<i>eftersom</i> 'mivel	<i>hon</i> <i>ő</i>	<i>inte</i> <i>nem</i>	<i>kan</i> <i>tudja</i>	<i>läsa</i> <i>olvasni</i>	<i>boken</i> <i>a könyvet</i>	<i>hemma.</i> <i>otthon.'</i>

(Találunk a szakirodalomban arra is példát, hogy a mellékmondat és a főmondat szórendi sémáját egyetlen sémába vonják össze⁷. Véleményünk szerint azonban ez a kissé erőltetettnek tűnő megoldás inkább bonyolultabbá, és nem egyszerűbbé teszi a leírást, didaktikai szempontból pedig emiatt nem igazán használható.)

a) A *kezdő mező* (Fund), másnéven „fundamentum” vagy „mondatbázis” egyetlen pozícióból áll, ez a mellékmondatban az alárendelő kötőszónak a helye, a főmondatban pedig valamelyik mondatrész emelhető ki ide (megfelel kb. a magyar topiknak). Leggyakrabban az alany foglalja el a fundamentum helyét (80%-ban⁸), egyébként tipikusan a határozói bővítmények pozíciója. Ezek közül is leginkább az időhatározó topikalizálódik:

I maj ska de resa till Ungern.
'Májusban Magyarországra fognak utazni.'

Ritkábban kerül előre a tárgy, a helyhatározó vagy a módhatározó. Ezek a fundamentumban többnyire erős hangsúlyt kapnak vagy kontrasztív funkciót látnak el:

Bredvid honom sitter en vacker flicka. 'Mellette ül egy szép lány.'
Med stor hastighet närmade sig rymdkapseln mot jordatmosferan. Nagy sebességgel közeledett az űrhajó a Föld légköre felé.'
Den tyngsta väskan har jag ställt bakom trappan. 'A legnehezebb táskát tettem a lépcső mögé.'

Egyes mondathatározók is topikalizálhatóak, pl. *inte* 'nem', *aldrig* 'soha', *nog* 'bizonyára', *antagligen* 'valószínűleg'. Speciális körülmények között még a ragozott ige is mozgatható ebbe a

⁷ pl. JOSEFSSON 2011.; ANDERSSON 1993.

⁸ vö. EKEROT 1995, 85.

pozícióba, ilyenkor a helyét a belső mondatban a *göra* ige megfelelő alakja helyettesíti, megfelelően ezzel annak a korábban említett szabálynak, hogy a V1-es pozíció betöltése kötelező:

Springer gör han varje morgon. kb. 'Futni minden nap fut.'

Nézzünk egy (ritkán előforduló, de lehetséges) példát arra, amikor az infinit igealakot bővítményeivel együtt topicalizáljuk:

Glömt sin hatt har den gamle mannen på tåget. Kb. 'Ott felejtette az öregember a kalapját a vonaton.'
(Vö. *Den gamle mannen har glömt sin hatt på tåget.*)

A kiegészítendő kérdésekben a fundamentumot a kérdőszó foglalja el:

Vem har gjort denna vackra väska? 'Ki készítette ezt a szép táskát?'

A fundamentum pozíciója egyes esetekben maradhat betöltetlenül is, egyrészt olyan mellékmondatokban, ahol hiányzik a kötőszó:

Jag hittar inte boken som jag fick av Maria. 'Nem találok a könyvet, amit Máriától kaptam.'

Másrészt a felszólító mondatokban és eldöntendő kérdésekben:

Ring mig i morgon! 'Hívj fel holnap!'

Har han glömt sin hatt på tåget? 'A vonaton felejtette a kalapját?'

b) A *középső mező* vagy más néven „*nexus*”-mező ad helyet a ragozott igealaknak (V1), a nem topicalizált alanynak (N1) és a mondathatározónak (A1) (összesen 3 pozíció). A középső mezőt érintő főmondat-mellékmondat közötti különbséget már korábban említettük. Ha több mondathatározó is található a mondatban, akkor azok közül általában a rövidebbek, hangsúlytalanok (pl. *ju*) állnak elől, a tagadást kifejezőek pedig utoljára jönnek:

Hon ska väl antagligen ändå inte flytta till USA. 'Bizonyára feltehetően mégsem költözik az USA-ba.'

c) A *záró mező* vagy *tartalmi mező* tartalmazza az igei bővítményeket. Itt is 3 pozíciót állapíthatunk meg: a V2-ben találjuk az infinit igealakokat és az igekötőt, az N2-ben az ige névszói bővítményei helyezkednek el (indirekt tárgy (magyarban részeshatározó), direkt tárgy, tényleges alany (ha formai alany foglalja el az N1-et) és névszói állítmányi rész (predikatívum)), és végül az A2-es pozícióba kerülnek az ige határozói bővítményei. Az N2-es pozíción belüli sorrend kötött (ld. az előbbi felsorolást), míg az A2-n belül nincs szintaktikai kötöttség. Itt a mondatrészek sorrendjét különböző nem szintaktikai jellegű elvek szerint lehet meghatározni.

d) Az *előmező* (*iniciális extrapozíció*, XP) többnyire főleg egyenes szórendű belső mondatokhoz kapcsolódik. Abban különbözik a kezdő mezőtől (fundamentumtól), hogy nem következik utána inverzió. Szerepelhet itt pl. olyan mondatrész, amit a belső mondatban névmással megismétlünk:

Min bil, har du sett den? 'A kocsimat, azt láttad?'

Nagyon gyakori, főleg beszélnyelvi szerkezet az előmezőbe kiemelt és a fundamentumban *så*-val megismételt mondatrész (*så* 'így'):

I morgon så får jag hem. 'Holnap hazautazom.'

Gyakran helyezünk az előmezőbe egyes mondathatározókat is:

Förresten, du kan ta min cykel. 'Egyébként elviheted a biciklimet.'

A megszólítást is általában az előmezőbe helyezzük, a belső mondaton kívülre:

Bertil, nu får det vara nog. 'Bertil, most már elég legyen.'

e) Az *utómező* (*finális extrapozíció*, XP) helyének kihasználása nagyon gyakori, előfordul fő- és mellékmondatokban is. Ennek is általában valamilyen nyomatékosító, kommunikációt elősegítő funkciója van. Nézzünk néhány tipikus példát (a teljesség igénye nélkül):

- Finális extrapozícióba helyezett mondatrész, aminek a belső mondatban névmási megfelelője van:

Om du inte får tag i henne snart, din syster, får vi be någon annan.

'Ha hamarosan nem találod meg a nővéredet, akkor mást kell megkérnünk.'

- Ennek fordítottja, amikor valamely nominális összetevőt vagy határozót névmási alakban megismétlünk az utómezőben:

Din bror har varit i Tyskland, han. 'A bátyád, ő járt Németországban.'

Inte har han varit i Tyskland, inte. 'Nem járt Németországban, nem (bizony).'

- A határozói összetevőt a mondat végére tesszük, pl. egy kommentáló, hangsúlytalan mondat-határozót:

Och så sätter du dig i stolen, bara. (Vö. Och så sätter du dig bara i stolen.)

'És most szépen leülsz a székre.'

- Visszakérdező kifejezés (=egy eldöntendő kérdést helyettesítünk kijelentő mondattal és a visszakérdezéssel):

Kommer du i morgon, eller? 'Jössz holnap, ugye?'

Han kommer i morgon, {ja/valinte sant/eller hur}? 'Jön holnap, nemdebar?'

- Túl hosszú (nehéz) mondatrészek előszeretettel kerülnek eredeti helyük helyett a mondat végére, amennyiben így a közlés értelmzését megkönnyítik:

När du skrev till mig [...] i fredags att det var dags att slå till blev jag faktiskt orolig. 'Amikor azt írtad nekem pénteken, hogy ideje megállapodni, igazán nyugtalan lettem.'

Nem szintaktikai szabályok, elvek

A domináns szintaktikai szabályokon kívül más tényezők is szerepet játszanak a svéd szórend kialakításában. Az összetevők mozgásában, kisebb mértékben ugyan, de a következő elvek is részt vesznek.

*a, kontaktuselv*⁹: a bővítményt a fej közelébe helyezzük, lehetőleg közvetlenül mellé (magyarban általában a fej elé, svédben elé is és mögé is kerülhet). Ez az elv azonban elégtelennek bizonyul, amikor a fejhez több bővítmény is tartozik:

⁹ vö. ANDERSSON 1993, 138.

Den Svenska Skolan startades 2003 av en grupp föräldrar. 'A Svéd Iskolát 2003-ban a szülők egy csoportja indította el.'

b, vonzatelv: több bővítmény esetében a fejhez szemantikailag közelebb álló bővítmény megelőzi az ahhoz lazábban kapcsolódó bővítményt:

Han gick till affären igår. 'Elment a boltba tegnap.'

c, hatókörrelv: a mondatban minél előbb áll egy mondatrész, annál nagyobb hatókörű¹⁰:

Det har inte kommit några flickor från ekonomisk linje till våra möten. 'A gazdasági tagozatról egy lány sem jött el a találkozóinkra.' (az *inte* az alanyra vonatkozik)

Vö.: Några flickor från ekonomisk linje har inte kommit till våra möten. 'A gazdasági tagozatról néhány lány nem jött el a találkozóinkra.' (az *inte* az alanyra nem vonatkozik, mert csak utána következik)

d, nehézségi elv¹¹: a szintaktikai szabályokat gyakran felülírja egy-egy komplex, „nehéz” mondatrész jelenléte (pl. mellékmondat alakú bővítmény). Az ilyen elemeket szerencsésebb részben vagy egészben kiemelni eredeti pozíciójukból, és a mondat jobb oldali végére helyezni, a finális extrapozícióba (utómezőbe), megkönnyítve ezzel a szemantikai értelmezést:

Vi köpte en katt i går i stan och en stor korg att ha honom i. 'Vettünk egy macskát tegnap a városban és egy nagy kosarat, amibe bele lehet tenni.' (a mellérendelő szerkezetű tárgy második, hosszú tagját a mondat végére helyeztük.)

Ezzel párhuzamosan a „könnyű” mondatrészek (névmások, rövid szavak pl. partikulák) inkább balra mozognak, ezzel is elősegítve a tartalmas, általában rematikus, „nehezebb” mondatrészek jobbra tolódását (vö. témaelv):

Jag gjorde den i ordning. 'Rendbe tettem (azt).'

(névmási alakú tárgy az igei vonzat előtt)

Jag gjorde bilen i ordning. 'Rendbe tettem az autót.'

(főnévi alakú tárgy az igei vonzat előtt)

Jag gjorde i ordning bilen som skulle säljas.

'Rendbe tettem az autót, amit el kell adni.'

(vonatközi mellékmondatral bővített főnévi alakú tárgy az igei vonzat után)

Ezzel szemben előfordulhat baloldali súlytöbblet is, amikor a mondat elején vagy közepén áll egy hosszú mondatrész. Ez az értelmezési szempontból nehézkesnek mondható mondat többnyire stilisztikai motiváltságú¹².

e, egyensúlyelv¹³: sok bővítmény esetében a mondat szerkezetét megkönnyíthetjük a mondatrészek egyenletes elosztásával, ezzel elkerülhetjük, hogy a mondat jobb oldali vége túl „nehéz” legyen. A mozgásra korlátozottan ugyan, de van lehetőség, pl. topikalizációval, határozók a mondat határozó helyére történő áthelyezésével (A2-A1) stb. A finális helyzetű ige azonban nem szerencsés:

**I Åbo har vi i tre år bott. 'Åbóban laktunk három évig.'*

¹⁰ vö. É. KISS 1998, 59.

¹¹ vö. ANDERSSON 1993, 138.

¹² vö. JØRGENSEN 1987, 145.

¹³ vö. ANDERSSON 1993, 138.

(ezzel szemben a németben az ige finális helyzete teljesen természetes, vö. ném. *Satzklammer*).
f, egyértelműségi elv: többértelmű szerkezetek elkerülésére szolgáló szórendi mozgatás. Ilyenre pl. akkor lehet szükség, amikor egy prepozíciós szerkezet jelző és határozó is lehet:

Han läste om demonstrationerna i tisdags. 'Olvasott a tüntetésekről kedden.' (időhatározó) vagy *'Olvasott a keddi tüntetésekről.'* (hátravetett prepozíciós jelző)

Egyértelmű szórend:

Han läste i tisdags om demonstrationerna. 'Kedden olvasott a tüntetésekről.'

g, témaelv: a domináns szintaktikai rendezési szempont mellett a téma-réma-szerkezet a legfontosabb szórendet meghatározó elv a svédben. Általában a magyarra is igazak az itt tárgyalt elvi megállapítások, a két nyelv közti alapvető különbség a szintaktikai és szemantikai jellegű (tematikus) elvek hierarchiájában van. Ennek megfelelően a svédben gyakran előfordul, hogy a domináns szintaktikai elv miatt a tematikus kénytelen háttérbe szorulni:

**Jag träffade i parken Peter. 'Találkoztam a parkban Péterrel.'* (Ugyan *Peter* a tematikus elem, de mivel tárgy, a svédben a helyhatározó előtt kell szerepelnie. A magyarban nincs konfliktus).

Szabályos szórenddel:

Jag träffade Peter i parken. vagy: I parken träffade jag Peter. (topikalizáljuk a tematikus helyhatározót, és akkor a végére kerül a tematikus tárgy)

Ha a téma és a réma pontos meghatározása a mondatban nem egyértelmű, akkor jól használható a kérdő mondat teszt, pl. *Var träffade du Peter? 'Hol találok Péterrel?'* *Vem träffade du i parken? 'Kivel találok a parkban?'* Ilyenkor a tesztkérdésre adott válasz fogja a mondat tematikus elemét tartalmazni.

A következőkben felvázolunk néhány témaelvvvel kapcsolatos tendenciát:

- A mondatban a téma általában megelőzi a rémát. (A tipikus mondat téma-réma (TR) szerkezetű). Minél később következik egy összetevő, annál inkább tematikus. Amikor pl. a határozót előre hozzuk a mondat határozó helyére (A2-A1 mozgatás, 147 p.), akkor is a témaelv alapján tesszük ezt: a határozó kevésbé tematikus a középső mezőben, mint a záró mezőben. Pl.:

Han har till oss alla skickat sin senaste bok.

'Elküldte mindannyiunknak a legutóbbi könyvét.' Vö.:

Han har skickat sin senaste bok till oss alla.

'Elküldte a legutóbbi könyvét mindannyiunknak.'

Nem mindig sikerül a svédben a rémát egészen a mondat végére, az utolsó pozícióba helyezni (pl. alany, tárgy esetében), gyakran követi azt még egy határozói mondatrész. Ez a svédben egy a szintaktikai szabályokból adódó szisztematikus eltérésnek mondható, természetes jelenség. Amennyiben azonban van rá lehetőség, érdemes ezt elkerülni (pl. az A2-A1 mozgatással, extrapozícióba helyezéssel).

- A témaelv irányítja általában a fundamentum (topik) kiválasztását: amivel a mondat kezdődik, az lesz a kiindulópont ahhoz, amit a mondat többi részében erről közlünk. Ha

egyetlen tematikus összetevőnk van, akkor általában azt tesszük a fundamentum pozíciójába, ha kettő, akkor az alany általában az N1 pozícióba kerül, a másik összetevő pedig a fundamentumba:

Vi reste till Paris, och där gick vi på operan.

'Elutaztunk Párizsba és ott elmentünk az operába.'

- Ha egy alanyi vagy tárgyi mellékmondat, egy főnévi igeneves frázis vagy egy névszói állítmány iniciais pozícióba kerül, általában olyan dolgot jelöl, ami már ismert vagy aktualizált. Ha a mondat végére kerül, akkor nem szükséges annak lennie:

Om hon kommer i år vet jag inte. 'Hogy jön-e idén, nem tudom.'

Vö. Jag vet inte om hon kommer i år. 'Nem tudom, hogy jön-e idén.'

Az alany és az igei határozók gyakran tematikusak, ezért gyakran is találjuk ezeket mondatkezdő helyzetben, míg a tárgy és a névszói állítmány ritkán tematikus. Ritkán is kerülnek a mondat elejére (vö. 140 p.).

- A nyelvtanilag definit alakú mondatrészek gyakran ismert dolgot jelölnek (téma). A témaelv alapján ezt a mondatrészt előbbre helyezzük, mint egy indefinit alakút, már ha a szintaxis ezt megengedi. Pl.

Vi ska ge journalisten ett tips. 'Az újságírónak adni fogunk egy tippet.'

Kevésbé szerencsés a határozatlan alakú részeshatározó a határozott alakú tárgy előtt (a szintaktikai szabály szerint ez a sorrend kötelező):

?Vi ska ge en journalist tipset. 'Oda fogjuk adni egy újságírónak a tippet.'

A konfliktust a részeshatározó prepozíciós szerkezetté alakításával lehet feloldani:

Vi ska ge tipset till en journalist. 'Oda fogjuk adni a tippet egy újságírónak.'

Másik példa:

Jag gav Kalle en bok. 'Karcinak adtam egy könyvet.'

?Jag gav en bok till Kalle. 'Adtam egy könyvet Karcinak.'

Jag gav boken till en okänd man. 'Odaadtam a könyvet egy ismeretlen férfinak.'

- Több, hasonló funkciójú határozó esetében a sorrendet gyakran a témaelv dönti el (A2 belső sorrend):

Jag köpte bilen för 20000 kronor av min bror.

'Megvettem az autót 20 ezer koronáért a bátyámtól.'

Jag köpte bilen av min bror för 20000 kronor.

'Megvettem az autót a bátyámtól 20 ezer koronáért.'

h, fókuszelv: mind a svédben, mind a magyarban előfordul réma-téma (RT)-szerkezetű mondat is, ezt hívja Ekerot „szubjektív” szórendnek (szemben a TR-szerkezetű „objektív” szórenddel)¹⁴. Ugyanezt Elekfi emocionális ill. racionális tagolásnak nevezi¹⁵. Az ilyen előrehelyezett, nyomatékosan kiemelt mondatrészt nevezzük fókusznak. É. Kiss megfogalmazása szerint a fókusz „a mondat

¹⁴ EKEROT 1995, 102–105.

¹⁵ TOLCSVAI 2002, 14.

tartalmi és hangsúlyozásbeli súlypontja”¹⁶. A svédben is, a magyarban is az ilyen módon kiemelt mondatrészt tehát fókuszhangsúllyal látjuk el. Ám míg a magyarban a fókusz hordozó elem kötelezően a topik és a predikátum közé kerül, addig a svédben a fókuszhangsúlyt bármelyik mondatrész megkaphatja, anélkül, hogy elmozdulna a helyéről (azaz írásban nehezen alkalmazható lehetőségéről van szó):

Jag har träffat PETER i parken (och inte Kalle). 'PÉTERREL találok a parkban és nem Karcsival.'
JAG har träffat Peter i parken (och inte du). 'Péterrel ÉN találok a parkban és nem te.'

Tehát a svédben a fókuszfunkció nem feltétlenül kötődik az RT-szórendhez (a magyarban viszont igen), és a topicalizált mondatrészek közül is csak olyan elemek kapnak fókuszhangsúlyt, amelyek rematikusak és pl. kontrasztban állnak valamivel. Az egyszerű topicalizációnál az előrehozott, tematikus mondatrész nem kap hangsúlyt:

Peter har jag TRÄFFAT i parken. 'Péterrel TALÁLKOZTAM a parkban.' (Péter: téma, hangsúlytalan)
PETER har jag träffat i parken (och inte KALLE). 'PÉTERREL találok a parkban (és nem KARCSIVAL).' (Péter: réma, fókuszhangsúly)

Nehéz szórend

Ebben a fejezetben olyan speciális szórendi jelenségeket tárgyalunk, amelyekre a 3. részben tárgyalt szintaktikai szabályok nem adnak magyarázatot, és ezért, vagy egyéb okból nehézséget jelentenek a nyelvtanuló számára. Ezek tárgyalásakor segítségünkre lesznek a 4. részben felvázolt elvek.

a, A magyartól eltérően a svédben kötelezően betöltendő az alany (Fund vagy N1) és a ragozott ige (V1) helye. Néhány kivételes esetben találunk ettől való eltérést, pl. kötelezően nincs alany a felszólító mondatban, hiányozhat az alany mellérendelésnél vagy informális stílusú levelezésben, és kötelezően alany- és ragozott ige-mentes a főnévi igeneves szerkezet is:

Kom du inte så sent nästa gång! 'Ne ilyen későn gyere legközelebb!'
Peter åt en smörgås och han drack ett glas mjölk efteråt.
'Péter megevett egy szendvicset és utána megivott egy pohár tejet.'
Jag Hoppas du mår bra. 'Remélem, jól vagy.'
Barnen gick på bio för att de skulle titta på den nyaste filmen. '
A gyerekek elmentek a moziba megnézni a legújabb filmet.'

Ezek az esetek azonban nem jelentenek problémát, a két tárgyalt nyelv többnyire hasonlóan működik. A magyar nyelv sajátossága, miszerint a névmási alakú alany és a létige nem mindig jelenik meg a mondatban, viszont már okozhat nehézséget a svéd mondatok kialakításánál, igaz, főleg kezdő szinten, és azok esetében, akik nem ismernek hasonlóan működő nyelveket (pl. német, angol).

Az alany és a ragozott ige helyének kötelező betöltéséről szóló szabály következménye, hogy olyan esetekben is szerepel valamilyen „helyfoglaló” összetevő ezekben a pozíciókban, amikor szemantikailag üres szerepről van szó. Nézzünk néhány példát arra, amikor az ilyen formális összetevők használata valóban nehézséget jelenthet (főleg nem topicalizált alanyánál):

¹⁶ É. Kiss 1998, 39.

1. időjárást jelölő (személytelen) igéknél: *Det regnar. Regnar det? 'Esik. Esik?'*

A bli ('vállik valamivé, lesz) ige esetében: När vi studerar ett annat språk, efter några lektioner blir det svårare. 'Ha egy másik nyelvet tanulunk, néhány óra után nehezebb lesz.'

2. vonatkozói mellékmondat esetében, amikor a vonatkozó névmás egyben a mellékmondat alanya is. Ilyenkor, mivel a kötőszó helyét elfoglalja az alanyi funkciójú névmás (vö. mondatséma), az alany helye üresen maradna, ezért azt egy formális „som” helyettesíti:

Jag vet inte vem som har kommit hem. 'Nem tudom, ki jött haza.'

3. a magától értetődő alany, pl. az általános jelentésű „man” vagy a szövegösszefüggésből egyértelműen kiderülő alany sem hagyható el:

Om man vill ha sprit, måste man gå till affären. 'Ha alkoholt akar valaki, akkor el kell mennie a boltba.'

4. Az ún. prezentáló szerkezetben formális és tényleges alanyt is használunk:

Det har suttit en katt på trappan. 'Egy macska ült a lépcsőn.'

Leginkább akkor szokott kimaradni a formális alany, amikor valamely más összetevőt topikalizálunk¹⁷:

**Plötsligt dök upp en dam vid kassan. 'Hirtelen felbukkant egy hölgy a pénztárnál.'* Helyesen:
Plötsligt dök det upp en dam vid kassan. (Vö. Det dök upp en dam vid kassan. 'Felbukkant egy hölgy a pénztárnál.')

5. topikalizált ragozott ige esetében a V1 pozíciót a *göra* ige megfelelő ragozott alakja foglalja el (vö. angol *do*):

Springer gör han varje morgon. kb. 'Futni minden reggel fut' (a magyar megismétli az igét)

b, Egy kivételes esetben betöltetlen maradhat az egyébként kötelező ragozott ige pozíciója: mellékmondatban az összetett múlt idejű alakok segédigéje elhagyható. Magyarázható ez azzal, hogy itt a *halhade* segédige valójában redundáns, mivel a supinum-alak egyértelműen jelzi az ige múlt idejét. A *halhade* közti különbség pedig a szövegösszefüggésből többnyire egyértelműen kikövetkeztethető:

Barnen gick hem efter att läraren hade talat med dem. 'Agyerekek hazamentek, miután a tanár beszélt velük.'
Jag är glad att jag redan har gjort läxorna. 'Örülök, hogy már megcsináltam a leckét.'

Főnévi igeneves szerkezetekben, és a *kanske* után is előfordul a *ha* segédige elhagyása:

Han borde ha kunnat komma. kb. 'Képesnek kellett volna lennie arra, hogy eljöjjön.'
Han kanske hade kunnat komma. 'Talán el tudott volna jönni.'

Inkább írott nyelvi szokásról van szó, a beszélt nyelvben kb. 10%-ban fordul csak elő.

c, Az A2-ben szereplő bővítmények egymás közti sorrendjét gyakran nem könnyű eldönteni. Ebben a pozícióban nincsenek szintaktikai kötöttségek, a sorrendet más elvek alapján döntjük el. Pl.

- a vonzat előbbre kerül a szabad bővítménynél (vonzatelv):

¹⁷ példa EKEROT 1995, 92.

Hon ska tala med Peter på fredag. 'Péterrel fog pénteken beszélni.'

- Az időhatározó a helyhatározó után, a helyhatározó általában a módhatározó után következik (szintén vonzately):

Han vill åka till stan i eftermiddag. 'Be akar menni a városba délután.'

- A nehezebb mondatrész hátrébb kerül (nehézségi elv):

De reser till Rom i maj. 'Rómába utaznak májusban.'

De träffades i somras på ett litet hotell i Rom. 'Nyáron egy kis római hotelban találkoztak.'

- A rematikus mondatrész hátrébb kerül a tematikushoz képest, felülírva akár a vonzatelyt is:

Han tänker tala med Anna på fredag. 'Annával fog beszélni pénteken.'

Han tänker tala på fredag med Anna. 'Pénteken fog beszélni Annával.'

d, Gyakran előfordul, hogy egy határozói bővítményt a mondathatározó helyén találunk (A2-A1-mozgatás):

Hon hade på morgonen rest från Lund. 'Reggel elutazott Lundból.'

Főleg szabad bővítményeket, elsősorban idő-, módhatározót mozgatunk ezen a módon, helyhatározót ritkábban. Vonzat azonban sosem kerülhet A1-be:

**Vi har till Stockholm rest idag. 'Stockholmba utaztunk ma.'* (helyhatározó)

A mozgatás oka lehet pl. tematikus jellegű (tematikus összetevő előrébb hozása), vagy az egyensúlyelvnek megfelelő (túl sok finális mondatrész). Mindemellett ügyelni kell arra is, hogy az eredmény ne mondjon ellent a nehézségi elvnek.

e, A határozói bővítményekhez hasonlóan a mondathatározók is gyakran mozognak. Ez leginkább a tagadó funkciójú „*inte*”-re vonatkozik, de más mondathatározók sem tartják be szigorúan a szintaktikai szabályokat. Nézzünk néhány esetet:

- a határozó az alany elé kerül (fakultatív A1-N1 csere, csak „nehéz”, azaz nem névmási alakú alany esetében):

Eftersom {inteli sådana fall} studenterna brukar reagera... (vö. Eftersom studenterna {inteli sådana fall} brukar reagera...) 'Mivel a hallgatók {nem/ebben az esetben} szoktak reagálni, ...'

Om allting klaffar reagerar {inte / i så fall} studenterna. (vö. Om allting klaffar reagerar studenterna {inte / i så fall}.) 'Ha minden jól megy, akkor a hallgatók {nem/ebben az esetben} reagálnak.'

- a határozó a tárgy mögé kerül (fakultatív A1-N2 csere, csak hangsúlytalan tárgy esetében, ha nem foglalt a V2):

Peter såg dem intel/troligen. 'Péter nem/valószínűleg látta őket.'

Ritkán használatos az eredeti sorrend:

Peter såg intel/troligen dem.

Viszont nehéz tárgy esetében a csere nem lehetséges:

**Peter såg bilen intel/troligen. Peter såg intel/troligen bilen.*

Egyszótagú mondatthatározó esetében mindkét szórend egyaránt természetes:

Peter såg den ju/väl. Peter såg ju/väl den. 'Hiszen Péter látta azt.'

f. Amennyiben nem az egész mondatra vonatkozik a tagadás, akkor a tagadószt a megfelelő mondatrész elé helyezzük („kijelölő/fókuszáló funkció”¹⁸). Ilyenkor az *inte* mozgatása nem fakultatív, hiszen jelentéskülönbséget eredményezhet:

De har inte ofta lust att arbeta. 'Nem gyakran van kedvük dolgozni.'

Vö. De har ofta inte lust att arbeta. 'Gyakran nincs kedvük dolgozni.'

Az „ingen/ingenting” (*senki/semmi*) kifejezéseket bizonyos esetekben fel kell bontani tagadószó + névmás szerkezetre, mert a tagadás nem állhat az A1 pozíciónál később:

**Vi har ätit ingenting i dag. Vi har inte ätit någonting i dag. 'Ma nem ettünk semmit.'*

**Han säger att vi har ätit ingenting idag. Han säger att vi inte har ätit någonting idag.*

'Azt mondja, hogy ma nem ettünk semmit.'

Egy másik, ritkán előforduló lehetőség a konfliktus felodására a tárgy A1-be mozgatása:

Vi har ingenting ätit i dag. Han säger att vi ingenting har ätit idag.

g. Az *inte*-hez hasonlóan van még néhány szó, ami sokféle pozícióban szerepelhet, amennyiben nem kijelölő funkcióban vannak. Ilyenek t.k. *också 'is', själv 'maga', tyvärr 'sajnos', kanske 'talán', båda 'mindkettő', alla 'összes', és var och en 'minden egyes'.*

- *också*: állhat az A1-ben, A2-ben és az utómezőben, de a fundamentumban önállóan nem:

Peter har också varit här. 'Péter is itt volt.' (A1)

Peter har varit här också. (A2)

Peter har varit här, han också. 'Péter itt volt, ő is.' (XP)

**Också har Peter varit här.*

Kijelölő funkcióban tipikusan prefokális helyzetű, de előfordul posztfokálisan is:

Också PETER har varit här.

PETER också har varit här.

- *själv*: általában az alanyhoz kötődik, mégis gyakran messze kerül tőle. A viszonylag szabad elhelyezés azonban nem eredményez szemantikai különbséget.

Jag själv har besökt det här området många gånger. 'Én magam sokszor felkerestem ezt a környéket.' (Fund)

Jag har själv besökt det här området många gånger. (A1)

Jag har besökt själv det här området många gånger. (N2)

Jag har besökt det här området själv många gånger. (A2)

Jag har besökt det här området många gånger själv. (A2 vagy XP)

- *tyvärr*: állhat mind az A2 (vagy XP), mind az A1, mind a fundamentum pozíciójában.

¹⁸ vö. pl. HOLM 1977, 908.

Han kan inte komma i morgon tyvärr. (A2 vagy XP) 'Nem tud jönni holnap sajnós.'

Han kan tyvärr inte komma i morgon. (A1) 'Nem tud sajnós jönni holnap.'

Tyvärr kan han inte komma i morgon. (Fund) 'Sajnos nem tud jönni holnap.'

- *kanske* (*kanhända, måhända, törhända*): pozicionálása az előbbiekhöz hasonlóan lehet A1, XP, Fund is:

Han har kanske inte varit här i dag. 'Talán nem volt ma itt.' (A1)

Kanske har han inte varit här i dag. (Fund)

Han har inte varit här i dag, kanske. (XP)

De a mondathatározói funkció mellett viselkedhet úgy is, mint egy alárendelő kötőszó, és utána a mellékmondathoz hasonlóan a mondathatározó megelőzi a ragozott igét (vö. *kanske = det kan ske att...*¹⁹):

Kanske han inte har varit här i dag. (vö. *att han inte har varit här i dag.*)

Kanske {Peter inte /inte Peter} har varit här i dag.

(mint láttuk, az *inte* kerülhet az alany elé is, ha az nem névmás)

Han kanske inte har varit här i dag.

I dag kanske han inte har varit där.

I dag kanske {Peter inte / inte Peter} har varit här.

A korábban említett szabály alapján a *ha* segédige is törölhető lesz ebben az esetben:

Han kanske inte ~~har~~ varit här i dag. Kanske han ~~har~~ inte varit här i dag.

A beszélt nyelv még őrzi az eredeti használat nyomát:

Kanske att han inte har varit här i dag.

h, Nem ritka a hangsúlytalan, névmási alakú mondatrészek balra tolodása, svédül „*pronomenhopp*” ’névmás-ugrás’. Ez a mozgatás t.k. a nehézségi elv következménye, hiszen egy névmási alakú mondatrész „könnyebbnek” minősül egy főnévi alakúnál (vö. pl. az olasz hangsúlytalan névmással, ami szintén balra mozog, a ragozott ige elé: *bevo la birra 'megiszom a sört' – la bevo 'megiszom azt'*). Ráadásul a névmás általában ismert dolgot jelöl, tehát a témaelv is ezen mondatrészek balra mozgatását indikálja.

Többnyire a tárgyat vagy a részeshatározót (indirekt tárgyat) és a visszaható névmást érinti ez a fajta mozgatás, és csak főmondatban, egytagú igei állítmány esetében fordul elő. Az érintett mondatrész kerülhet egyrészt a mondathatározó elé („rövid ugrás”):

Då slog Lisa sig inte sig. 'Akkor Lisa nem ütötte meg magát.'

Vagy az alany elé („hosszú ugrás”):

Då slog sig Lisa inte sig.

Ha azonban az alany is névmási alakú („könnyű”), akkor a visszaható névmás ez elé már nem kerülhet:

¹⁹ vö. WIJK-ANDERSSON 2008, 24.

Då slog hon sig inte sig.

**Då slog sig hon inte sig.*

Ha a névmási alakú tárgy az eredeti helyén marad, akkor kontrasztív funkcióban áll:

Vi känner inte henne (men honom). 'Öt nem ismerjük (de mást igen).'

i, A svéd elváló igekötők (sv. *partikel* 'partikula') pozíciója szintén nem határozható meg egyértelműen. A mondatséma szerint a hangsúlyt is hordozó igekötő a V1-be kerül (az infinit igealakok után), megelőzve a tárgyat. A Svéd Akadémiai Nyelvtan (Sagr) szerint az igekötő számít az igehez legszorosabban kötődő vonzatnak²⁰, ezzel magyarázható az igehez viszonylag közeli pozíciója (akár csak a magyarban). Legfeljebb az alany és a mondathatározó kerülhet közéjük.

Alakját tekintve a svéd igekötő sokféle lehet, pl. prepozíció, határozószó, és emiatt néha nehéz elkülöníteni a prepozíciós vagy határozói frázistól:

De hoppar 'i vattnet. 'Beugranak a vízbe.' (igekötő)

De hoppar i 'vattnet. 'Ugrálnak a vízben.' (prepozíció)

Jag ville köra hem henne. 'Haza (igekötő) akartam szállítani (öt).'

Jag ville köra henne hem. 'Haza (igekötő vagy határozószó) akartam szállítani (öt).'

(Az igekötős igei szerkezet felismerhető arról a képességéről, hogy megengedi a továbbképzést, pl. *ihoppandet i vattnet 'a vízbe való beugrás' vs. hoppandet i vattnet 'a vízben való ugrálás, 'hemkörning 'hazaszállítás' vs. körning hem 'hazafelé vezetés').*

Az előző példából is jól látszik, hogy a hangsúlytalan tárgy kerülhet az igekötő elé is, amennyiben az igekötőnél könnyebbnek minősül (vö. nehézségi elv, névmás-ugrás):

Han gav den tillbaka till Anna. 'Visszaadta (azt) Annának.' (könnyű névmási tárgy, nehéz igekötő)

Han gjorde om läxorna. 'Újracsinálta a leckét.' (könnyű igekötő, nehéz főnévi tárgy)

A visszaható igekötős ige esetében is többféle sorrend előfordul a névmás és az igekötő között:

Han kastade sig av tåget. 'Levetette magát a vonatról.'

Han kastade av sig kläderna. 'Levetette magáról a ruháit.'

Az igekötők meglehetősen bonyolult szórendi viselkedését részletesen lsd. a Sagr-ban.²¹

j, A Diderichsen-féle mondatsémában a mellérendelő kötőszót nem tudjuk elhelyezni, hiszen a fundamentum csak egy összetevőt tartalmazhat:

Men/och (?) han (Fund) hade (V1) en stor hund (N2). 'Delés volt egy nagy kutyája.'

Kézenfekvő a helyzetét egy mondatsémán (mondaton) kívüli pozícióval magyarázni²², hiszen szintaktikailag nem kapcsolódik szorosan a belső mondathoz (szemben pl. az alárendelő kötőszóval). Tipikus hibának mondható, amikor a mellérendelő kötőszó után fordított szórend következik, azaz azt a fundamentum pozíciójába helyezzük:

²⁰ vö. TELEMAN – HELLBERG – ANDERSSON 1999, 3, 417.

²¹ TELEMAN – HELLBERG – ANDERSSON 1999, 3, 424ff.

²² vö. EKEROT 1995, 78.

**Jo, men hade han också en stor hund! 'Hát igen, de neki is volt egy nagy kuttyja.'*

k, Nézzünk meg még három olyan esetet, amikor a mondatséma szabályait valamelyest ki kell egészíteni:

- egy prepozíciós frázis bővítője (rekció) a fundamentumba kerül, míg a prepozíció az A2 helyén marad (sv. *prepositionsstrandning*):

Sina föräldrar tänker han ofta på. 'A szüleire gyakran gondol.'

Vö. *Han tänker ofta på sina föräldrar.*

Tehát nem az egész összetevőt mozgatjuk, hanem annak csak egy részét. Viszont csak vonzatjellegű PP-k esetében működik, idő- és módhatározó ritkán kerülhet ebbe a helyzetbe:

London vill jag gärna åka till. 'Londonba szívesen mennénk.'

?Tisdagar joggar vi alltid på. 'Keddenként mindig kocogunk.'

**Dröjsmål åkte vi utan till mormor. 'Késedelem nélkül elutaztunk a nagyhoz.'*

Már korábban láttuk, hogy a fundamentumba ritkán helyezünk vonzatjellegű bővítést, mivel a vonzat az igéhez minél közelebb szeret maradni. Mégis előfordulhat, hogy pl. tematikus vagy kontrasztív funkcióba szeretnénk azt helyezni, és ilyenkor a fundamentum lenne a megfelelő hely számára. A „kettévágott” PP-vel a vonzatelv és a szemantikai elvek is megvalósulhatnak:

Jag vill åka till London. (PP az A2-ben, csak a vonzatelv érvényesül)

Till London vill jag åka. (PP a Fund-ban, vonzatelv sérül, kontrasztív/ tematikus funkció érvényesül)

London vill jag åka till. (PP feje A2-ben, bővítője Fund-ban, mindkét elv érvényesül)

Az idő- és módhatározónál a fundamentumba helyezés egyébként is lehetséges, általában szabad bővítőmennyekről van szó, tehát a PP kettévágása nem indokolt:

På tisdagar joggar vi alltid.

Utan dröjsmål åkte vi till mormor.

- Hasonlóan megszakított frázis lesz az eredménye a mennyiségjelzős főnévi csoport fejének topikalizálásakor (témaelv):

Ost köpte jag två kilo. 'Sajtból két kilót vettem.'

Vargar hade han sett ytterst få längs vägen. 'Farkast csak nagyon keveset látott az úton.'

- A harmadik esetben a megszakítottság egy mellékmondatra vonatkozik:

Jag tror inte att du gillar ål. —> Ål tror jag inte att du gillar.

'Nem hiszem, hogy szereted az angolnát. —> Az angolnát azt hiszem, nem szereted.'

Itt is témamotivált topikalizációról van szó, a mellékmondatból kiemelt összetevő a főmondat fundamentum-pozíciójába kerül.

l, Végül nézzünk meg néhány olyan esetet, amikor a mellékmondatban főmondati szórend valósul meg, pl. az alany helyére más mondatrész kerül, vagy a mondathatározó csak a V1 után következik.

- A kötőszó nélküli iniciális feltételes mellékmondat mindig fundamentumnélküli főmondat-szerkezetű:

Hade jag inte feber, skulle jag stiga upp. 'Ha nem lenne lázam, felkelnék.'
 Vö. *Om jag inte hade feber, skulle jag stiga upp.*

- Függő beszédben a mellékmondat gyakran nem követi a mellékmondati szórend szabályait (főleg beszélt nyelvben, informális írott nyelvben):

Han sa, att i Spanien träffade han Eva. 'Azt mondta, hogy Spanyolországban találkozott Évával.' (helyhatározó az N1-ben) (Vö. *Han sa att han träffade Eva i Spanien.*)
Han säger, att sjöresor tycker han inte om. 'Azt mondja, hogy nem szereti a tengeri utazásokat.' (tárgy az N1-ben)
Han säger att han tycker inte om sjöresor. (mondathatározó V1 után) (Vö. *Han säger att han inte tycker om sjöresor.*)

- Az előzőhöz hasonlóan a *hinni-tudni* típusú főmondati igékhez kapcsolódó mellékmondatok is lehetnek főmondat-szórendűek:

Jag är säker på att just nu sitter de och skrattar åt oss. 'Biztos vagyok benne, hogy most éppen rajtunk nevetnek.' (időhatározó N1-ben)

Az utóbbi két esetben azt látjuk, hogy a témaelv felülírja a szintaktikai megkötéseket, miszerint a kötőszó után kötelezően az alany következik. Másrészt az is feltételezhető, hogy az idézett szöveg eredeti szerkezete köszön vissza a mellékmondatban. Az ilyen szerkezetű mellékmondat beszélt nyelvben gyakori, de írott nyelvben nem elfogadott.

A témaelv megvalósítására szolgáló nyelvi eszközök a svédben

Mint korábban említettük, a svédben a szintaktikai jellegű szórendi szabályok dominálnak, háttérbe szorítva ezzel a tematikusan motivált szórendet. Az általános tendenciákon kívül (vö. 143 p., g. pont) megvizsgálunk néhány konkrét nyelvi lehetőséget arra, amikor a témaelv előtérbe kerülhet.

Leggyakrabban akkor lép fel konfliktus, amikor egy rematikus alanyt szeretnénk a mondatban hátrébb küldeni, vagy egy tematikus határozót előrébb hozni. Erre a következő módszereket alkalmazhatjuk:

a, topicalizáció (vö. 139. p., a. pont): a tematikus összetevő a fundamentumba kerül, ezzel együtt a rematikus alany a ragozott ige mögé mozog. Tipikus hiba (a magyarban is), amikor a fundamentumba tévesen egy rematikus összetevőt helyezünk:

Huset bestod av ett enda rum. ?Ganska låga var rummets långväggar.
'A ház egyetlen szobából állt. ?Elég alacsonyak voltak a hosszanti falai.'

b, a szenvedő szerkezet segítségével a rematikus alany a mondat végére kerülhet:

Peter byggde huset. —> Huset byggdes av Peter.
'Péter építette a házat. —> A ház Péter által épült.'

megváltoztatjuk az ige bővítményi szerkezetét, vagy egy másik, hasonló jelentésű, de más bővítményi szerkezetű igét hívunk segítségül:

Maja visade mig bilden. —> Maja visade bilden för mig.

'Maja megmutatta nekem a képet.'

Han gjorde vin av vattnet. —> Han gjorde vattnet till vin. 'Bort csinált a vízből.'

Vi lastade fruktlådor på bilen. —> Vi lastade bilen med fruktlådor.

'Gyümölcsös ládákkal pakoltuk meg az autót.'

Sylvia äger huset. —> Huset tillhör Sylvia.

'Sylvia birtokolja a házat. —> A ház Sylviához tartozik.'

c, a tematikus *tárgyi* mondatrészt a mellékmondatból kiemeljük a *főmondatba* (alany), vö. megszakított mellékmondat (sv. *satsfläta*²³):

Det är svårt att övertala Maria. —> Maria är svår att övertala.

'Nehéz meggyőzni Máriát.' —> kb. 'Mária nehezen meggyőzhető.'

d, a *prezentáló szerkezet* (vö. 146. p., 5. pont) segítségével a rematikus alanyt szintén valamivel hátrébb lehet helyezni, ha nem is a mondat végére, de legalább az N2-be. Az alany helyét (Fund vagy N1) a formális *det* foglalja el:

Tre block saknas. —> Det saknas tre block. 'Hiányzik 3 kocka.'

Att få se allt detta var mycket intressant. Det var mycket intressant att få se allt detta. 'Nagyon érdekes volt látni mindezt.'

Egyéb lehetséges mozgásokkal kiegészítve az alanyt még hátrébb küldhetjük:

Det har suttit en katt på trappan hela förmiddagen. —> På trappan har det hela förmiddagen suttit en katt. (topikalizált helyhatározó, időhatározó A2-ből A1-be)

Különösen akkor lehet fontos ennek a speciális szerkezetnek a használata, amikor nem igazán van tematikus része a mondatnak (magyarban üres topiknak megfelelő szerkezet):

Det var en gång en kung som hade tre söner.

'Volt egyszer egy király, akinek volt 3 fia.'

Kort spelades till längt in på natten. —> Det spelades kort till längt in på natten.

'Késő éjszakáig kártyáztak.'

Går det någon båt idag? 'Megy ma valamilyen hajó?'

Det finns inga skyltar där. 'Nincs ott tábla.'

A tényleges alany egyes esetekben prepozíciós szerkezetté alakul át:

Morötter är nyttigt. —> Det är nyttigt med morötter. 'Hasznos a répa.'

Benet värker. —> Det värker i benet. 'Fáj a lábam.'

A prezentáló szerkezetet csak határozatlan alakú alany esetében használhatjuk (vö. határozott alak=téma), gyakori hiba a túlgenerált alkalmazása:

**Här finns det också vårt bibliotek. 'Itt van a mi könyvtárunk is.' (=Här är också vårt bibliotek.)*

A határozatlan alakú alany sokszor kapcsolódik tranzitív igékhez, és ilyenkor a prezentáló szerkezetet nem tudjuk használni. Ehelyett a hangsúlyos kiemeléshez (vö. 154. p., *f*, pont) hasonló átalakítást végezhetünk. Az alany marad határozatlan alakú, és az intonáció is semleges (a hangsúlyos kiemelésre határozott alakú, rematikus alany és speciális intonáció jellemző):

²³ vö. JÖRGENSEN 1987, 152.

En kvinna säljer bensin på kajen. —> Det är en kvinna som säljer bensin på kajen. 'Egy nő benzint árul a rakparton.' (Nö. *Det är kvinnan som säljer bensin på kajen. 'Ez az a nő, aki benzint árul a rakparton.'*)

Många kör egna båtar. —> Det är många som kör egna båtar.

'Sokan vezetik a saját hajójukat. —> Sokan vannak, akik a saját hajójukat vezetik.'

f. A rematikus összetevők nyomatékos kiemelésére szolgál a svédben az ún. *hangsúlyos kiemelő szerkezet* (sv. *utbrytning*, „*emfatikus körülírás*”). Korábban láttuk (vö. 144. p., fókuszelv), hogy a svédben az egyszerű fókuszhangsúly is ezt a célt szolgálhatja, de ezt főleg beszélt nyelvben tudjuk csak használni. (A magyarban a fókuszpozíció betöltése felel meg mindkét svéd esetnek). A hangsúlyos kiemelésnél bármely mondatrész, akár a ragozott ige is kerülhet ebbe a pozícióba:

Det är Kalle som står där borta. 'Kalle az, aki ott áll.'

Det är skriver böcker han gör. 'Könyvet ír.'

Formailag nagyon hasonlít a prezentáló szerkezetre: formális alany, létige, kiemelt mondatrész, de itt utána egy vonatkozó mellékmondat következik. A kiemelt mondatrész mindig definit alakú, és megőrzi az eredeti alakját:

Det var sin bror han skrev till. (vö. Han skrev till sin bror.) 'A bátyjának írt.'

Det var honom jag ville prata med. (vö. Jag ville prata med honom.) 'Vele akartam beszélni.'

Det var av henne han absolut ville ha en bild. (vö. Han ville absolut ha en bild av henne.) 'Tőle akart mindenképp egy képet.'

A mátrixmondatban a szórend változtatható (a főmondati szabályok betartásával):

Sin bror var det visst som han skulle skriva till. (vö. Det var visst sin bror han skulle skriva till.)

'Bizonyára a bátyjának akart írni.'

Var det sin bror han skulle skriva till? 'A bátyjának akart írni?'

g. Szintén a témaelv érvényesülését segíti elő a *duplázott mondatrészt* tartalmazó mondat. Ilyenkor az előmezőbe kiemelünk egy mondatrészt, és a belső mondatban névmási alakban megismételjük, ezzel is aktualizálva a már ismert, de a szövegösszefüggésben új referenst, akiről a kijelentés szól. Kommunikációs szempontból is előnyös szerkezetről van szó, mert megkönnyíti a mondat értelmezését: lépésenként haladunk előre, és nem ömlesztve kapjuk az összes információt. Az alábbi példában az alany hosszúsága is magyarázhatja a mondatrész extrapozícióba helyezését:

Dina syskon och du, pratar ni svenska med varandra? 'Te és testvéreid, ti svédül beszéltek egymással?'

Vö. Pratar dina syskon och du svenska med varandra? 'Te és testvéreid svédül beszéltek egymással?'

Az ilyen típusú mondat hasonlít a *så-s szerkezethez* (vö. 140 p. *d*, *pomt*), de különbözik tőle abban, hogy a *så-s szerkezet* inkább nyelvspecifikus jelenség, míg *duplázott mondatrészt* sok más nyelvben is találunk. Másrészt a *så-s szerkezetnek* alapvetően az a funkciója, hogy a határozóval kezdődő kijelentő mondat fordított szórendjét megtámogassa. Ezzel szemben a *duplázott mondatrész* alkalmazását szövegtani szempontok is motiválják, és nem kizárólag kijelentő mondatokban fordul elő.

Tipikus hibák – szövegelemzés

Az előbbiekben láttuk azokat a lehetőségeket, ahol a svédet tanuló nehézségekbe ütközhet a szórendet illetően. Most nézzünk meg néhány konkrét példát arra, amikor ezek a nehézségek való-

ban realizálódnak. Azt próbáljuk ezáltal megvizsgálni, hogy a magyar anyanyelvű, svédet tanuló számára hol rejlenek az igazi csapdahelyzetek. Kiindulópontul Ekerot elemzése szolgál,²⁴ ami egy magyar anyanyelvű bevándorló által írt szöveget vesz alapul. Ehhez csatlakoznak az általunk felmért szórendi hibák, amelyeket egyetemi hallgatók fogalmazásaiban és fordításaiban találtunk. Mind a bevándorló, mind a hallgatók nyelvi szintje haladónak mondható (minimum 3 év nyelvtanulás van mögöttük), de gyengébb és jobb eredményű tanuló is van köztük, így nem meglepő, hogy súlyosabb és kisebb hibákat egyaránt találunk az írásaikban.

Az elemzés során nemcsak egyértelmű hibákkal foglalkozunk, hanem bizonytalanságra utaló jeleket is keresünk, valamint olyan eseteket, amikor a szöveget író nem használja ki egy jobb szórendi megoldás lehetőségét. A konkrét példákat két csoportra osztjuk, szintaktikai típusú és szövegtani típusú hibákra, annak ellenére, hogy sokszor a két megközelítés nem választható el egymástól, ráadásul a többi, fent említett elv is szerepet játszik a megfelelő szórend kiválasztásában.

Szintaktikai nehézségek

Kötelező mondatrészek

Ekerot szövegelemzésében úgy tapasztalja, hogy a magyar anyanyelvű bevándorló többször vét a kötelező ragozott ige és a kötelező alany szabálya ellen.²⁵ Ez könnyen megmagyarázható a magyar nyelvnek azzal a már korábban említett sajátosságával, miszerint a névmási alakú alany kitétele nem kötelező, illetve névszói állítmány esetében a létige is rejtve maradhat.

A hallgatóknál nem tapasztaltam ilyen jellegű hibát, sem gyengébb, sem ügyesebb tanulóknál. Az alany- és ragozott ige-kényszer nem nehezen elsajátítható szabály, és mivel a hallgatók esetében biztosra vehetjük, hogy már vagy az angolt, vagy a németet jól ismerik, számukra ezek a szabályok sem újdonságot, sem nehézséget nem jelentenek.

Két különleges esetben azonban előfordulhat bizonytalanság haladóbb szinten is, egyrészt mellérendelő ellipszisnél, másrészt a formális alany – tényleges alany-szerkezetnél (vö. 146. p., 2. pont). Az előbbi azért nehezíti meg a helyzetet, mert ellentmond a kötelező alany szabálynak, ráadásul pontos szerkezeti egyezés a feltétele annak, hogy mondatrészeket rejtve lehessen hagyni. Ekerottal ellentétben a hallgatóknál nem találtam ilyen jellegű hibát, ami részben azzal is magyarázható, hogy a két nyelv ebben a helyzetben hasonlóan működik.

Peter åt bullen och han drack kaffét. 'Péter megette a zsemlet és ő megitta a kávé.'

Arra a különbségre azonban érdemes felfigyelni, hogy a magyarban a névmás törlése nem fakultatív. Amennyiben kitésszük a mondatba, kontrasztív funkciót lát el:

'Péter megette a zsemlet, és Ő megitta a kávé, de Mari nem (itta meg a kávé).'

A svédben ugyanakkor a névmás használata kötelezően nem feltételez szembeállítást, lehet neutrális, csak pozíciófoglaló funkciójú is.

²⁴ EKEROT 1995, 119–127.

²⁵ vö. EKEROT 1995, 121.

Az elipszissel ellentétben a formális alany használatára azonban már nem találunk anyanyelvi megfelelőt, itt kizárólag nyelvspecifikus tudásról lehet szó. A hallgatók helyesen használják a csak pozíciófoglaló „*det*” névmást is, amikor az szükséges. Leginkább a „*det finns*” (‘van’) szerkezetre találunk példákat, de névszói állítmánnyal együtt is gyakran megtaláljuk („*det är viktigt att...*” ‘fontos, hogy...’). Egyszer-egyszer olyankor is használják, amikor egyértelműen szövegtani funkciót lát el (prezentáló szerkezet).

A „*vem som*” kifejezés használata

Különösen sok bizonytalanságot találunk a hallgatóknál a „*vem/vad som*” kifejezés használatakor. Ezt a szerkezetet olyan kérdő mellékmondatok bevezetésekor kell alkalmazni, amikor a kötőszóként használt kérdőszó alanyi szerepű (vö. 154. p., 3. pont):

Jag vet inte vem som har gjort denna väska. 'Nem tudom, hogy ki készítette ezt a táskát.'

Típushibának mondható az, amikor „*vem/vad som*”-ot használnak egyszerű vonatkozói kötőszó („*som*”) helyett, azaz nem ismerik fel, hogy nem kérdő mellékmondatról van szó (túlgenerálás):

**Lunchen vad som du lagade igår ...*

Helyesen: *Lunchen som du lagade igår... 'Az ebéd, amit tegnap készítetél...'*

A másik gyakran előforduló hiba, amikor „*vem/vad som*”-ot használnak „*vem/vad*” helyett, azaz felismerik ugyan a kérdő mellékmondatot, viszont nem veszik észre, hogy az alany szerepét már betöltötte egy másik mondatrészt:

**Jag visste inte vem som Hanna träffade. Helyesen: Jag visste inte vem Hanna träffade. 'Nem tudtam, hogy Hanna kivel találkozik.'* (alany: *Hanna*)

A harmadik hibás használat már nem olyan könnyen megmagyarázható, a hallgatók a fordítás során 100 %-ban hibáztak ennél a mondatnál:

**Journalisten frågade ministern vem som hans favoritmusiker var. Helyesen: Journalisten frågade ministern vem hans favoritmusiker var. 'Az újságíró megkérdezte a minisztert, hogy ki a kedvenc zenésze.'*

A tévesztés okát az idézett mondat eredetijében lelhetjük:

Vem är din favoritmusiker? 'Ki a kedvenc zenésze(d)?'

Mind a magyarban, mind a svédben nem a „*ki*” az alany és a „*kedvenc zenész*” a névszói állítmány (svédben hagyományosan alanyi predikatívumnak hívjuk), hanem pont fordítva (az azonos alak és a sorrend megtévesztő). Ezt bizonyítandó nézzük meg a kérdésre adott választ:

Min favoritmusiker (alany) är Benny Andersson (névszói állítmány) och inte Helen Sjöberg. 'A kedvenc zenészem Benny Andersson és nem Helen Sjöberg.'

Ha a mondatrészi szerepek fordítva lennének, akkor így tennénk fel a kérdést:

Vem är Benny Andersson? 'Ki Benny Andersson?'

A válasz pedig így hangzana:

Benny Andersson (alany) är min favoritmusiker (névszói állítmány) och inte min hund. 'Benny Andersson a kedvenc zenészem és nem a kutya.'

A tárgy és a részeshatározó sorrendje

Gyakran tapasztalni a hallgatóknál, hogy elbizonytalanodnak a tárgy és az indirekt tárgy (magyarban részeshatározó) sorrendjén. Bár a szintaktikai szabály egyszerű, először jön az indirekt tárgy és utána a (direkt) tárgy, mégis a nehézséget az okozhatja a svédben, hogy az indirekt tárgynak megfelelő NP prepozíciós alakban (határozóként) is megjelenhet. Ilyenkor az A2-es pozícióba, a direkt tárgy után kerül:

Han gav Lisa ett äpple. 'Adott Lizának egy almát.'

Han gav ett äpple åt Lisa. 'Adott egy almát Lizának.'

(jelentésében megegyezik az előző mondattal, viszont a tematikus szerkezet szerint idokolt lehet a szórendi változtatás: az első példamondatban az *alma* réma, a másodikban *Lisa*.)

Nézzünk egy konkrét példát az egyik hallgató tollából:

**Varje gång katten fyllde år bakade Petton en pannkakstårta honom(?). 'Minden alkalommal, amikor a macskának születésnapja volt, Petton palacsintatortát sütött neki.'*

Mint látjuk, a hallgató a kérdőjellel jelezte is írásban, hogy a névmás helyességében bizonytalan, valószínűleg nem ismerte fel azt a lehetőséget, hogy amennyiben a mondat végére szeretné tenni az indirekt tárgyat, akkor prepozícióval ellátva ezt megteheti:

Varje gång katten fyllde år bakade Petton en pannkakstårta åt honom. ('neki' helyett 'az ő részére')

Minden bizonnyal azért került az indirekt tárgy a direkt tárgy mögé, mert a magyar alapján fordította le svédre a mondatot, azaz a mondatrészek sorrendjét is „lemásolta”. Ez egyébként a témaelv alapján indokolt is lehet.

Ha nem prepozíciós szerkezettel fejezzük ki a részeshatározót, akkor a mondat így nézne ki:

Varje gång katten fyllde år bakade Petton honom en pannkakstårta.

Ez a mondat szintaktikailag helyes, és a tematikus elvnek is megfelel (a *'torta'* tematikusabb, mint a *'neki'*), mégis a mellékmondatú szórend miatt az egymást követő három NP nehézkessé teszi a mondatot. Ezt oldja fel a határozói alakú indirekt tárgy a mondat végén (vö. „*åt honom*”).

Igekötős igék

Az igekötős igékkel („*partikelverb*”) kapcsolatban a vártnál sokkal kevesebb hibát találni a hallgatók írásaiban. Valószínűleg azért, mert általában véve igen ritkán használnak elváló igekötős igét, és így az ezzel kapcsolatos szórendi nehézségek is eleve ritkán fordulnak elő. Mégis nézzünk meg egy érdekes példát:

Petton hade plockat korgen full med ägg. 'Petton teleszedte a kosarát tojással.'

A magyar mondatban igekötős igét látunk, a svéd mondatban ugyanezt a jelentést („*tele*”) nem igekötővel, hanem tárgyi predikatívummal („*full*” melléknév) fejezzük ki, aminek a helye a tárgy mögött van. A svéd „*full*” szó elvileg lehetne igekötő is, hiszen láttuk, hogy az igekötő sokféle alakú lehet, de akkor a szórendi szabályoknak megfelelően a tárgy elé kellene tennünk:

**Petton hade plockat full korgen med ägg. (Vö. Han plockade upp pappret från golvet. 'Felszedte a papírt a földről.')*

A hallgatók fordításaiban azt tapasztalhatjuk, hogy többségük át tudta ültetni a magyar igekötős szerkezetet az ennek megfelelő svéd predikatívumos szerkezetbe, egy kivétellel, aki a második megoldást választotta, és igekötős konstrukciót használt svédül is.

Inverzió

Ekerot az általa elemzett szövegben úgy tapasztalja, hogy a bevándorló hölgy általában véve jól használja a főmondatban megkövetelt fordított szórendet, amennyiben a fundamentumum pozíciójában nem az alany áll²⁶. Ettől való eltérés csak akkor látható, amikor a fundamentumumot egy iniciális mellékmondat vagy a „*dessutom*” (‘*ezen kívül*’) határozószó tölti be.

A hallgatók által írt szövegek elemzése is azt mutatta ki, hogy különösebben nem jelent gondot a fordított szórend használata. Ez legfeljebb egészen kezdő tanulóknál szokott előfordulni, ott is leginkább az angol hatására, ahol nincs kötelező inverzió az első mondatrész után. A német ezzel szemben pont úgy működik, mint a svéd, és ez viszont segítségére lehet a nyelvtanulónak.

A hallgatóknál még az iniciális mellékmondatok használatakor is helyes szórendű mondatok születtek, egyetlen esetben tapasztaltam ettől való eltérést:

**Trots att jag inte gillar patriotiska berättelser som den första texten, jag kände att... 'Bár nem szeretem a patriotista történeteket, mint amilyen az első szöveg, úgy érzem, hogy...'*

Ennél az esetnél az extra hosszú bevezető mellékmondat miatt borulhatott fel az eredeti sorrend.

A2-es belső sorrend

Viszonylag nagyobb variációs tere van a svéd A2-es pozíciónak, mert a különböző határozókat néha többféle sorrendbe is tehetjük, egyik vagy másik elvet figyelembe véve. A vonzatelv határozza meg pl. a társhatározó és a helyhatározó sorrendjét (példák a hallgatók fordításaiból):

Han ville gå på semester med Erik. 'El akart menni nyaralni Erikkel.' (‘gå på semester’ ’nyaralásra menni’)

De érvényesülhet a témaelv is:

Jag kunde åka med mina vänner till Brasilien. ’

El tudtam utazni a barátaimmal Brazíliába.’ (Brazília: réma)

Jag kunde åka till Brasilien med mina vänner. ’

El tudtam utazni Brazíliába a barátaimmal.’ (barátaimmal: réma)

Hasonló bizonytalanság szokott előfordulni az időhatározó és a helyhatározó sorrendjét illetően. A svédben általában a helyhatározó kapcsolódik szorosabban az igéhez (vonzat), ezért az megelőzi az időhatározót. A szövegek elemzése során úgy tapasztaltam, hogy a hallgatók ezt a sorrendet helyesen is alkalmazzák, annak ellenére, hogy a magyarban talán természetesebbnek érezzük az időhatározó-helyhatározó sorrendet:

Jag måste åka till stan i eftermiddag. 'Be kell mennem délután a városba.'

²⁶ vö. EKEROT 1995, 121.

Egyetlen példát találtunk arra, amikor a svéd mondatban ettől eltérő a határozók sorrendje (talán a magyar mondat tükörfordításának következményeként):

*..., *därför går jag idag till läkaren.* '..., ezért ma elmegyek az orvoshoz.'

Egyes mondatthatározók használata körüli bizonytalanság (inte, också)

Mint korábban már láttuk, egyes mondatthatározók a mondaton belül többféle helyre kerülhetnek, egyes esetekben akár jelentéskülönbség nélkül. A hallgatók ezeket valóban bizonytalanul használják, nem ritkán fordul elő, hogy sem főmondatban, sem mellékmondatban nem teszik a megfelelő (alap)pozícióba:

**Eriks fru berättade för mig inte att...* 'Erik felesége nem mondta el nekem, hogy...' („inte” az A1 pozíció helyett A2 pozícióban)

**Eriks hustru säger att han kommer inte ihåg namnet.* 'Erik felesége azt mondta, hogy nem emlékszik a nevére.' („inte” nem a ragozott ige előtt)

Mindemellett helyes használatra is van bőven példa, tehát inkább bizonytalanságról, mint következetes hibáról van szó.

Az *inte* használata kapcsán azt is érdemes megjegyezni, hogy az alappozícióktól eltérő, de lehetséges helyekre egyáltalán nem teszik a hallgatók. Valószínűsíthető, hogy óvatosságból kerülnek ezeket a szabályostól látszólag eltérő szerkezeteket, de az is előfordulhat, hogy nem ismerik az erre vonatkozó pontos szabályokat.

Az *också* esetében találunk egy-két példát arra, amikor posztfokálisan áll:

Den här texten också håller med åsikten att Stockholm måste utvecklas. 'Ez a szöveg is egyetért azzal, hogy Stockholmnak fejlődnie kell.'

Mint korábban láttuk (vö. 140. p.), a fókuszáló funkciójú *också* a svédben tipikusan prefokális helyzetű, de előfordul posztfokálisan is, különösebb jelentéskülönbség nélkül. Inkább stílusbeli vagy mondat szerkesztési szempontok játszhatnak szerepet a két szerkezet közti választás során. A magyarban ezzel szemben csak a posztfokális elhelyezés lehetséges, ezért az előbbi példa atipikus és nehézkes NP+*också* szerkezete valószínűleg inkább a magyar minta svédbe való átültetésével magyarázható, mint tudatos szerkesztéssel okokkal.

Extrapozíció

Kevés példát találni arra a vizsgált szövegekben, amikor valamely kifejezés a mondat sémán kívül lévő extrapozícióban helyezkedik el. Pedig annak nyomatékosító, szövegösszetartó szerepe nem idegen az írott nyelvi stílustól sem, viszont minden bizonnyal igényel némi merészséget, többlettudást a nyelvtanulótól. Nézzünk egy példát a hallgatók fogalmazásaiból:

Visst, man behöver mycket tålmod. 'Bizony sok türelemre van szükség.'

Jól látszik, hogy a *visst* mondatthatározó nem a saját (A1) helyén van, sem a fundamentumban (akkor utána fordított szórend következne), hanem az extraponált pozíció következményeként az utána következő állítást még nyomatékosabbá teszi. Más is a mondat prozódiaja így (kisebb szünet következik a *visst* után), mint normális fordított szórenddel: *Visst behöver man mycket tålmod.*

Egy másik példa:

Till exempel, i skolan läste jag bara de stora tragedierna av Shakespeare. 'Például, az iskolában csak Shakespeare nagy tragédiáit olvastam.'

A finális extrapozícióban rejlő lehetőségeket a hallgatók szintén alig használták ki, két esetben alkalmazták az „*eller hur?*” visszakérdező kifejezést, de azt is csak fordításban. Szabad szövegalkotásban egyáltalán nincs rá példa. A tipikus névmási ismétlést pedig szintén nem találjuk sehol (vö. 141. p., e, pont).

A mellékmondat szórendje

Ekerot megfigyelési szerint és a saját elmezéseink alapján is elmondhatjuk, hogy a mellékmondat szórendje központi problémának minősül, főleg kezdő, de még a gyengébb haladó szinten is. Nemcsak a mondatathározó elhelyezése jelent gyakran nehézséget (ragozott ige előtt, és nem utána, mint a főmondatban), hanem pl. az egyenes szórend is.

Ez utóbbi esetre számos példa akad, amikre különböző magyarázatokat lehet találni. Az egyik lehetséges tévesztési ok az egyenes szórendi szabály figyelmen kívül hagyása²⁷:

**... eftersom här bodde min fästman. '... mivel itt lakott a vőlegényem.'* (N1 helyén nem az alany, hanem egy helyhatározó van)

**Trots att det vet jag. ... 'Annak ellenére, hogy ezt tudom, ...'* (N1-ben a tárgy van)

Egy másik esetben arra gyanakodhatunk, hogy a magyarból kiindulva a nyelvtanuló nem tesz különbséget főmondat és mellékmondat között:

**Här frågade Olle, vad vill jag göra. 'Olle azt kérdezte, hogy mit akarok csinálni.'*

A hallgatóknál azonban azt tapasztalni, hogy ha nem egyenes mellékmondati szórendet alkalmaznak, akkor az nem szintaktikai hibának tekinthető, hanem sokkal inkább valamely más elv érvényesülésének következményeként teszik:

...att efter allt det här blir det möjligt att föra en mer öppen diskussion. '... , hogy mindezek után lehetséges lesz nyíltabb vitát folytatni.'

Itt a témaelv és a nehézségi elv egyaránt közrejátszik a mondatösszetevők mozgásában, hiszen a szintaktikailag szabályos mondat így nézne ki:

...att det blir möjligt att föra en mer öppen diskussion efter allt det här.

Ennél az eredeti, szintaktikailag szabályos szórendnél a téma hátrakerül, ráadásul a „*möjligt*” mellékmondat-alakú bővítője túl hosszú. Ezért tűnik a legszerencsésebb megoldásnak a tematikus időhatározó és a jelentésnélküli, pusztán helybetöltő formális alany áthelyezése.

A következő hallgatói példában ugyan az egyenes szórend szabálya megvalósul, viszont azt tapasztaljuk, hogy az időhatározó a mondatathározó helyére kerül (A2-A1) (fordítás magyarról svédre):

Jag vet bara, att hon hela natten grät. 'Csak azt tudom, hogy egész éjjel sírt.'

²⁷ példa EKEROT 1995, 120.

Korábban láttuk, hogy az A2-ből A1-be át lehet helyezni mondatösszetevőket, ám annak valamilyen oka kell, hogy legyen: pl. a témaelv vagy az egyensúlyelv. Az utóbbi jelen esetben szóba sem jön. Vizsgáljuk meg hát a téma-réma-szerkezetet. A kiindulópontul szolgáló magyar mondat kétféleképpen értelmezhető:

Csak azt tudom, hogy egész éjjel SÍRT. (egész éjjel=topik/téma)

Csak azt tudom, hogy EGÉSZ ÉJJEL sírt. (egész éjjel=fókusz/réma)

A szabályos svéd szórenddel szerkesztett mondat megfelelhet mindkét értelmezésnek, amennyiben variáljuk a hangsúlyt:

Jag vet bara, att hon GRÄT hela natten. (mondathangsúly az igén)

Jag vet bara, att hon grät HELA NATTEN. (fókuszhangsúly az időhatározón)

Tehát szükségtelen az időhatározó előrehozása, a fókuszfunkciót mozgatas nélkül is megkaphatja. Valószínűsíthető tehát, hogy a példánk a magyar fókuszált szerkezet helytelen átültetéseként jött létre. A mondat ezek szerint így nézne ki helyesen:

Jag vet bara, att hon grät hela natten.

(A szövegösszefüggésből egyébként kiderül, hogy az időhatározó nincs fókuszban:

Nem tudom, hogy Hanna kivel találkozott, csak azt tudom, hogy egész éjjel SÍRT. = hogy SÍRT egész éjjel, és nem hogy EGÉSZ ÉJJEL, este 8-tól reggel 7-ig sírt.)

Szövegtani nehézségek

A fundamentumban álló kifejezések

A legtöbb variációs lehetőség a svédben a fundamentum kiválasztásában rejlik. Mint már korábban láttuk, a svédek általában 80 %-ban az alanyt helyezik ebbe a pozícióba, míg a maradék 20%-ban egyéb mondatrészek, leginkább az időhatározó kerül ide. A hallgatók mondat szerkesztését vizsgálva itt is nagyjából ugyanerre a statisztikai eredményre jutottunk, tehát megállapíthatjuk, hogy a nyelvtanulók szabad fogalmazás során általában helyesen alkalmazzák a svéd mondat szerkesztési elveket. Ez azért is fontos, mert a magyar szórend ebben nem nyújthat segítséget, hiszen a rejtett alany lehetősége miatt az alany sokkal kisebb mértékben reprezentált a magyar mondatokban.

A hallgatók mondataiban a fundamentum helyén az alanyon kívül leggyakrabban az időhatározó szerepel (6%), ezen kívül módhatározó és körülményhatározó is sokszor előfordul (3-4%). Nagyon ritka a helyhatározó és a tárgy (1-2%). Ezek előrehozása a legtöbb esetben nem „véletlen”, hanem valamelyik korábban említett elv alapján történik.

Nézzünk egy példát arra, hogy a különböző magyar szórendeket hogyan lehet a svédben megvalósítani (a példák egy része a hallgatóktól származik, a többit kiegészítésként tettük hozzá):

'Be kell mennem délután a városba.' (neutrális mondat, topik nélkül, rejtett „én”=téma)

—> *Jag måste åka till stan i eftermiddag.* (neutrális mondat, alany (=téma) a fundamentumban) (80%-ban így fordították le)

—> *I eftermiddag måste jag åka till stan.* (ugyanúgy neutrális mondat, annyi a különbség az előzőhöz képest, hogy a délután is tematikus szerepű lesz, ami a szituációból kikövetkeztethető ismert

időpont) (20%-ban választották ezt a szórendet). Ennek a szórendnek az előnye a kiegyensúlyozott szerkesztésben rejlik, nem „billen” jobbra a sok végére tett mondatösszetevőtől (egyensúlyelv). Magyarul hasonló a helyzet a topikalizált időhatározós megoldásnál:

Délután be kell mennem a városba.

Kevésbé természetes a topikba a helyhatározót tenni, de ha ez a mondatösszetevő hordozza a téma szerepét, akkor ez is működik:

A városba be kell mennem délután.

ill stan måste jag åka i eftermiddag.

A téma és a réma elhelyezése

Az általános elv, miszerint a mondat tematikus része általában elől, a rematikusabb része pedig inkább hátrébb helyezkedik el, egyaránt igaz a magyar és a svéd nyelvre (amennyiben nem fókuszált mondatrésze van szó). Tehát a nyelvtanuló számára sem jelent különösebb nehézséget eszerint szerkeszteni a svéd mondatokat. Viszont láttuk, hogy a svédben a szintaktikai szabályok gyakran konfliktusba keverednek ezzel az elvvel. Lássunk néhány példát a bevándorló hölgy szövegéből arra, amikor ezt a fajta konfliktust helytelenül oldja meg, azaz a szintaktikai szabályokat figyelmen kívül hagyja a témaelv érvényesítése céljából:

**...eftersom här bodde min fästman. ’...mivel a vőlegényem itt lakott.’*

Ez a mondat szintaktikailag hibás, hiszen az N1-ben nem az alany, hanem a helyhatározó áll. A téma-réma-elvnek viszont megfelel: réma=*a vőlegényem* (vö. főmondatként: *Här bodde min fästman*).

Hasonló a helyzet a következő mondatnál, ahol a rematikus tárgy helytelenül a mondat végére kerül:

**...eftersom vi pratade hemma bara ungerska. ’mivel otthon csak magyarul beszélünk.’ (Vö. ...eftersom vi pratade bara ungerska hemma.)*

Látjuk, hogy a téma-réma-elvnek megfelelően a nyelvtanuló hajlamos arra, hogy szükségtelenül és helytelenül a mondat végére tegye a rematikus összetevőt, holott a svédben természetes (azaz a szintaktikai szabályokból adódik), hogy a rémát még követi egy vagy több határozói bővítmény (vö. 144. p., témaelv).

Egy másik esetben ugyanez a nyelvtanuló pont fordítva oldja föl a konfliktust, azaz a szintaktikai szabályokat betartva tematikusan furcsa mondatot alkot:

**Första gången reste jag till Sverige 1978. ’Először 1978-ban utaztam Svédországba.’*

Itt a témát a mondat egész első fele alkotja: „*először utaztam Svédországba*”, és erről állítjuk azt, hogy 1978-ban történt (=réma). Ezért egy kis szerkezeti átalakítással (ún. „hamis kiemeléssel”, „*fälsk utbrytning*”) elérhetjük a kívánt mondanivalót:

Första gången som jag reste till Sverige var 1978. ’Az első alkalom, amikor Svédországba utaztam, 1978-ban volt.’

Prezentáló szerkezet

Már említettük, hogy a téma-réma-szerkezetet formális alany használatával is meg tudjuk valósítani, amennyiben erre a normális szórend nem ad lehetőséget, pl. rematikus, határozatlan alakú alany esetében. A szövegelemzés során számos jó példát találtunk arra, amikor a hallgatók használják a formális alanyt. Gyakran előfordul a „*det finns*” ’található, van’ kifejezés, és sok példát találunk mellékmondat alakú alany esetében is. Ilyenkor a témaelven kívül a nehézségi elv is érvényesül, azaz a rematikus és nehéz mondatrész iniciális pozícióból finálisba helyzetbe kerül:

Det kan inte accepteras att studenterna kommer för sent. 'Nem elfogadható az, hogy a hallgatók késve jönnek.' (Vö. *Att studenterna kommer för sent kan inte accepteras.*)

Det tar tid att lösa problemet. 'Időbe kerül, hogy megoldják a problémát.' (Vö. *Att lösa problemet tar tid.*)

Fókusz

A hallgatók fordításaiból egyértelműen kiderült, hogy problémát jelent a magyarban fókuszba helyezett (rematikus és nyomatékosan kiemelt) összetevők elhelyezése a svéd mondatban. Többnyire semleges szórendi megoldásokat találunk a svédre fordított mondatokban:

Tisztának és szépnek kell lennie valamennyinek, mert ...

A névszói állítmányi rész azon kívül, hogy rematikus, még fókuszban is áll. A hallgatók által használt semleges megoldás a témaelvnek ugyan megfelel, de a fókuszelvnek nem:

De skulle vara rena och fina allesammans...

A fókuszfunkciót a vonzatszerépű névszói állítmányi rész topikalizálásával lehetne elérni (vö. emocionális vagy szubjektív szórend):

Rena och fina skulle de vara allesammans,...

Ugyanez a helyzet egy másik magyarról svédre fordított mondat esetében:

Muszáj az összes tojást most megtörölnöd?

Az időhatározó topikalizálása itt nem elegendő, nem eredményez ugyanis szubjektív szórendet. Ráadásul eldöntendő kérdésről van szó, tehát a fundamentum pozíciója amúgy is üres. Megoldásként egyedül a prozódiai (és írásban grafikai) kiemelés marad:

Ska du pútsa alla äggen NU?

Egyensúlyelv

Gyakran előforduló probléma, hogy az igének túl sok bővítménye akad a mondatban, amik többnyire a mondat végén, a tartalmi mezőben zsúfolódnak össze. Ilyenkor a fundamentum pozíciójának kihasználásán kívül nem sok lehetőség marad a mondat „megkönnyítésére”, kiegyensúlyozására. Nézzük meg, a hallgatók hogyan küzdöttek meg egy ilyen problémával:

Ez alkalommal is Pettson reggel teleszedte a kosarát tojással a tyúkólban.

Ezt a mondatot kellett a hallgatóknak svédre fordítani. Érdemes megjegyezni, hogy már a magyar mondat is túlszúfoltnak mondható.

A konfliktus feloldására három módszert alkalmaztak:

1. kihagynak egy mondatrészt: egyszerű, de nem kívánatos megoldás, valószínűleg ösztönös eszközről van szó.
2. az egyik időhatározót A2-ből az A1-be mozgatják, a másik a fundamentumba kerül:

Den här gången plockade Pettson på morgonen korgen full med ägg i hönsuset.

A mondat sajnos még így is nehézkes marad.

3. két mondatra bontják fel a hosszú mondatot:

Som vanligt hade Pettson varit i hönsuset den morgonen och plockat sin korg full med ägg.

'Szokás szerint Pettson reggel kint volt a tyúkólban és teleszedte a kosarát tojással.'

Ez nagyon jó megoldásnak tűnik, bár a két időhatározó itt is még okoz elhelyezési gondokat.

Duplázott mondatösszetevő

A korábbi áttekintés során már láttuk, hogy a svédben kommunikációs szempontoknak megfelelően, időnként duplán szerepel egy-egy mondatösszetevő. Ez egy olyan lehetőség, amit a hallgatók a vizsgált szövegekben gyakorlatilag nem használnak ki. Nézzünk egy példát:

Mindez, amiről később annyit beszéltek, Findusz születésnapján történt.

Ezt a magyar mondatot nagyjából mindenki eképpen fordította le:

Allt det som folk pratade så mycket om senare, hände på Findus födelsedag.

Pedig itt a hosszú bevezető mellékmondat miatt nehezen tagolható, értelmezhető a főmondat, és célszerűnek látszana egy értelmezést könnyítő névmási alany betoldása:

Allt det som folk pratade så mycket om senare, det hände på Findus födelsedag.

A magyarban egyébként ugyanígy megkönnyíti az értelmezést a „mindez” kifejezés, annak ellenére, hogy az a mondat elején, és nem a mellékmondati bővítmény után szerepel.

Összegzés

Az elemzés során láttuk, hogy a svéd szintaktikai kötöttségei ellenére mégis teret tud valamelyest engedni szemantikai és szövegtani szempontoknak is a szórendet illetően. Az is egyértelműen kiderült, hogy a magyar nem szabad szórendű, hiszen a mozgatásokkal fontos (elsősorban szemantikai) különbségeket tudunk érzékeltetni.

A nyelvtanulónak elsősorban arra kell figyelnie, hogy a két nyelvnek eltérő domináns rendezési elvei vannak. Ezen kívül a szövegelemzésből egyrészt az derült ki, hogy a várttal ellentétben akadnak szintaktikai jellegű nehézségek is (pl. *vem som*, mellékmondat), másrészt a bizonytalanságok oka sokszor a szövegtani szempontok érvényesítésére vonatkozó eszközök helytelen vagy kevés használatában rejlik (pl. fókusz).

Bibliográfia

- ANDERSSON, Erik 1993. Grammatik från grunden. Hallgren och Fallgren, Stockholm.
- EKEROT, Lars-Johan 1995. Ordföljd, tempus, bestämdhet. Gleerups, Malmö.
- É. KISS Katalin 1998. „Mondattan”: É. KISS Katalin – KIEFER Ferenc – SIPTÁR Péter: Új magyar nyelvtan. Osiris, Budapest, 17–71.
- É. KISS Katalin 2006. „Mondattan”: KIEFER Ferenc (szerk.): Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Budapest, 110–149.
- HOLM, Britta – Nylund, Elizabeth (red.) 1977. Deskriptiv svensk grammatik. Stockholm.
- JOSEFSSON, Gunlög 2011. Svensk universitetsgrammatik för nybörjare. Studentlitteratur, Lund.
- JÖRGENSEN, Nils – SVENSSON, Jan 1987. Nusvensk grammatik. Gleerups, Malmö.
- Kiefer Ferenc 2000. Jelentélmélet. Corvina, Budapest.
- WIJK-ANDERSSON, Elise 2008. Ny grammatik – det svenska språkets struktur. Hallgren och Fallgren, Stockholm.
- TELEMAN, Ulf – HELLBERG, Staffan – ANDERSSON, Erik 1999. Svenska Akademiens grammatik. 2. Ord. 3. Fraser. 4. Satser och meningar. Svenska Akademien, Stockholm.
- TOLCSVAI Nagy Gábor 2002. „Vázlat a mondat és szórend funkcionális viszonyáról folyó magyar nyelvészeti kutatásokról”: SZIKSZAINÉ Nagy I. (szerk.): Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. Officina Textologica 6. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 11–24.

Ez a lap üres

TÉSI ÁRON

A svéd szóhangsúlyok szerkezete a fonetikai realizáció tükrében

Nyelvtudományi doktori iskola

Bevezetés

A skandináv tonalitást tárgyaló szakirodalom az oppozíciót hol privatívának, hol ekvipollensnek írja le. Az ekvipollens tábor hívei¹ szerint a két szóhangsúly közti legfőbb különbség az időzítésben (vagyis az eltérő asszociációs viszonyokban) rejlik (HL*, H*L). Ez azt jelenti, hogy az Accent 1 hangsúlyos szótagja az L tónushoz, míg az Accent 2-é a H-hoz tartozik. Az oppozíciót privatívának tartó elemzések azonban abból indulnak ki, hogy az Accent 1 kontúrja rendszerint megtalálható a kettes hangsúly kontúrájában, ami így összetettebb (a hagyományos elképzelés szerint) jelöltebb, mint az egyes. Ha a szembenállást tehát privatívának írjuk le, úgy lehetőség nyílik a szóhangsúlyok kontúrájának szegmentálására. Riad² a következőképpen írja le a sztenderd svéd nyelvváltozat szóhangsúlyait.

(1) A szóhangsúlyok szerkezete

	Lexikai tónus	Promenenciatónus	Határtónus
Accent 1	-	LH	L
Accent 2	H	LH	L

Ez a megközelítés egyértelműen fonológiai célokat szolgál, hiszen tagolja, értelmezi és egyszerűsíti (absztrahálja) a beszélőktől nyert nyelvi adatot. Továbbá az utolsó két tónus neve utal azok funkciójára is. A lexikai tónus azonban némileg kilóg a sorból, hiszen az elnevezés arra a vitatható elképzelésre épít, hogy a kettes hangsúly az oppozíció jelölt tagja. Az elnevezés azonban akkor sem nyújt megfelelő információt a tónus fonológiai szerepéről, ha a Riad által posztulált jelöltségi viszonyok helytállóak.

A szóhangsúlyok konkrét fonetikai realizációja azonban olykor lényegesen eltér az (1) táblázat alapján remélt dallammintától. Jelen tanulmányban arra keresem a választ, hogy a spektrogramról leolvasott F0-kontúrt lehet-e (s ha igen, miként lehet) azonosítani a fenti fonológiai megközelítés tónusaival. A lexikai tónus kétes státusza azt sugallja, hogy új felosztásra van szükség. A vizsgálat

¹ BRUCE 1977.

² RIAD 1998, 78.

során az 5.3.02-es verziójú Praat³ segítségével elemzem a Lexin⁴ nevű szótár internetes felületéről letöltött hanganyagból összeállított korpuszt.

A prozódiai jegyek akusztikai korrelátumai

A kvantitás, a tónus és a hangsúly az a három prozódiai jegy, mely fonémikus státusszal bír a svéd (és a norvég) nyelvben. A jegyek közti szoros összefüggés Haugen⁵ szerint úgy ragadható meg, hogy a tónusnak előfeltétele a hangsúly, míg a hangsúlynak előfeltétele a kvantitás. A hangsúly kifejezésére az egyes nyelvek eltérően válogatnak az artikulációs lehetőségek közül. Az angolban például “a hangsúlyélményt leghatásosabban az alaphangmagasság megemelkedése idézi elő; másodsorban a megnövekedett időtartam, harmadsorban pedig a nagyobb intenzitás⁶”. Mindez azt jelenti, hogy a két szóhangsúly vizsgálata előtt meg kell állapítani, hogy a svéd nyelv milyen eszközökkel jelöli a hangsúlyos szótagot.

A hangsúlyos szótag ismertetőjegyei

A zavaró tényezők kiszűrése céljából izoláltan ejtett, kétszótagú szavakat elemeztem, tíz olyat, melynek első, s tíz olyat melynek utolsó szótagja hangsúlyos. Természetesen így se lehet teljesen elvonatkoztatni a mondatintonáció problémáitól, hiszen az izoláltan ejtett szavak önálló intonációs frázist (IP) alkotnak. Tudvalevő, hogy az IP-k eleje rendszerint magas és gyors (anakrusztikus), míg az IP-k végét általában alacsonyabb frekvencia és lassabb tempó jellemzi⁷. A következő értékeket tehát a fentiek figyelembevételével kell értelmezni.

A (2) táblázat mutatja a tíz véghangsúlyos szó mérésékor kapott értékeket. Az intenzitás dB-t, a kvantitás másodpercet, míg a hangmagasság Hz-ben mért frekvenciát jelöl. A spektrogram értékeinek leolvasása több elméleti problémát is felvetett. Ezek közül a szótagolás kérdése volt a legegyszerűbb, hiszen a kezdetmaximálás elvével (ambiszilabikus mássalhangzók híján) egyértelműen meg lehetett állapítani a szótaghatárokat, melyeket jelen esetben koartikulációs problémák sem homályosítottak el.

Az intenzitás mérésekor azt kellett eldönteni, hogy a szótag (vagy esetleg csak a nucleus) átlagos értékéből célszerű kiindulni vagy inkább az adott szótagon belül mért legmagasabb értéket kell alapul venni. A következő megfontolásból döntöttem az utóbbi mellett. Minden valószínűség szerint az emberi percepció oly módon működik, hogy referenciapontokat keres a feldolgozandó inputban, s a hiányzó értékeket a kapott minta alapján maga tölti ki. Ez azt jelenti, hogy (ha nem kell egyéb tényezőket figyelembe venni, akkor) a maximális (ill. minimális) értékek megfelelő támpontot adnak.

³ <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>

⁴ <http://lexin.nada.kth.se/lexin/>

⁵ HAUGEN 1967, 189.

⁶ GÓSY 2004, 198.

⁷ CRUTTENDEN 1986, 39–42.

A hangmagasság kérdésében is ugyanúgy jártam el, mint az intenzitás esetén, azaz a magánhangzók F0-jának maximális értékéből indultam ki. A mért értékek értelmezésekor azonban tekintettel kell lenni arra is, hogy a zöngétlen hangokat követő magánhangzók frekvenciája rendszerint meghaladja az adott magánhangzóra (az adott pozícióban) jellemző inherens frekvenciát és hogy hangsúlyos helyzetben zárt és nyílt magánhangzók között 36 Hz-nyi eltérés is kimutatható a zárt magánhangzó javára, ami női beszélők esetében hozzávetőlegesen egy nagy szekundnyi hangköznek felel meg⁸.

(2) Véghangsúlyos szavak

	1. szótag			2. szótag		
	Intenzitás	Kvantitás	F0	Intenzitás	Kvantitás	F0
banan 'banán'	82.18	0.26	191	80.86	0.62	218.5
citron 'citrom'	73.32	0.25	240	76.50	0.70	241
elev 'diák'	82.70	0.12	204	76.92	0.70	229
familj 'család'	79.51	0.27	210	75.04	0.60	205
gitarr 'gitár'	78.08	0.18	204	76.31	0.60	206
hotell 'szálloda'	74.99	0.23	267	76.71	0.58	232
kanin 'nyúl'	82.17	0.23	209	81.63	0.56	221
konzerv 'konzerv'	78.49	0.28	209	80.65	0.69	249
lektion 'tanóra'	72.48	0.27	193	72.78	0.57	222
melon 'dinnye'	78.66	0.18	198	81.46	0.64	211

A hallgató szempontjából az tekinthető optimális esetnek, ha a hangsúlyos szótagot a rendelkezésre álló valamennyi prozódiai eszközzel megjelöljük. Szürkével jelöltem meg az ettől eltérő eseteket, ahol a mért értékek elmaradnak a hangsúlytalan első szótag értékeitől. Első ránézésre is látszik, hogy a legbiztosabb támpont a kvantitás, míg a legmegbízhatatlanabb a hangerősség. Egybevág a fentiekkel, hogy a hangmagasság kizárólag olyan esetekben (*citron*, *familj*, *hotell*) tér el a várttól, amikor az adott szó zöngétlen réshanggal kezdődik. Ha a mérés során eltekintünk a koartikulációnak tulajdonítható frekvenciatöbblettől, akkor ezen szavak esetén is olyan értékeket kapunk, ami szerint a hangsúlyos szótag frekvenciája a hangsúlytalanak 1.06-1.16-szorosa. Ez az arány nem

⁸ JOHANSSON 1978, 62–70.

tűnik jelentékenynek azonban Johansson⁹ kísérletei bizonyították, hogy “az emberi fül könnyebben érzékeli a hangmagasság változását, ha növeljük, s nehezebben, ha csökkentjük a frekvenciát¹⁰”. Ha ezt egybevetjük azzal, hogy a fenti esetekben mind elmarad az IP-k végén várt frekvenciacsökkenés, akkor a véghangsúlyt kísérő frekvenciértékeket is jellemezhetjük percepciólis relevánsnak.

Összegzésképpen tehát elmondható, hogy a hangsúlyos szótag egy fél vagy egész zenei hanggal magasabb és kétszer-háromszor hosszabb, mint az azt megelőző hangsúlytalan szótag.

Mivel a véghangsúlyos szótagok fent leírt ismertetőjelei szorosán egybefonódnak a IP-ben elfoglalt helyükkel, célszerűnek láttam fordított hangsúlymintájú szavakat is bevonni a vizsgálatba. Ahhoz hogy a kezdeti hangsúllyal rendelkező s a véghangsúlyos szavak¹¹ összehasonlítása helytálló legyen, kizárólag Accent 1-es szavakkal dolgoztam. A kiválasztott szavak értékeinek leolvasása néhány újabb gyakorlati problémával állított szembe. A (C)VC:v szerkezetű szavak (*dollar, säger*) szótagolásakor állást kell foglalni az ambiszillabikus mássalhangzó kérdésében. A hangsúlyos szótagra vonatkozó jólfarmáltsági feltételek megkövetelik, hogy az egész szegmentumot az első szótaghoz számoljuk, azonban a kezdetmaximalizálás elve szerint a mássalhangzó fele a második szótagot illeti. A méréseket aszerint végeztem, hogy mindkét követelménynek eleget tegyek, így azonban a két szótag együttesen hosszabb lett, mint a kérdéses szó. A másik problémát a frekvenciaértékek mérése jelentette. Ha a kétszótagú Accent 1-es szavakat az (1) szerint szegmentáljuk, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a frekvenciacsúcs a vizsgált szó második morájára esik. Ez viszont lehet ambiszillabikus és/vagy zöngétlen mássalhangzó. Mindkét eshetőség problémás. A zöngétlen mássalhangzónak nincs F0-ja, míg az ambiszillabikus hangok esetén (nehezen értelmezhető) szótaghatárra esik a frekvenciacsúcs, amely lényegében azonos értékeket jelent a két szomszédos szótag számára. Ebből a megfontolásból döntöttem úgy, hogy a magánhangzók egészének átlagfrekvenciáját fogom vizsgálni. A (3) táblázat összegzi a tíz vizsgált szó mérésekor kapott eredményeket.

(3) Kezdeti hangsúly

	1. szótag			2. szótag		
	Intenzitás	Kvantitás	F0	Intenzitás	Kvantitás	F0
bättre ‘jobb’	81.67	0.42	192	72.87	0.28	129
dollar ‘dollár’	77.11	0.42	194	77.52	0.41	128
fönster ‘ablak’	78.45	0.40	194	76.52	0.50	123
fröken ‘kisasszony’	79.02	0.43	171	76.86	0.48	127

⁹ JOHANSSON 1978, 22.

¹⁰ Amennyiben nem tüntetek fel fordítót, úgy az idézett szöveg saját fordításom.

¹¹ Véghangsúly esetén a tonális oppozíció Accent 1-ben neutralizálódik.

heter 'nevezik'	75.93	0.45	186	76.07	0.34	135
möbel 'bútor'	85.29	0.44	216	82.13	0.37	132
meter 'méter'	85.38	0.53	210	76.70	0.36	120
tänder 'fogak'	73.75	0.46	191	69.66	0.36	124
varför 'miért'	77.10	0.45	189	72.54	0.48	125
säger 'mond'	78.15	0.52	200	71.97	0.41	127

A táblázat értékeinek átlagolásából kiderül, hogy a hangsúlyos szótagok mindössze 0.05 másodperccel hosszabbak, mint a hangsúlytalanok. Ez az érték a percepció szempontjából érdektelennek tűnhet, ám hasonlítsuk ezt össze a (2) megfelelő adataival, ahol 0.4 másodperc (tehát nyolcszor akkora) volt a különbség a hangsúlyos szótag javára. Úgy tűnik, hogy közel azonos értékek mellett (amikor az IP eleje és vége nem mutat eltérést) kezdeti hangsúlyt észlelünk, a véghangsúly percipiálásához azonban markáns különbségre van szükség.

Ami az intenzitást illeti, a hangsúlyos szótagok átlagban 3.9 dB-lel voltak hangosabbak, ami hallható különbség, azonban némely esetben a szavak két szótagja közel egyforma (olykor fordított arányú) intenzitást mutatott. Az intenzitásértékek értelmezését megnehezíti, hogy a zárhanggal (főleg expozízával) kezdődő szótagok hangosabbak, amit az emberi percepció valószínűleg "javító stratégiáknak" vet alá.

A legkönnyebben percipiálható tényező a szótagok közt mért frekvenciabeli eltérés. A hangsúlyos szótagok frekvenciája átlagban 1.53-szor magasabb, mint a hangsúlytalanoké. Ez egy tiszta kvintnyi hangköznek felel meg, ami így ebben az esetben a hangsúly beazonosításának leghatékonyabb támpontjaként értelmezhető.

Össességében elmondható, hogy a svéd nyelvben a hangsúlynak nem csupán egy korrelátuma van. (4) alatt foglalom össze a fent bemutatott vizsgálatok eredményeit. Az egyes sorban tüntettem fel a legmegbízhatóbb korrelátumot. A szótagok közti különbséget látjuk zárójelben. A dőlt betűvel szedett mező azt jelzi, hogy az adott érték még félre is vezeti a hallgatót, hiszen a mérések alapján a hangsúlytalan szótag (v) hangosabb, mint a hangsúlyos (V).

(4) A hangsúlyos szótag ismertetőjegyei a svéd nyelvben

hangsúlyminta	V --- v	v --- V
1.	Frekvencia (tiszta kvint)	Kvantitás (0.4 mp)
2.	Intenzitás (3.9 dB)	Frekvencia (kis szekund)

3.	Kvantitás (0.05 mp)	Intenzitás (-0.37 dB)
----	---------------------	-----------------------

A szóhangsúlyok ismertetőjegyei

A szóhangsúlyok helyes azonosítása komoly kihívásokat jelent a nyelvtanuló számára, ugyanis a nem skandináv anyanyelvűek igen sokszor hibásan hangsúlyként értelmezik a tonális dallammozgást.¹² Az alábbiakban meghatározom, hogy optimális esetben miről lehet felismerni a kettes hangsúlyt, s választ keresek arra a kérdésre, hogy a két szóhangsúlyt minden esetben csak a tonális mozgás különbözteti-e meg egymástól.

Az egyes szóhangsúlyok építőelemei (vö. (1)) igen eltérően realizálódnak a svéd-norvég nyelvterületen. A stockholmi Accent 1 például megegyezik a bergeni Accent 2-vel, valamint az oslói Accent 2 azonos a malmői Accent 1-gyel¹³. Látható, hogy több dialektus összevetése igencsak megbonyolítaná az elemzést, ami a kutatás e kezdeti stádiumában még nem kívánatos. A továbbiakban is csupán a (stockholmi) sztenderd svéd ejtést fogom vizsgálni.

Mivel elsősorban azt akarjuk kideríteni, hogy az Accent 2-es szavakban miként változik az alapfrekvencia, olyan anyagot kell összeállítani, ahol a zöngétlen hangok, nem borítják fel a várt mintát. A legzavaróbb eset akkor áll fenn, amikor a prominenciatónus zöngétlen mássalhangzóhoz asszociálódik, s így tonális szempontból pont az a tónus válik értelmezhetetlenné, amely a legmarkánsabb dallammozgást képviselné. Az alábbi táblázatban (5) tíz olyan Accent 2-es szó frekvenciértékeit mutatom be, amelyekben minden tónus vokális elemhez kapcsolódik. A táblázat a(z egyes tónusokon mért) két legmagasabb és két legalacsonyabb értéket mutatja. Szürkével jelöltem azokat a helyeket, ahol a második értékek magasabbak, mint az elsők.

(5) Accent 2

	H	L	H	L	1. szótag (dB)	2. szótag (dB)	1. szótag (mp)	2. szótag (mp)
dalar 'völgyek'	210	139	201	124	78.54	72.82	0.41	0.46
talar 'beszél'	245	155	238	126	81.24	76.90	0.37	0.52
vana 'szokás'	220	139	218	128	75.90	69.40	0.48	0.35
fana 'zászló'	231	149	235	128	80.66	72.72	0.40	0.38
mage 'has'	214	137	216	150	78.43	76.07	0.38	0.34
make 'férj'	218	136.5	242	145	79.57	76.89	0.34	0.42

¹² HAUGEN – JOOS 1952, 179.

¹³ RIAD 1998, 81.

vara 'áru'	236	130	233	110	79.43	74.34	0.50	0.36
fara 'veszély'	229	155	218	131	79.79	73.37	0.47	0.30
vilar 'pihen'	231	151	232	122	72.92	77.39	0.43	0.56
filar 'reszel'	236	153	230	131	78.2	78.38	0.47	0.52

Az első és második szótagok intenzitásának¹⁴ különbsége átlagosan 3.64 dB a hangsúlyos szótag javára, ami lényegében megegyezik az előlhangsúlyos Accent 1-es szavaknál mért értékekkel (3.9 dB). Ugyanerre jutunk a kvantitás vizsgálatokor is. A hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok tulajdonképpen egyenlő hosszúságúak (az előbbi csupán átlag 0.004 mp-cel hosszabb, ami az Accent 1-es 0.05 mp-hez hasonlóan teljesen elhanyagolható. Az egyetlen lényeges eltérés az Accent 1-es és az Accent 2-es szavak között a dallammozgásban figyelhető meg. Az Accent 2-es szavakban láthatóan több tonális anyag van, s így kétszer is meg tudják valósítani azt a dallammozgást, amit a (3) táblázatban láttunk. Érdekesség, hogy az (5) táblázat első két oszlopának átlagolt aránya szinte pontosan megegyezik azzal a hangközzel (tisztá/bővített kvint), amit az előlhangsúlyos Accent 1-es szavaknál találtunk.

A kettes szóhangsúly tehát egyértelműen csak sajátos frekvenciakontúrájával tér el az Accent 1-es szavaktól, a két szócsoport egyébként mind az intenzitás, mind a kvantitás terén megegyezik. A "tonális accenteknek" ez a várható tulajdonsága, azonban a fentiek fényében újabb percepciósi problémákat vet fel. Ha a magas frekvenciaérték egyidejűleg jelez hangsúlyt és Accent 2-t, akkor nehezen értelmezhető az a korábban idézett megjegyzés, miszerint a külföldiek az Accent 2-t hibásan értelmezik hangsúlyként. Amennyiben az Accent 2 második csúcsa valóban mellékhangsúly, akkor nem tartható Riad érvelése, aki az oppozíció eredetét a következőkben látja: "az Accent 2 hangsúlyok ütközéséből származtatható... a késői köz-skandináv korban a mellékhangsúly eltűnt, de a hozzá tartozó dallamminta megmaradt¹⁵". A mellékhangsúly tehát nem tűnt el. Természetesen elképzelhető, hogy a köz-skandináv időkben a hangsúlynak más akusztikai korrelátumai voltak, mint ma, azonban ez merő spekuláció, amelyre nem lehet építeni.

Összegzésképpen elmondható, hogy az a hangsúlyélmény, amit az Accent 2-es szavak második frekvenciacsúcsa nyújt, nem a nyelvtanuló tökéletlen percepciójából ered, hanem empirikusan igazolható alapja van.

A zöngétlen prominenciatónus

Elméletileg a kettes szóhangsúlyt azokban az esetekben nehéz azonosítani, amikor a szó hangsúlytalan helyzetben áll (s mint ilyen a három tónusból csak egy van jelen) vagy ha a prominenciatónust

¹⁴ Megjegyzést érdemel, hogy a zöngétlen onsettel bíró szótagok az összes minimálpárban nagyobb intenzitással, bírnak.

¹⁵ RIAD 2003, 94.

zöngétlen hanghoz asszociáljuk (pl.: *tittar*). Ez utóbbi esetben az elmélet és a gyakorlat ismét külön utakon jár. Prominenciatónus nélkül az Accent 2-ből H(LH)L > HL marad, ami lényegében megegyezik azzal a dallammozgással, amit Accent 1-es szavakban mértünk (vö. (3)). A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy a beszélőknek egyáltalán nem esik nehezükre megkülönböztetni egymástól a ¹*rutten* – ²*rutten* (“az útvonal – rohadt”) típusú szópárokat. Ki kell tehát deríteni, hogy ilyen esetekben mely fonetikai tulajdonság(ok) alapján tudjuk megkülönböztetni a két szóhangsúlyt. Öt olyan szópáron végeztem méréseket (6), amelyek a tonális eltéréseken túl legfeljebb két szegmentumban térnek el egymástól. Mivel az előhangsúlyos szavak (vö. (3) és (5)) szótagjai közt századmásodpercben is alig mérhető a különbség, a kvantitás vizsgálatát mellőzöm, s csupán az intenzitásra és a hangmagasságra koncentrálok. A listát úgy állítottam össze, hogy ne legyen két szópár, melynek ambiszillabikus mássalhangzója azonos. A zöngétlen mássalhangzó hiányzó tónusát (Accent 1 esetén H, Accent 2 esetén LH) akkor lehet rekonstruálni, ha az első nucleust változó (ereszkedő vagy emelkedő) tónus jellemzi. Az alábbi táblázatokban megmértem az első nucleus kezdeti és végső frekvenciaértékét. Az Accent 1-es szavaknál emelkedést, míg az Accent 2-es szavaknál ereszkedést, továbbá a hangsúlyos (első) szótagnál nagyobb intenzitást várunk. Ismét szürkével jelöltem azokat a mezőket, ahol nem ezt tapasztaljuk.

(6a) A tonális oppozíció – Accent 1

	1. szótag				2. szótag	
	F0 – kezdeti	F0 – végső	F0 – átlag	Intenzitás	F0 – átlag	Intenzitás
fiffel ‘csalás’	211	198.5	206	76.93	137	78.58
gissel ‘ostor’	141	208	173	76.49	143	77.6
läcker ‘finom’	148	190	171	77.79	131	69.57
tapper ‘bátor’	193	243	224	73.34	139	71.96
sitter ‘ül’	240	252	247	75.71	137.5	78.96

(6b) A tonális oppozíció – Accent 2

	1. szótag				2. szótag	
	F0 – kezdeti	F0 – végső	F0 – átlag	Intenzitás	F0 – átlag	Intenzitás
fiffar ‘csal’	209.5	152.5	192	71.74	152	77.27
gisslar ‘ostoroz’	151.5	238.5	191	76.44	167	78.05

läcka 'lék'	142.5	193.5	173.5	72.99	159.5	72.17
tappar 'elejt'	250	164	223	73.23	167	73.80
hittar 'talál'	237.5	184.5	213.5	68.99	165	76.13

A fenti két táblázat egybevetéséből a következők derülnek ki. Az Accent 1-es szavak második szótagja az elsőhöz képest átlagban 1.49-szeres (egy tiszta kvintnyi) frekvenciaereszkedést mutat, míg az Accent 2-es szavak megfelelő értéke csupán 1.22 (egy terc). Továbbá az intenzitás vizsgálatából kiderül, hogy a második szótagok Accent 2-es szavaknál átlagosan 2.8 dB-lel prominensebbek, mint az elsők. Accent 1-es szavaknál viszont a hangsúlyos szótag intenzívebb, mégpedig 0.7 dB-lel.

Az Accent 2 azonosításához tehát perceptíálisan elegendő a második szótagra támaszkodni, ami az Accent 1-esekhez képest feleakkora dallammozgást és 3.5 dB-lel nagyobb intenzitást mutat. Ezek az értékek úgy is értelmezhetők, hogy a második szótag meglévő vagy hiányzó (mellék)hangsúlya jelzi, hogy a tonális oppozíció melyik tagját is halljuk.

Fontos akusztikai korrelátum lehet az első szótagok dallammozgása is. A (6a) táblázat átlagosan egy kis tercnnyi emelkedést, míg a (6b) táblázat egy nagy tercnnyi ereszkedést mutat, ami relevánsnak mondható különbség. Mindamellet találtam problémás szavakat (*fiffel*, *sitter*, *gissar*, *läckä*), amelyek meglepő dallammintát mutatnak. A ¹*fiffel* és ¹*sitter* szavak kontúrja a várt LHL helyett csupán HL. Ez minden bizonnyal a szókezdő zöngétlen réshangnak tulajdonítható. A ²*gissar* egy nem várt extra L-lel kezdődött (így LHLHL). A ²*läckä* pedig elhagyott a várt kontúrból, s LHL-ként (azaz dallamilag Accent 1-es szóként) realizálódott. Mindez pedig azt jelenti, hogy a második szótag esetleges mellékhangsúlya megbízhatóbb segítséget nyújt a szóhangsúlyok azonosításához, mint az első szótagban várt ereszkedő vagy emelkedő tonális kontúr.

Elméleti megfontolások

A prozódiai jegyek eddig áttekintett akusztikai korrelátumainak tükrében néhány elméleti kérdést is fel kell vetni. A fentiekben egyértelműen rámutattunk, hogy a hangsúly kifejezésének a tonális mozgás a legfontosabb akusztikus korrelátuma. Hangsúlytalan helyzetben, tehát nincsen értékelhető tonális mozgás, így ekkor nem is élhet az oppozíció. Ez azonban ellentmond az (1) alatt bemutatott elméletnek, miszerint a prominencia- és határtónus csupán mondatintonáció. Hangsúly hiányában az Accent 2-ből csupán egy lexikális tónus (H) marad, az Accent 1 meg teljesen eltűnik. Ilyeténképpen az oppozíció a következő formában marad fenn: H : Ø. A szakirodalom közel sem egységes a kérdést illetően. Oftedal¹⁶ szerint "legalább egy hangsúlyos szótag megléte előfeltétele az akcentuális szembenállásnak, így a hangsúlytalan helyzetben lévő Accent 1-es ill. 2-es szavak

¹⁶ OFTEDAL 1952, 158.

elveszítik a rájuk jellemző dallammozgást”. Hansson¹⁷ azonban azt állítja, hogy “a szóhangsúlyok oppozíciója non-fokális helyzetben is megmarad”.

A fentebb bemutatott mérések eredményei alapján úgy vélem, hogy Oftedalnak van igaza; ez a vélekedés azonban csak akkor válhat legitimé, ha összhangba tudjuk hozni az (1) alatt leírt privatív megközelítéssel. Hogyan neutralizálódhat az oppozíció hangsúlytalan helyzetben, ha elfogadjuk, hogy az Accent 1 maga a hangsúly, s az Accent 2 nem más, mint lexikális tónus + hangsúly (Accent 1)?

Véleményem szerint az ellentmondást a következőképpen lehet feloldani. Tudvalevő, hogy az akusztikai adatok fonológiai tagolása önkényes és nem mindig egyértelmű. Riad például a malmói Accent 2-t először L+HL+H-ként határozta meg, később azonban¹⁸ már máshogy szegmentálta az adatokat: L+H+L. (6a) alatt láttuk, hogy bizonyos Accent 1-es szavak elejéről hiányzik a Riad által feltételezett L, míg ugyanez a tónus olykor teljesen váratlanul felbukkan Accent 2-es minták előtt. A fonológiai reprezentációnak csak olyan elemeket szabad posztulálnia, amelyek megjelenése független olyan tényezőktől, mint az onset szerkezete vagy az aktuális szegmentumok inherens frekvenciája. A határtónus után sem feltételezünk egy H-t, holott szonoráns mássalhangzók jól mérhető frekvenciabeli emelkedést tudnak okozni szóvégen. Mindez felhatalmaz minket arra, hogy újraértelmezzük a szóhangsúlyok szerkezetét.

Feltételezem tehát, hogy az Accent 2 kontúrja változatlanul HLHL, azonban az Accent 1 kontúrját legjobban HL alakban tudjuk leírni. Közismert továbbá, hogy az Accent 2 legalább kétszótagos domaint fetételez, így azt jelzi, hogy a főhangsúly és az utána következő szótag egy szóhoz tartoznak. Ezt a konnektív funkciót a nomenklaturának is tükröznie kell. Ennek megfelelően a korábbi lexikai tónust (az Accent 2 jelöletlenségét hangoztatva) konnektív tónusnak neveztem el, s azt feltételezem róla, hogy az Accent 1 két tónusa közt foglal helyet.

(7) A szóhangsúlyok szerkezete a vizsgált anyag tükrében

	Prominenciatónus	Konnektív tónus	Határtónus
Accent 1	H	-	L
Accent 2	H	LH	L

Az új felosztás a következőket hordozza magában. A kettes szóhangsúlyban kétszer annyi tonális anyag van, mint az egyesben. Ezáltal a szimplex és az összetett szavak reprezentációja közelebb kerül egymáshoz. Ez annak tükrében is kívánatos, hogy a szimplex szavak Accent 2-jét is két hangsúly jelenlétére vezethetjük vissza. Ha a lexikai tónust konnektívnek nevezzük, ezzel a másik két tónushoz hasonlóan a funkciója alapján választunk neki nevet. Az Accent 2 ugyanis arra szolgál, hogy összekössön két olyan prozódiai elemet, amelyek egy szón belül találhatóak. Ennek megfelelően

¹⁷ HANSSON 2003, 21.

¹⁸ RIAD 1998, 81. vö. RIAD 2003, 99.

csak akkor tud realizálódni, ha el tudja látni a funkcióját. Ha hangsúlytalan helyzetben törlődik az Accent 1 két tónusa, akkor értelemszerűen a konnektív tónus sem juthat felszínre, hiszen nincs mit összekössön. A fenti (7) megközelítés tehát elméleti síkon igazolja azt, amit a fonetikai adatok is sugalltak, mégpedig azt, hogy a tonális oppozíció hangsúlytalan helyzetben mindenképpen fel-függesztődik.

A szóhangsúlyok (7) alatt bemutatott szerkezete reményeink szerint korrekt módon írja le a sztenderd svéd nyelvváltozat tónusait, azonban egy ilyen felosztás valószínűleg nem applikálható minden skandináv dialektusra, amelyben él a tonális oppozíció. További kutatásra van szükség annak kiderítésére, hogy a skandináv tonális tipológia eltérő mintáit milyen fonológiai változásnak lehet tulajdonítani.

Összefoglalás

Jelen dolgozatban a svéd prozódiai jegyek akusztikai korrelátumát vizsgáltam. A végzett mérések szerint a hangsúly elsődleges korrelátuma a hangmagasság. Következésképpen az Accent 2-es szavakat joggal nevezhetjük mellékhangsúlyosnak. Ha a hangsúly és a tonalitás ilyen szorosan összefügg, akkor hangsúlytalan helyzetben nem élhet az oppozíció. Ennek az elméleti alátámasztására bemutattam a szóhangsúlyok szegmentálásának alternatív modelljét.

Bibliográfia

- BRUCE, Gösta 1977. Swedish word accents in sentence perspective. CWK Gleerup, Lund.
- CRUTTENDEN, Alan 1986. Intonation. Cambridge University Press, Cambridge.
- GÓSY Mária 2004. Fonetika, a beszéd tudománya. Osiris Kiadó. Budapest.
- HANSSON, Petra 2003. Prosodic phrasing in spontaneous Swedish. Diss. Lund: Studentlitteratur.
- HAUGEN, Einar 1967. "On the rules of Norwegian tonality": *Language* 43, 185–202.
- HAUGEN, Einar – JOOS, Martin 1952/1983. "Tone and intonation in East Norwegian": (újrányomva) *Prosodi/Prosody. Jahr – Lorentz (szerk.)* 1983, Novus Forlaget, Oslo, 179–201.
- JOHANSSON, Iréne 1978. Funktionella aspekter på satsintonationen i svenska. *Acta Universitatis Umensis. Umeå.*
- OFTEDAL, Magne 1952. "On the origin of Scandinavian tone distinction": *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap* 16, 201–225.
- RIAD, Tomas 1998. "Towards a Scandinavian accent typology": KEHREIN, Wolfgang & WIESE, Richard (szerk.) *Phonology and Morphology of the Germanic languages*, (Linguistische Arbeiten 386)., Tübingen, Niemeyer 77–109.
- RIAD, Tomas 2003. "Diachrony of the Scandinavian accent typology": FIKKERT, Paula & JACOBS, Heike (szerk.) *Development in Prosodic Systems (Studies in Generative Grammar 58.)* Mouton de Gruyter, Berlin – New York, 91–144.

Ez a lap üres

DVORSZKI CSABA

Szénfalak – a Rudolftelepen élő munkásközösség életmódjának bemutatása

Történelemtudományi doktori iskola

Dolgozatomban szeretném bemutatni a rudolftelepi munkások mindennapjait a bánya megnyitásától napjaink munkanélküli bányászcsaládjainak mindennapjaiig.

A kutatást, melyből e dolgozat íródott, Dienes Bernadettel (Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék hallgatója) végeztük. A terepmunka során felmerülő kérdések tisztázását, szakmai segítséget, konzultációt R. Nagy József végezte.

Dolgozatomban a munkáséletmóddal, azon belül a bányászok életmódjával foglalkozom. A felmerülő „problémák” illetőleg kutatási terület közül azért választottam ezt a témát, mert ahogyan azt R. Nagy József is írja: „jelen évek lehetnek az utolsók, amelyekben még a hagyományos munkáséletmódról vallani tudók a kutatók számára is elérhetőek”¹.

Írásom két éves antropológiai kutatás eredménye, melyet Rudolftelepen, egy klasszikus bányamunkás településen végeztünk Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A kutatás egyéni terepmunka keretein belül folyt. Rudolftelep központi magja egy hagyományos kolónia telep, mely megragadó sorházaival, eredeti melléképületeivel, vizuális erejével vonja magára a figyelmet. A kolónia lakások málló téglafalai, sok helyen üvegtelen ablakai - és a megdöbbentő tény, hogy ezekben az elhanyagolt, a mai „igényeknek” távolról sem megfelelő épületekben emberek laknak – voltak azok a körülmények, melyek kíváncsiságot keltettek bennünk, s melyek inspiráltak a település múltjának, útjának, lakosainak megismerésére.

A terepmunka során ugyanis végig az foglalkoztatott, hogy vajon Rudolftelep esetében milyen erők formálták az emberek kollektív tudatát, vajon van-e valamilyen visszakapcsolódó eredménye az életmód elemeinek vagy csak az az elsőre is nyilvánvaló összefüggés létezik – az életmód és identitás között - melyben az életforma illetve az életmód elemei kölcsönösen meghatározzák a egyén kollektív azonosságtudatát és társadalmi helyét.

A kutatás folyamán megpróbáltuk megismerni a telep lakóinak életmódját, jellegzetes tárgyaikat, azok használati módját, hétköznapijait, napi rutinját, tevékenységi körét, és ami ennél is fontosabb: azon elképzeléseket, ideákat illetve szabályrendszereket melyek áthatják mindennapjaikat, melyek szerint múltjukat értékelik, életüket vezetik, s jövőjüket tervezik. A dolgozatban a kutatás eredményeit abból a szempontból szeretném ismertetni, hogy megkeresem az összefüggéseket a rudolftelepi bányász életmód és a rudolftelepi kollektív identitás között.

A kutatás 2002 és 2004 között folyt. A terepmunka empirikus helyszíne Rudolftelep, a statisztikai adatokat illetve írásos megemlékezéseket egyrészt a településen, másrészt Miskolcon szereztük.

A kutatást könyvtárakban és a levéltárban kezdtük. Összegyűjtöttük a településre és közvetlen környezetére vonatkozó írásos emlékeket. A dokumentumok száma nagyon kevés, ahogyan a

¹ R. NAGY 2001.

Központi Statisztikai Hivatalban sem találhatóak Rudolftelepre vonatkozó adatok, kizárólag 1980 után, mivel korábban Rudolftelep közigazgatásilag Izsófalvához tartozott, ezért csak a két települést összeadott eredményei találhatóak meg. Kevés Rudolftelepre vonatkozó forrás lelhető fel – erre külön fel szeretném hívni a figyelmet – ahogyan azon tanulmányok, értekezések száma is csekély, melyek a munkáséletmód kutatással vagy munkásközösségek empirikus alapokon nyugvó bemutatásával foglalkozik. Ez a hiány a korábbi politikai rendszerek e kérdésben kialakított ideológiai álláspontjával magyarázható. Horthy Miklós kormányzósága alatt a munkásság a korábbi oroszországi forradalom miatt fenyegető csoport lehetőségeként jelent meg. Így tehát a fennálló rendszer képviselői minden formában próbálták a munkásság egyre növekvő jelenlétét tagadni, következképpen nem állt érdekükben kutatni a csoportot, vagyis tanulmányok, leírások is csak kevés számban készültek. Az elmúlt negyven évben természetesen – átesve a ló másik oldalára – hatalmas mennyiségű, a munkásosztály dicséretét zengő anyag látott napvilágot. Ezek azonban oly mértékben átítatódta a politikai ideológiától, hogy tartamuk csak erős kritikával értékelhető. Napjainkra pedig ez a téma kikerült a tömeges érdeklődésre számot tartó kérdések köréből, mivel a társadalom nagy része már csak a ködös múlt részének tekinti akár a munkásosztályt, akár – más energiahordozók megjelenése miatt - a szénbányászat iparágát.

A konkrét terepmunkát egy terepbejárással kezdtük, melynek során felkerestük azokat a szignifikáns helyeket, melyek lehetőséget adtak az ismerkedésre és információszerzésre. Ennek során ismerkedtünk meg a rudolftelepi József Attila Művelődési Ház vezetőjével Csernyák Bélánéval. Azon oknál fogva, hogy a Művelődési Ház a Polgármesteri Hivatal épületének egyik később épült szárnyában található, gyorsan ment az ismerkedés a hivatal dolgozóival is. A kutatás során többször szerettünk volna életút interjút készíteni Zilahi Dezső polgármester úrral – aki egyébként több évig a bányában dolgozott - de ő először a választási kampányra hivatkozva, később egyéb indokokra hivatkozva elzárkózott a beszélgetés elől. Fő segítségünk Csernyák Béláné, akinek apósa Csernyák Albin szintén bányász. Ő későbbiekben egyik fő adatközlőnk lett, ki mind saját válaszaival, mind - népes ismeretségi körének köszönhetően - beajánló szavaival valamint a hosszú ideig a bányában dolgozó és a településen élő személyek bemutatásával rengeteget tett kutatásunk érdekében.

A terepmunka során – melynek jellege rendszeres látogatásokon alapult, mivel szállást nem sikerült a faluban megszerezni - igyekeztünk elsősorban azokat az embereket megkeresni – elsősorban, de nem kizárólag – akiknek élete szorosan összekapcsolódott a telep életével. Ez alatt a település közéletének aktív illetve e szempontból passzív résztvevőit is értem, hiszen minden perspektíva sokat segíthet a kutatónak a téma megértésében illetve tisztán látásában.

Az identitás alapvető szükséglet, s mint ilyen mindenki életében meghatározó szerepet tölt be. Kutatása éppen ezért elengedhetetlen és folytonosan időszerű.

A személyiség azon kívül, hogy megéli elsődleges identitását, önazonosságát meg kell, hogy éljen tágabb, szélesebb azonosságokat is, mellyel egy csoporthoz, közösséghez, társadalomhoz, stb. sorolja magát. A kollektív identitás adja meg a "játéktér" az emberi játszmákhoz, meghatározva lehetőségeinket, életpályánk irányait.

Az elmúlt közel száz esztendő előtt a Rudolftelepi bányász társadalom olyan kollektív identitásra tett szer, mely a hétköznapok – és természetesen az ünnepnapok – megélésének természetes színpadaként él.

Az identitás többféle módon és síkon alakul ki. Ennek teljessége három nagyobb egységet foglal magába. Az elsőt a saját belső tagolódások – pl.: ideológiai, vallási, szociális – hozzák létre, idegen értékítéletek megnyilvánulásainak következtében. A második a mindennapi életvezetés mikroszintjéhez tartozik, és elsősorban a lokális közösségekben fordul elő, amikor olyan folyamatok termelik az identitást, amelyek a mindennapi élet megélésének szintjeit, szerkezeteit kapcsolják össze. Ekkor az egyéni identitások tágabb keretet kapnak. A harmadik alapvetően ideologikus jellegű és sok érzelmi összetevőt tartalmaz. A kutatásom szempontjából a második identitásformulára helyeződik a hangsúly.

A fenti folyamatok elemzéséhez és értelmezéséhez a kutatás helyszínének és körülményeinek alapos és részletes bemutatása valamint az életmód kutatások rendszerének és hagyományának ismertetése után kerülhet sor.

Az életmódot úgy fogtuk fel, mint cselekvések olyan rendszerét, amelyet az emberek életük fenntartása érdekében szerveznek különböző szintű szükségleteik kielégítése végett.² A szükségletek természetesen többfélék lehetnek, a teljesen elemitől kezdve az egyes szinteket az életmód minőségi változásai határozzák meg. A szükségletek ily módon sorrendé állnak össze, mely sorrendet az értékelő tudat alakítja ki. A tudat több szinten befolyásolt ezen érték kialakításában, egyrészt a külső értékrend, vagyis a társadalom által megjelenített értékmodellek módosítják, másrészt pedig a belső, a személyiséget, a kulturális és szociális hátteret magába foglaló indíttatások befolyásolják. Az életmód kutatás az otthon, a munka, a kötelezettségek de ugyanakkor a szabadidő eltöltésének, vagy a célok vizsgálatában ugyancsak realizálható.

Minden antropológiai kutatás ismérve kell, hogy legyen, hogy készítői meghatározzanak egy olyan hipotézist, mely először leszűkíti kutatási témakörünket, majd a probléma megragadásával beteljesíti munkájukat. Bár kutatási területem tobzódik az egyelőre kibontatlan dilemmákban, én egy olyan kérdést választottam, mely megválaszolása elengedhetetlennek tűnt esetleges jövőbeli kutatásaim szempontjából.

Meggyőződésem, hogy az életmód a kollektív identitás fizikai illetve társadalmi megnyilvánulása, melynek megváltoztatásával a kollektív identitás módosítható, csakúgy, ahogyan az azonosságtudat manipulálásával hatni lehet az életmód egyes elemeire vagy akár teljességére. Megfigyelhető továbbá, hogy a munkásosztály kollektív tudatának összetevőit – amíg a munkásság politikai, gazdasági tényezőnek számít - majd minden esetben a fennálló rendszer - illetve egyes esetekben az államhatalmat támogató egyház – mozgatja.

A kutatás nagymértékben lokalizált, egy adott közösség speciális életformáját, társadalmi hálózatát és lakóinak önmeghatározását vizsgálja, éppen ezért tartom szükségesnek a település részletes bemutatását.

² LOSONCZI 1977.

Rudolftelep község Borsod – Abaúj – Zemplén megyében, Kazincbarcikától 10 km-re, a Mák-patak völgyében fekvő, 2003 januárjában 832 lelket számláló tipikus bányásztelepülés.

Története 1908-ig nyúlik vissza, amikor a bányászathoz szükséges állandó munkaerőt biztosítandó a vállalat építkezésekbe kezdett. Lakói az ország különböző területeiről érkeztek, de sok rab is itt maradt az akkori bányaépítésekről. A környéken a szénbányászat nagy múltra tekint vissza, egészen az 1800-as évekig. A bányászatot a nagyobb jövedelem reményében a földbirtokosok és tőkésék indították el. Ilyen birtokos volt az akna, majd a település névadója, Rudolf Cohacht is, aki bánya telkét - Kazinc és Csillag völgy- 1881-ben a MÁK Rt.-nek adományozta. A Mák völgy, korábban Kazinc völgy területének szénjogát 1905-ben a MÁK Rt.³, 1910-től az állami tulajdonban lévő Borsodi Szénbányák Rt.⁴ szerezte meg. A Mák-patak völgyében 1908-ban kezdték el a munkás- és tisztviselőlakások építését. A településen orvosi rendelő, iskola, élelemtár, kultúrház is létesült. Így alakult ki Rudolftelep.

A termelés a kezdetektől folyamatosan bővült, de igazán csak az 1950-es évektől lendült fel a bányászat. Rudolftelepen a táróbányászatot alkalmazták. A szenet aknák segítségével tárták fel. A MÁK Rt. 1908-ban nyitotta meg a völgy nyugati oldalába mélyített Rudolf I. és Rudolf II. lejtős aknát... A Rudolf I. akna 1930-ig üzemelt. Rudolf I. és Rudolf II. akna telepítése gazdaságosnak bizonyult. Jó minőségű szenükkel az 1920-as, 1930-as években is rentábilisak maradtak, míg több környező bánya szüneteltetésre kényszerült. Rudolf III. aknát 1939- 1940-ben helyezték üzembe a kimerülőben lévő Rudolf I. pótlására. Rudolf IV.-et eredetileg Szuhakálló- Izsófalva, illetve Szuhakálló- Rudolftelep közutak által határolt szénvagyonra tervezték.

1966-ban - rekonstrukciós program keretében - bővítették és hozzácsatolták a Rudolfteleptől keletre eső szénterületet is. Rudolf IV. és Albert I. egyesítésének gondolata az 1970-es évek közepén merült fel. Albert I. kimerülési stádiumba került. Az összevonással összefüggő beruházás 1979 júliusában kezdődött el, és 1983-ban megtörtént a két aknaüzem szervezeti egyesítése, bányászati koncentrációja.⁵ A széntelepek bányászata több szinten is folyt, a legmélyebb szint volt a fő szállító folyosó is, ahol a szenet összegyűjtötték és a felszínre juttatták. A technika fejlődésével a szén bányászata is egyre nagyobb fokú és hatékonyabb lett, de az eljárás nem változott: próbafúrások után, ha a terület bányászatra alkalmasnak és gazdaságosnak bizonyult a gépesített fúrás robbantásos feltárás, majd a széntelepek lefejtése - az omlás elleni megfelelő védelemmel - követte.

A II. világháború után jelentős változások történtek a bányászatban: 1945-ben a bányákat állami tulajdonba vették és 1946. október 1-én megalakult az ország szénbányászatát irányító Magyar Állami Szénbányák Rt. A kisebb bányákat összevonták és kiépítették az elektromos hálózatot. A régió bányászata az 1960 - 1970-es években élte virágkorát. A bányász- lét nemcsak biztos és jó színvonalú megélhetést, de elismert szakmát is jelentett ekkoriban. A bányásztelepülések számos

³ 1891-ben budapesti és bécsi tőkéscsoportok által alapított országos vállalat, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt.

⁴ 1910-ben a MÁK Rt. ellenőrzése alatt alakul meg a Borsodi Szénbányák Rt., amely a korábbi MÁK Rt. bányák mellé újakat szerez.

⁵ Borsodi Szénbányák Rt.: 200 éves a borsodi szénbányászat, 1986.

támogatást élvezhettek, akárcsak a bányászok. Rudolftelep ebben az időben több ezer ember számára jelentette a megélhetést, s mellette a szórakozást és a kikapcsolódást is. A virágkor azonban nem tartott sokáig. A nehézipar, a bányászat egyre ráfizetésebbnek bizonyult az állam számára, a termelést tehát folyamatosan csökkenteni kezdték. Elkezdődött a bányabezárások, elbocsátások, támogatásmegvonások és a munkanélküliség kora. Ez a folyamat az 1980- as években indult és 1992-ben a Rudolftelepi állami bányászat lezárásával ért véget. A magánkézben lévő Rudolf Kft., amely alacsony létszámmal, de folytatta a munkát 2000 márciusában a gazdaságtalanság miatt szűnt meg.

A rudolftelepi életforma, életmód megértéséhez elengedhetetlen bemutatni azt az objektív, fizikai környezetet melyben éltek.

A bányász munkásság – hasonlóan a más, ipari munkásághoz – erősen tagozódott lakóhelye szerint. Az egyik meghatározó csoportba tartoztak azok, akik a gyár által épített lakótelepen, a kolóniában, vagy más néven, a munkásgyarmaton éltek. Ezek a lakótelepek egyáltalán nem hasonlítanak a korábbi falvakhoz. A lakók itt nem tulajdonosai, hanem bérlői voltak az egyformára épült házaknak, de bérlők is csak addig lehettek, amíg a vállalat alkalmazásában álltak. Amennyiben egy bánya kimerült, az ott élőket elköltöztették a következő telephelyre, s helyükre nyugdíjas bányászokat költöztettek.

A legkorábban épült kolóniák földszintes hosszú épületek voltak, melyek termésköből vagy vályogból épültek, s melyekben szobakonyhás lakások sorakoztak, mögöttük apró kertekkel, toalettal és disznóólakkal. Kezdetben természetesen nem volt a telepeken se vízvezeték, se szennyacsatorna.

A később épült – a századforduló környékén – épült lakótelepeken már arra törekedtek, hogy a családok egymástól jobban elszigetelődhessenek. Ekkor már minden munkáslakáshoz tartozott egy szoba, konyha, kamra, egy kisebb konyhakert, disznóólak és a néhol egy sertéstelep – elkülönítve a kolóniától – mely segítette a telepi munkásokat családjuk ételmezésében. Mindennek ellenére a telepeken élők nagyrészt a piacról vásároltak be élelmiszereket. Egyes szolgáltatásokat a vállalat a munkások fizetéséből vont le, mint például a lakbért, a földbért, a vezetékes ivóvíz és egyéb esetleges szolgáltatások díjait. Ennek ellenére az itt élők még így is jobb anyagi helyzetben voltak, mint például a fővárosi munkások, ahol a munkáslakások bérei nagyon magasak voltak és a lakások állapota egészségügyi szempontokból sem volt megfelelő.

A Rudolftelepen lévő lakásokat körülbelül négy időszakban építették. Az első időszak a század elejére tehető. Ekkoriban itt már téglából készültek a kolónia lakások, melyek egy szoba, egy konyha elrendezésben jöttek létre, nem volt csak soronként egy közös wc az udvaron, továbbá disznóólak, kert nem tartozott az épülethez. A szülők és gyermekeik több összetolt szalmazsákon vagy matracon aludtak a szobában illetve a konyhában, ami a közösnek csak ritkán nevezhető étkezések színhelye is volt. A következő időszakból - mely az ötvenes évek elejére tehető - valók azok az építmények, melyek már nagyobb alapterületen, kerttel, de még mindig csak szobakonyhás, csak árammal nem ellátott épületek voltak. A hatvanas évek elején készült néhány tiszti lakás is. Ezek sem alkottak

külön udvart, de már két szobás lakások voltak, vízzel és elektromos árammal. Ezekbe a lakásokba, a munkásság „középső rétegének” tekinthető tiszték, értelmiségiek laktak. A harmadik és egyben utolsó korszaka a lakásépítkezéseknek az az időszak, a hetvenes évek elején, amikor Rudolftelep Izsófalvával össze akarták vonni, ekkoriban sok eredeti, század eleji kolóniasor lebontottak, az ott élők egy részét Izsófalvára telepítve, más részüknek 2 emeletes bérházi, összkomfortos lakásokba költöztetve. A legutolsó átépítést már egészségügyi szempontokkal is indokolták. Erre azért volt szükség, mert a régi kolónialakások lakói nem szerettek volna kiköltözni megszokott otthonukból, de mivel az akkori polgármester – Takács István – össze szeretne volna olvasztatni Izsófalvát és Rudolftelep, ilyen eszközöket is kénytelen volt felhasználni célja eléréséhez.

A kolónialakásokra jellemző, hogy belül nem voltak olyan szegényesek, mint külsejük láttatni engedte, mivel a településen élők sok pénzt költöttek háztartási eszközökre, „divatos” bútorokra és egyéb tárgyakra. Ez a viszonyulás nyilván abból következik, hogy mivel bérlakásban éltek arra nemigen akartak költeni, így a könnyen mobilizálható tárgyak vásárlását részesítették előnyben.

A térség – nemcsak Rudolftelep, de a közvetlen környezetében lévő települések is – alapvető gazdasági tevékenysége a bányászatra korlátozódott, hiszen nagyrészt ennek következtében születtek is meg. A rendszerváltással egyidejűleg megszűntek a bányák, így az itt élők elvesztették munkahelyüket, családjaik pedig a megélhetési forrásukat. Mára az egész térségre jellemző a munkanélküliség, illetve az a tendencia, hogy se a végkielégítések összegéből, se más összegből nem alapítottak vállalkozásokat – Rudolftelep kiskereskedése illetve vegyesboltja is kázinbarcikai vállalkozók kezében van.

A településen élő, még munkaképes férfiak nagy része vagy ingázóvá vagy munkanélkülivé vált, mivel a telep a bányák bezárása után gyakorlatilag semmilyen munkalehetőséget nem kínált fel számukra. Az ingázók egy része Kázinbarcikára jár be dolgozni, más részük az ország számos pontjára. A második kategóriába eső családok anyagi lehetőségei sokkal előnyösebbek, azonban a családfő így sok esetben akár egy hónapig sem látja családját. Az előző részben tudatosan csak a „munkaképes férfiakra beszélek” ennek oka, hogy a bányászfeleségek Rudolftelepen – és olvasmányaim szerint másutt is jellemző ez a tendencia – háztartásbeliek voltak. Vagyis életük folyamán egyáltalán nem rendelkeztek munkahellyel. Az ingázó, vagy állandó munkahellyel rendelkezők száma azonban sokkal alacsonyabb, mint a munkanélküliek száma. A munkanélküli személyek teljes bevételei alkalmi munkákból, mezőgazdasági munkákból, továbbá jövedelempótló támogatásokból, szociális segélyekből és egyes esetekben természetesen a nyugdíj összegéből állnak össze.

A terepmunka elején azt figyeltük meg, hogy a hagyományos kolónialakásokhoz nem tartoztak kertrészek, tehát a háztáji termelés lehetőségét kizártuk. A kutatás során azonban kiderült, hogy bár elterjedtebb volt a mezőgazdasági tevékenység hanyagolása, mégsem elhanyagolható azok száma, akik a település határában található földeket bérbe véve gazdálkodtak. A földterületeket bérlők arányának növekedése illetve csökkenése egyenes arányos relációban volt az adott időszak

munkahelyzetével. Amennyiben a bánya működött, vagy új részeket tártak fel benne, csökkent a földet bérlők aránya, amint a bányában visszaesett a termelés, nőtt az arány.

A kolónialakásokhoz és a már tisztesebb jövedelemmel rendelkező munkások számára épített sorlakásokhoz mint már említettem tartozott egy aprócska kertrész. Ez minden esetben a feleség illetve a gyerekek művelték. Itt a paradicsom, paprika, hagyma termesztése volt a jellemző. A település határain kívül eső területeken elsősorban olyan terményeket termesztettek, melyek nagyobb mennyiségben voltak szükségesek. Ilyen volt például a burgonya vagy a szőlő. Gyümölcsfákat inkább a házhoz közeli udvarokon neveltek, bár voltak és vannak gyümölcsösök a település határán illetve azon túl is.

Mindebből adódik, hogy a feleség, a házasárs szerepe igencsak háttérbe szorult. A férfiak kemény fizikai munkájukkal, és annak eredményeivel elérték a „családfő” szerepet. S mivel a feleségek munkába állása nem volt elterjedt, így a hagyományos patriarchális felállás volt az irányadó. Feladatai tartozott a családi gazdaságok napi ápolása, a háztartás vezetése és a gyermekek nevelése. A beszélgetések során kiderült, hogy bár a feleség sokszor egész nap tevékenykedett – még akkor is amikor férje már régen pihent – „hangja” csak nagyon közelre ért el. A gyermekek továbbtanulásában, a nagyobb kiadások, döntések meghozatalában bár lehetett véleménye, de leginkább a férj szava volt a meghatározó. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy az adatközlőink nem érezték magukat elnyomva vagy kiszolgáltatva a férjüknek, ennek köszönhetően viszonylag gyakori volt a válások száma a községben.

A településen nem jellemző a gazdasági állatok tartása sem, pedig még a szobakonyhás kolónialakásoknál is az eredeti épületekhez is építettek disznóólakat. Tehát mintegy a ház részét képezték, ezért szükségességük illetve kihasználásuk evidenciaként jelenhetett meg. Amennyiben ez korábban elterjedt lehetett a településen, olyannyira nem az manapság, hiszen a falu tehetősebb részénél fellelhető ugyan néhány kecske illetve disznó, de az igazán rossz szociális helyzetben élőknek még ezt a legegyszerűbb, primer gazdálkodásra jellemző tevékenységet sem folytatják.

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy ahogyan Rudolftelep, úgy a telep gazdasági folyamatai is egyöntetűen a bányahálózatra épültek. A munkahelyek megszűnésével eltűnt a fizetőképes kereslet is, ezért képtelenség feltámasztani a tőkeáramlást, következésképpen a telep mintegy képtelen lesz ebből a gazdasági kátyúból kivergődni. Megoldást jelenthetne valamilyen olyan értéket találni a településen, melynek megléte vonzaná a befektetőket, ez ugye eredetileg a szén volt, azonban miután más energiaforrások terjedtek el, ez sajnos elhanyagolhatóvá vált. A térség azonban a kőszéneken kívül egyéb értékeket is rejt. Ennek kiaknázására a település lakosai szerint turizmus iparágában lenne lehetőség. Ahogyan azt Rudolftelep volt nyugalmazott bányaüzem igazgatója, az amatőr szobrász és festő Takács István több helyen is elmondta: „Én egy nagy alpesi programot hoztam létre, készítettem egy tanulmányt amely arra vonatkozott, hogy Budapesttől Sátoraljaújhegyig, Tiszaújvárostól Krakkoig egy kerékpárutat akarunk kialakítani, és ezzel az idegenforgalom kiépülésében bízunk!”

A közösségi tevékenységek részletes ismertetését azért tartom fontosnak, mert pontos alapjait rajzolja meg a kollektív identitást Rudolftelepen kialakító és fenntartó szerkezetnek. A közösségi tevékenységek azok az alkalmak a közösség életében, amelyek kialakítják és fenntartják a közös értékeket, normákat ugyanakkor ezek az együttlétek azok, melyek során előítéleteket fogalmazhatnak meg másokkal kapcsolatban, ez ugyancsak a lokális kollektív identitás erősödését szolgálja.

Az első Kultúrház 1920-ban épült. Az épület kettős feladatnak tett eleget: egyik része az üzemé volt néhány irodával, másik része - három szoba - játékszoba, ahol kártyázni és biliárdozni lehetett, munkás olvasókör, vagyis egy kis könyvtár, és felolvasó helyiség. Az intézményt kevesen látogatták, körülbelül 30 dolgozó, hiszen a szórakozási lehetőségeikért tagsági díjat kellett fizetni.

Az 1950-es években változások indultak meg. 1952 - 1953-ban színjátszó csoport és énekkar szerveződik, 1956-ban fúvószenekar alakul, amely később egyesül a szomszédos Alberttelep fúvószenekarával. 1958-ban az egész épületet birtokba veszi a kultúrház intézménye, amely a József Attila nevet kapja. 1972-ig szolgálja a telepen élőket, amikor is kicsinek bizonyul és egy hozzáépítéssel bővítik, így nyeri el a ma is látható formáját.

A közösségi tevékenység másik megnyilvánulása - társadalmi munka keretében épült fel - az általános iskola melletti csillagvizsgáló. Az 1960-as években egy bányász - Pozsgai János - és a helyi szocialista brigád építette fel önerőből, illetve a vállalat segítségével. A kis obszervatóriumban 14 évig működött csillagászati szakkör, amely rövid szünet után újra megindult- a kétszer is ellopott lencsét sikerült a Soros Alapítvány támogatásával pótolni. Szintén Pozsgai János nevéhez fűződik a 15 éven át működő citera és furulyazenekar megalapítása és vezetése 1969-től. Halála után a zenekar nem működött tovább.

A telep kulturális életének színesebbé tételéért azonban, nem csak ő tett erőfeszítéseket, sokan szeretettel emlékeznek vissza az iskola igazgatójára és a művelődési ház korábbi vezetőjére is. 1971-ben alakult a kórustalálkozókon is sikert aratott bányászénekkar Bogár István iskolaigazgató vezetésével. A tagok hetente 4 órát, fellépések előtt többet is gyakoroltak. A kezdeti létszám: 20 fő, amely rövid idő alatt megnőtt, a tagok között férfiak, nők és gyerekek is voltak. Görömbey István a művelődési ház vezetője volt. Az ő nevéhez fűződik a nyugdíjasok, a szocialista brigádok és az ifjúsági klub megszervezése. Az idősebbeknek zenés, játékos vetélkedőket, a rendszeresen működő mozit, a fiataloknak pedig zenés- táncos szórakozási lehetőségeket szervezett. Ismeretterjesztő előadások is voltak a Kultúrházban a táncestek és diszkók mellett. De tv- t nézni, játék automatákkal játszani, sőt, zongorázni tanulni is lehetett. Számos szakkör működött ekkoriban: bábszakkör, hímező, modellező, fotószakkör valamint színjátszó csoport és néptánc együttes. Rudolftelep életét számos vendégművész író, költő, színész és énekes- fellépése tette színesebbé. Havonta többször érkeztek Budapestről vagy az ország más részeiről író- olvasó találkozóval, önálló esttel, színdarabbal. Erről az időszakról egyik Tóth György így mesél:” Kulturális szempontból Rudolftelep egy nagyon jó hely volt. Itt kérlek magába véve az üzemvezetés versengett azért kérlek, hogy milyen kulturális rendezvényeket kell csinálni. Igen. Volt olyan szilveszteri bál, hogy az egész környékről idejártak szüreti mulatságra. Volt tekepálya, persze hogy volt. Lejártunk. Volt tánccsoport. Akkor színművészeti csoport. A tánccsoportnak igaz hogy bányász volt a vezetője, de elég szépen tanította

be a népi táncokat. Erről a bánya vezetése gondoskodott. Minden szüreti bál alkalmával. Külön felvonulást csináltattak, még Izsófalvára is elmentek. Az üzem még a lovakat is ideadta kérem, a lovas legények menjenek kérem toborozni a szüreti mulatságra. A hallgatókat és hasonló. Kulturális szempontból a környékre

Négyszer volt mozi vetítés. Hetente négyszer. Mi alapján döntötték el? Szombat, vasárnap, szerda, csütörtök és két filmet mutattak. Szombat vasárnap egyet, szerda csütörtök kettőt!”.

Mindezek a teljes közösséget érintő események hozzájárultak a közösség épüléséhez, a kollektív identitásuk folyamatos változásához, módosulásához. Azonban e tekintetben sokkal jelentősebbnek tartom a kocsmá szerepét, ugyanis a bányászok gyakran hétvégén is dolgoztak - hiszen az előre kitűzött terveket teljesíteni, túlteljesíteni kellett – és ilyenkor a stabil információáramlás és ezzel együtt a közösségi kommunikáció színhelye a kocsmá lett. A bányából hazafelé mindenkinek útbá esett valamelyik kocsmá, amelyekben az együtt dolgozó emberek rendszeresen alkoholt fogyasztottak és beszélgettek, tekéztettek. Ennek során a kocsmában való kikapcsolódás a napi rutin része lett.

A kocsmához illetve a szórakozóhelyekhez köthető közösségi tevékenységek: télen a különféle alkalmakkor tartott bálók, nyáron pedig a hétvégeken a kocsmakerti mulatságok, naponta kuglizás. Ekkor mindig volt zenekar, cigány, erre táncoltak, mely együttléti forma erősítette a közösségen belüli kapcsolatokat.

A leépítések, a bánya bezárása a kulturális- és sportélet erőteljes visszaesését is jelentette. Ma már kizárólag a Művelődési Házhoz kapcsolódik minden lehetőség. A könyvtár még működik, de az állomány bővítésére évek óta nem nyílt lehetőség. A vetítőgép lámpája kiégett, így filmvetítés sincs már évek óta. Vendégművészek nem jönnek, mert a fellépési díjat sem az Önkormányzat, sem a Művelődési Ház, sem a lakosok nem tudják megfizetni. Évente néhány alkalommal a gyerekeknek szerveznek programot, de az 500,- Ft- os belépő díjat is csak kevesen engedhetik meg maguknak. Színházlátogatást az iskola szervez Kazinbarcikára, néha Miskolcra. A felnőttekkel együtt sincs mindig tele a busz, pedig a szülők legalább gyermekeiknek igyekeznek kigazdálkodni egy kis szórakozást. Helyi szervezésben működik a foltvarró szakkör, az életmód klub, a népdalkör és a majorette csoport. Utóbbiak a helyi ünnepeken lépnek fel, illetve ha az anyagiak is megengedik versenyeket is indulnak, nem eredménytelenül. A népdalkör az utóbbi évben egy minősítéssel feljebb lépett a ranglétrán. A területi szavalóverseny és a Ki mit tud?, a Mikulás és a Karácsony, húsvéti ünnepek jelentenek némi színt az itt élők életében. A majális és a bányásznapi még mindig nagy esemény, de már egyre kevesebben látogatnak el a Császtá- pusztai rendezvényekre is.

A közösségi életet szervező erők egyik hagyományos módja a vallás. A vallás az egyik legerősebb megtartó és értékadó intézmény egy közösség életében. Azonban a szocializmus miatt, által nem mindenütt. Így Rudolftelep életében sem volt sokáig jelen ez az intézmény. Két éve készült el a település első ökomenikus temploma, melyben a rendszeres látogatók nagy része a településen élő fiatalokból tevődik össze. Azt megelőzően a település vallásos lakosainak a környező falvak valamelyikbe kellett istentiszteletra vagy hittanórára járniuk. Hivatalos forrásokat nem találtunk, de az adatközlőink elmondták, hogy csak nagyon kevesen tartották meg vallásosságukat az elmúlt negyvenegy-

néhány esztendő alatt. Megtudtuk továbbá azt is, hogy a „bánya” kijelölt vallásos dolgozói számára egy kolónialakást, melyben tarthattak vallásos összejöveteleket és rövid ideig vasárnaponként pap is járt a településre. Ennek kezdete illetve vége nem ismeretes számunkra. Az azonban bizonyos, hogy már akkor is ökomenikus istentiszteleteket tartottak, nem voltak tehát megnyilvánuló különbségek a különböző vallású emberek között.

A Központi Statisztikai Hivatal felmérése szerint 1981-ben 331 római katolikus, 92 görög katolikus, 213 református és 17 evangélikus élt. Amikor interjúkat készítettünk, majd minden családnál rákérdeztünk, hogy vallásosak e illetve, hogy megélik e ezt a mindennapokban, valamint, hogy tudják e a szomszédairól, hogy milyen vallásúak. Ezekre a kérdésekre a következő válaszokat kaptuk. Legtöbbjük elmondta, hogy vallásos, valamint, hogy nem nagyon volt mód a faluban templomba járni, mivel sokáig egyáltalán nem volt ilyen épület a faluban. Számomra meglepő volt, hogy az öregek – akiknél általában megfigyelhető, hogy magasabb számban vallásosak, mint a fiatalabb korosztályok – csak csekély része mondta azt, hogy egyáltalán hisz az Isten léteiben illetve, hogy vallásos, vagy hogy valaha vallásos lett volna. Egyik adatközlőnk, Talpas Sára szavai azt hiszem tisztán tükrözik a valláshoz, Istenhez, egyáltalán, a hithez való „rudolfi” viszonyulást:

- Most azért járok, mert hát ahogy megözevgyültem meg minden, ahogy fiatalasszony koromban elmentem egyszer kétszer, a férjem valóban hát nem szerette ha járok. Mit tudom én. Nem tette szóvá, de nem szerette. Ő ilyen pártos volt inkább. Párttag volt. Akkor ez volt... Apukám meg vicces ember volt és azt mondta valamikor, hogy tudod fiam a vénasszonyok vagy megszentülnek, vagy megkurvulnak. Hát gondoltam egyet, mért kurvuljak meg, eljáró a templomba. Úgyhogy járok. Rosszat nem teszek vele, úgy gondolom. Aztán mostanában járok. De hát ez olyan dolog, amit az ember maga is hisz.
- És mit hisz?
- Én ezt nem tudom megmagyarázni. Mert én KISZ tag is voltam. Úgyhogy én nem tudom megmagyarázni .
- Azt, hogy az ember KISZ tag azt az élet hozza magával. Legbelül mit gondol. Hisz abban, hogy van Isten?
- Hát hogy mondjam aranyos. Most, hogy meghaltak nekem, kezdem hinni.
- Sokan ekkor vesztik el a hitüket...
- Ez az én haragszom is egyrészt, hogy mért pont engem sújtottak ilyenekkel, hogy meghalt a gyerekek, meghalt a férjem. Hát nem tudom megmagyarázni. Kezdek úgy öregasszonyosodni, hogy hiszek. De nem tudom, hogy mit hiszek. Tehát nem tudom, csak hiszem hogy van, de nem láttam még...”

Két éve megépült a templom Rudolftelepen. A rendszerváltás óta mindenki szabadon gyakorolhatja vallását. Azonban a rendszerváltással gyakorlatilag egy időben megszűnt a bányász munkaerő hasznosítása a településen, így a bekövetkező változásokat ezen a téren – egyház és munkásság – gyakorlatilag nem vizsgálhatjuk.

Amikor Rudolftelepre érkeztünk, még igazából azt sem tudtam mi érdekel a településsel kapcsolatban. Nem voltak konkrét kérdéseim, elképzeléseim, de még kutatási tervem se... Annyit tudtam, hogy tetszik a hely, hogy magával ragad, hogy megérint. Láttam az embereket az utcákon, a gyere-

keket a kocsmá előtt játszani, és az jutott az eszembe, mikor gyerek voltam. Az illatok, nagyapám érdes tenyere, a zshivaj, mikor én is egy kocsmá előtti téren, a homokos földön ülve múltattam az időt. Ez az időszak az, ami mára végképp a múlt része lett, s melynek összetevőit, darabjait kerestem, s hiszem, hogy találtam meg a településen.

Bibliográfia

- BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas 1998. *A valóság társadalmi felépítése*. Jósóveg, Budapest.
- Borsodi Szénbányák Rt. 1996. *200 éves a borsodi szénbányászat*. Borsodi Nyomda.
- GYÁNI Gábor 1999. *Az utca és a szalon, Társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 96–109. (A munkásság politikai terei c. fejezet), 169–214. (Közösségi magántér - A budapesti munkáslakás a 19–20. században c. fejezet)
- FÁBIÁN Ernő 1994. *Az értelem keresése*. Századvég, Budapest.
- FÖLDES György 1980. „Az újpesti munkásság életviszonyai az 1930-as években.”: *Történelmi Szemle*, 2, 309–311.
- HOBBSAWM, Erik 1986. *A munkásosztály szertartásainak átalakulása*. 137–157.
- ILLYEFALVI I. Lajos 1930. *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest. 766–814.
- LOSONCZI Ágnes 1997. *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Gondolat, Budapest.
- MAJOR Máté 1943. „A budapest munkáslakások szociológiája.”: *Tér és Forma*, 123–125.
- MARTIN J. Daunton [é.n.]. *A munkáslakás európai összehasonlításban, 1850 – 1914. Történelmi figyelő 3. Változás és folytonosság*.
- RÉZLER Gyula 1943. *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Budapest.
- SIPOS Péter 1985. „Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezetsége Magyarországon (1919-1938).”: *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Győr.
- SCHÖPFLIN György 1998. „Ráció, identitás, hatalom.”: *Régió* 2, 3–33.
- WEINER Tibor – VALENTINY Károly – VISONTAI Miklós 1959. *Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya. Városépítésünk fejlődése*. Budapest.

Ez a lap üres

JÓNI ESZTER

Egészséges erotika

Nyelvtudományi doktori iskola

Tóth Eszter Zsófia és Murai András *Szex és szocializmus* című, nemrég megjelent könyvükben olyan témához nyúlnak, amely széles közönség érdeklődésére tarthat számot, ám nemcsak a szexualitás történetét gazdagítja, hanem értékes adalékokkal szolgál a Kádár-korszak társadalomtörténetére vonatkozóan is. Ezt a módszert szeretném tovább folytatni Tímár Péter *Egészséges erotika* című filmjének elemzésével, amelyben a rendező a komikum segítségével kora – nekünk persze egy letűnt korszak – sajátos hangulatát tárja elénk úgy, hogy ez érdekes lehet a mai generáció számára is. Ezt tesztelve az ELTE BTK Kelet-Európa Története tanszéken tartott *Gender és államszocializmus* című kurzuson levettítettük a hallgatóknak, akik fogalmazást írtak a látottakról, illetve beszámoltak arról, hogyan látták és értékelték a férfi és női kapcsolatokat a filmben.¹ Az alábbiakban bemutatom a film társadalomtörténeti kontextusát, illetve elemzem a hallgatók értékelését egy olyan korról, ami számukra már történelem.

A film műfaja bohózat. Azért nem nevezem satírának, mert nem a célzatos, ostromzó gúnyt tartom fő vonásának, hanem inkább köznépi (plebejus) jellegét. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy bár a film célja a nevetetés, ennek háttérben mindig komoly igazságok és valós igazságtalanságok húzódnak meg. Anélkül, hogy ez konkrétan a szándékában állott volna, a film iskolapéldáját adja mindannak, amiért a gender studies létrejött. Nagyon sajátos iróniája a filmnek, hogy a nők láthatóvá válnak a történetben, de egy egészen sajátos összefüggésben.

A gender studies a társadalmi nemek tudománya. A kifejezés a biológiai nemnek ellentétpárja, vagyis az egyénnek a társadalomban betöltött *szociális, kulturális* szerepére utal, amit többnyire *tanulással* sajátít el, vagyis ami születésekor *nem determinált*. Ezek a szerepek korszakonként és kultúránként is változnak. A gender studies célja, hogy feltárja, és adott esetben meg is kérdőjelezze mindazokat a társadalmi beidegződéseket, amelyek a nemek elkülönülő megítélésével kapcsolatosak. A nők hagyományosan alárendelt szerepe csak így válik megkérdőjelezhetővé.

A film kitűnően illusztrálja ezt a helyzetet azáltal, hogy az üzem dolgozó nőit alárendelt helyzetükben láttatja, de azt is megmutatja, mi mindenre képesek ezek a nők, ahogy a harag lángja fellobban bennük és a sarkukra állnak. A nézőben jogosan merülhet fel a kérdés, látva a férfiak hatalmukkal való visszaélését, egyben alkalmatlanságukat és ügyetlenségüket, hogy miért is ők kerültek vezető pozíciókba a talpraesettnek és dolgoznak bizonyuló nők helyett.

Tudjuk, hogy a gondolkodás helyes megváltoztatásához nem elméletekre és aszkézisre, hanem hitre, derűre és sok-sok szeretetre van szükség. Alapvető életörömről. Ehhez azonban átmenetileg ki kell lépni a racionalitás számítógató és merev világából, és be kell lépni egy új, másik világba, amely teljesen kiszámíthatatlan ugyan, de a szabadság érzését hordozza magában. A nevetés ehhez

¹ Nekik, valamint Bartha Eszternek és Krausz Tamásnak is köszönettel tartozom megjegyzéseikért, véleményükért.

a világhoz ad kulcsot számunkra. Lerombolja a falakat és felrzza a lelkünket. Csakhogy a tréfák világa nem teljesen veszélytelen:

„...*furcsa módon akkor is nevetünk, ha hirtelen kiesünk önnön életünkéből, ha 'kizuhanunk a világból', ha valami betaszít minket, ha csak egy szempillantásra is, egy ismeretlen és idegen világ szakadékába. A viccek pontosan ezt teszik velünk: belöknek egy szakadékba.*”²

A viccek csattanója, vagyis az a robbanás, amelyre a nevetés lesz az ösztönös reakció, többnyire úgy keletkezik, hogy a gondolatmenet váratlanul egy másik síkra vált át. Ezzel tágítja tudatunkat, mi pedig rájövünk, hogy a valóságnak olyan variációi is léteznek, amire nem is gondoltunk. Ez azonban nem teljesen veszélytelen, hiszen a viccek mindig, már természetüknél fogva, ha csak egy pillanatra is, de társadalmunk erkölcsi normáinak, a politikai hierarchiának és a meggyökeresedett előítéleteknek a lerombolásával kísérleteznek. A szexuális tartalmú viccek az ösztönvilág tartamait szabadítják fel, a politikai viccek az anarchia világába visznek, a logikai viccek pedig az abszurd gondolkodást villantják fel.³

A nevetés nemcsak kiszabadítja az embert megszokott korlátai közül, de rámutat minden olyan földi szabály hívságára, ami nem az emberért, hanem éppen ellene: a hatalom megszerzésére, megőrzésére és folytonossága fenntartására szolgált. Ezért nevetni tulajdonképpen lázadást jelent, amennyiben az általános értékrendet kérdőjelezzük meg vele.

A történelem folyamán a kollektív bolondozásnak is komoly hagyományai voltak világszerte. A bolondok ünnepeinek fontossága a középkori Európában elsősorban azzal magyarázható, hogy a nevetés során az egész évben felhalmozódott feszültségek feloldódtak, az indulatokat sikeresen levezették, így a kollektív mulatság után újra helyreállhatott a rend.

Voltak szép számmal olyan egyházi személyek is, akik felismerték, hogy *”A szertartás felrúgása, a túlkapásokkal együtt is, nélkülözhetetlen kipufogószelep: a rövidke robbanás könnyít a lelkeken, amelyek egész éven át viselik a szigorú szertartásrend nyomasztó terhét. A rövid ideig tartó felfordulás lényegében az állandó rend biztosítója volt.*”⁴

A középkori bolondok ünnepe a rómaiaknál közkedvelt szaturnáliákból ered, amelyek lényegében óriási felfordulások voltak, minden másképpen történt, mint a hétköznapiakban. Az urak megajándékozták rabszolgáikat, és hatalommal ruházták fel őket. Azok aztán körülbelül egy héten át uralkodtak felettük, nekik pedig nem volt joguk sem ellenkezni, sem pedig büntetni. Pedig a szolgák olykor a tömeg előtt is neveltségessé tették, sőt, sértegették őket. Ezt az időszakot *decemberi szabadságnak* is nevezték. Ez idő alatt a társadalmi hierarchia teljes mértékben megfordult, a törvények átmeneti felrúgásával pedig a sokaság a saját bőrén érezkelhette, milyen az, amikor a végzet felcseréli a szerepeket, vagy ahogy később a *bolondok miséjén* ismételték: *”Letaszította trónjukról a hatalmasokat, az alacsonyakat pedig felemelte.*” A hierarchia csúcsára pedig nem mást, mint egy rabot választottak meg cészárnak, akinek mindenki szótlanul engedelmeskedett – de neki az ünnep végén meg kellett halnia.

² HANKISS 2002, 178.

³ HANKISS 2002, 181.

⁴ LEVER 1989, 14.

Ezekben az esetekben valójában az egyenlőség mímelt képe tűnt föl, ezt hozta létre a bolondok pópája, püspöke, ez mutatkozott meg, amikor a rabszolgák átvették a hatalmat. Ezekben az eseményekben az ösztönök, félelmek, indulatok tudatos levezetésén túl a hierarchián nyugvó értékrend megkérdőjelezését is látjuk, úgy az egyházi, mint világi hatalom esetében. A világ ilyenkor kizökken, és átmenetileg megszűnnek a korlátok az emberek között, legyenek előkelők vagy szegény sorsúak. Sőt, ilyenkor az egyszerűek a hatalmasok fölé emelkednek. A nagyok olyanok lesznek, amilyenek a legkisebbek, és a legkisebbek lesznek a legnagyobbak.

De mi történik akkor, amikor a szaturnália állandósul, a bolond vezetők uralkodnak egész évben, azaz a hülyeség intézményesül?

Erről szól ez a film, Tímár Péter remek alkotása.

A Kádár-korszakban járunk. A cselekmény helyszíne egy lepusztult gyár (valahol vidéken), ahol nők gyártanak ládákat. A termelés abszolút veszteséges, halomban állnak a ládák, nem kellenek senkinek. Az igazgató természetesen férfi, akinek unalmas munkahelyi vegetációjába az első színpoltot a szociológusok érkezése jelenti, akik szexuális tartalmú kérdőívek kitöltését kérik a dolgozóktól. Ekkor azonnal minden befolyását latba veti, ugyanis a téma őt magát is nagyon érdekli. Nem riad vissza még attól sem, hogy a névtelen válaszdók valódi kiléte után nyomozzon, illetéktelenül magánjellegetű titkok után kutasson, vagyis hogy a hatalmával visszaéljen. A hatalom csúcsán a tanácselnök áll a filmben. Korrupt, akárcsak a többiek.

Főszereplő a tűzoltó – bohóc a bolondok közt –, leleményes figura, az ő ötlete, hogy a tűzrendészeti szabályok betartásának ellenőrzése ürügyén beszereljenek egy videokamerát a női öltözőbe is, és az ott zajló „műsorral” nyűgözzék le a meghívott vevőket, akik cserébe megveszik a teljesen fölöslegesen gyártott ládákat.

És természetesen ott vannak a nők. A titkárnő, Ibolya, aki hajdonként állandóan párt szeretne fogni magának, de éppen hogy az örületbe kerget minden férfit nyegle és rámenős stílusával.

A lázadó vezéregyéniség a dolgozók között Hajdúné Ancsa. A többiek jellegtelen munkásnők, akik csendben és szorgalmasan végzik teljesen felesleges a munkájukat, olykor kisebb cigi-szünetekkel megszakítva. Nem is sejtik, hogy testük vált a legfőbb marketingfogássá, amivel a vezető beosztású férfiak a ládákat eladják. És hogy nem is keveset.

Mikor azonban a titokra fény derül (az augusztus 20-át megelőző ünnepi díszítés közben véletlenül leverik a kamerát takaró képet), rendkívül jól szervezett társadalmi erőnek bizonyulnak, akik leleményesen lépre csalják a pusztán csak az ösztöneiket követő, gyanútlan vezetőket: túsul ejtik őket és váltságdíjat követelnek értük. Úgy vélik ugyanis, hogy ha már nyereszkeskednek rajtuk, akkor a haszonhoz nekik is joguk van. Jól látszik, hogy fogalmuk sincsen arról, hogy a pénz hogyan áramlik a gazdaságba, hogyan forog, szerintük ugyanis az az elnök páncélszekrényében van elzárva. Groteszk módon nem azért vannak felháborodva, mert emberi méltóságukon esett sérelem azzal, hogy rendszeresen kilesték, kukkolták őket, hanem mert a profitból kimaradtak.

A film nyelvezete is kiválóan tükrözi, hogy a szereplők az emberi létezés legalacsonyabb szintjén vegetálnak. Lepusztult világban a nyelv is a legprimitívebb szintre redukálódott. Nincsenek értelmes mondatok, a szereplők szinte csak érdektelenségüknek, figyelmetlenségüknek, illetve

nemtetszésüknek adnak hangot indulatszavakkal, mondattöredékekkel, amik az értelmes, emberi kommunikációt helyettesítik. Ibolya, a titkárnő körül például iszonyú a káosz, a rendtelenségben úgy keres egy az igazgató által kért dokumentumot, hogy önfeledten limbót táncol, miközben elfelejti, mit is akart. Mit is keresek? – kérdezi magától ámulva. A kávéfőzésen kívül Ibike nem nagyon ért semmihez, munkáját abszolút kelletlenül végzi, semmi sztahanovna vonás nincs benne. Egy egészen másfajta elismerést szeretne: férjhez akar menni. A házasság volt ugyanis a Kádár-korszak asszonyainak életében az egyik kiemelkedő rítus, a társadalom szemében előnyös színeváltozás.

Az igazgatónál és kollégáinál, az elnöknél, a tűzoltónál sem beszélhetünk semmiféle komolyan vehető munkamorálról. Értekezlet címszó alatt rendre magukra zárják az ajtót, és a tévékészüléken keresztül az öltözőben vetkőző munkásnőket bámulják. Az elnök ehhez még látcsövet is használ, komikus, ahogy egy méterről azon keresztül vizslatja a tévéképernyőt. Típus-káderek, egészen biztosan nem érdemeik vagy szaktudásuk, hanem a hatalomhoz való lojalitásuk alapján kerültek vezető pozícióba. Ami a munkásnőket illeti, ők is a kor típusai. Mondhatni, teljesen elkülönülnek a felsőbbosztól, egyáltalán nem érdeklődnek a vezetőség dolgai iránt, csak a saját, szűk és szürke világukban élnek. A teljes kilátástalanság érzése lengi be a film első jeleneteit. A gyár termel, de semmi értelme, mert a ládák iránt nincs kereslet.

Ellenállást mindössze Hajdúné tanúsít a hozzá közeledni akaró tűzoltóval szemben, ő még az igazgató kérését is megtagadja: nem tölti ki a szexuális életére vonatkozó kérdőívet. A sztrájkot is természetesen ő vezeti.⁵ Biztos benne, hogy a tanácselnök, azért, hogy megússza a botrányt, fizetni fog nekik. Az elnök azonban máshogy akarja elkenni az ügyet. Áltüzet generálnak, hogy így menekülésre késztessek a dühös asszonyokat, csakhogy ezt is elbaltázzák, így aztán leég a ládagyár.

Vagyis a sértő uralomnak csak átmenetileg vet véget a dolgozó nők sztrájkja (ami éppen egy mulatsággal, az augusztus 20-ai ünnepséggel vette kezdetét) akik megkötozik, és a zuhanyzóba zárják főnököket és büntársát, a tűzoltót, de végül nem sikerül igazságot szolgáltatniuk maguknak. A ládagyár leégésével ugyanis minden bizonyíték megsemmisül, amit esetleg felhasználhatnának állításaik alátámasztására. De nincs is erre szükség. A film végén újra megjelennek a szociológusok, és mi, a nézők értjük, hogy minden megy tovább a régi rend szerint, legfeljebb a díszletek változnak.

A lehangoló befejezés azonban nem változtat azon a tényen, hogy a film rendezőjének a felrázás a kábulatból, a valóságra való ráébresztés volt a célja. *„Számomra az volt a fontos, hogy az emberek - akármilyen emóciókat kiváltva - de valamit kimozduljanak meglévő állapotukból. Ha ez az elutasítás dühe, az is jó. Akkor is megváltozik bennük valami.”*⁶

A film elkészültét (1985) követően a szakmabeliek többségükben roppant elutasítóan reagáltak az alkotásra.⁷ (Visszariadtak a sztrájk gondolatától is?) Elismerték ugyan a fiatal rendező tehetségét – egyedül Bacsó Péter volt az, aki következetesen támogatta Tímár Pétert –, de nem jósoltak semmi biztatót a nézettséget illetően. Nagy valószínűséggel a Kádár korszak hivatalos prüdsége is

⁵ Sztrájk a Kádár-rendszerben elképzelhetetlen volt: mindenki emlékezett a forradalom utáni megtorlásokra.

⁶ *Az ötlettől a hatásig. Egy elsőfilm története* 1988, 108.

⁷ *Az ötlettől a hatásig. Egy elsőfilm története* 1988, 110.

közrejátszhatott ebben, feltételezték, hogy ebben osztozik a közönség is. Csakhogy a tanulmányból az is kiderül, hogy éppen ellenkezőleg: már a film címe is vonzó volt sok (elsősorban férfi) néző számára, ez ugyanis nyilvánvalóan valamiféle titokzatos újdonságot sejtetett. A film további sorsa messzemenően rácafolta a szkeptikusok véleményére, és lökést adott Tímár Péter rendezői karrierjének is. Ahogyan azt a filmtörténeti lexikonban olvashatjuk: „*A harsány, formabontó filmkomédia kritikái és közönségikere lehetővé tette a második játékfilm, a Moziklip (1987) elkészítését*”⁸

Az *Egészséges erotikát* elsőként a Filmszemlén mutatták be (1986), ahol nagy sikert aratott, ráadásul rendezői díjat is hozott alkotójának, a filmkritikusok rendezői díját pedig 1987-ben nyerte el. 1986-ban a nézők körében is sikert, nem várt nagy látogatottságot hozott az mozikba került produkció. A körükben végzett felmérést összesítette a már említett tanulmány. Eszerint az érdeklődés leginkább a 19-25 éves korosztály körében volt jellemző, és a válaszadók között főleg az érettségizett, illetve magasabban iskolázott réteg képviseltette magát. Magas volt az egyetemi hallgatók, a középiskolások, az értelmiségiek és vezető beosztásúak száma. Ők elsősorban ismerőseiktől értesültek arról, hogy most érdemes mozijegyet váltشانak, ami azt mutatja, hogy a közbeszédben elterjedt a film híre, és vonzotta az érdeklődőket, még a hivatalos reklámozás nélkül is. A felmérésből kiderült, hogy a férfiak gyakrabban jártak moziba, és nekik általában jobban is tetszett az alkotás, mint a nőknek. Érdekes, hogy a véleményeket szinte egyáltalán nem befolyásolta a válaszadók életkora. Az idősebbek körében is voltak a filmnek elismerői, illetve a fiatalabbak között is elutasítói. Az film fogadtatása elég vegyes volt és a tetszik, illetve nem tetszik kategóriában is, a korabeli magyar filmek listáján előkelő helyen végzett.

A kérdőívre adott válaszok szerint a furcsa, redukált nyelvezetet többnyire szórakoztatónak találták. Ezt Tímár Péter tudatosan alakította úgy, hogy formabontó legyen. A rövidítések, félmondatok már eleve mulatságossá teszik a film stílusát, és a szereplők egymás közötti kommunikációját. A szereplők mozgása is sajtáságos, mivel egyes jeleneteket eleve visszafelé forgattak le, hogy aztán egy speciális technikával végül a képeket a helyes logikai sorrendben játsszák le őket. Tehát mindenféle természetesség eleve és tudatosan ki volt zárva. Tímár Péter így nyilatkozott erről: „*A szemek mozgása is olyan furcsa, ideges, olyan kiszámíthatatlan. Tulajdonképpen ez tetszett meg legfőképpen, nem a mozgás. És aztán a többi már jött magától.*”⁹ Az újítások ellenére a film végül fekete-fehér lett, amivel érdekes ellentét keletkezett a formabontó modern, és a régimódi technikák között.

A Kádár-korszakra vonatkozóan érdemes még néhány megjegyzést tenni. Ahogy Tóth Eszter Zsófia és Murai András könyvéből kiderül, a nyolcvanas években a kukkolás egyáltalán nem volt idegen a magyar társadalomtól. Könyvükben egy külön fejezet viseli a „*Született leleselkedők vagyunk – Délegyháza, nudizmus, naturizmus*” címet. Ebből megtudjuk, hogy sokan távcsővel is figyelték a nudistákat a délegyházi strandon.

Ugyanők írják le a meztelenség sajátos szerepét is ebben a filmben. „*Az egészséges erotika (1985) pedig a meztelenség látványát arra használja fel, hogy a hatalom és az egyének közötti beszédképtelenséget*

⁸ Filmlexikon 1999, 213.

⁹ Az ötlettől a hatásig. Egy elsőfilm története 1988, 108.

*ábrázolja, illetve kigúnyolja a hatalom képviselőinek idióta, kisztíli magatartását és kommunikációs impotenciáját.*¹⁰

Ahogy a film közös megtekintése után több hallgató is helyesen észrevételezte, a film a fentiekén kívül kifigurázza még a tervgazdaság teljesíthetlenségét (a ládákat nem tudják eladni), a fusizás és a lopás térnyerését (a tűzoltó készülékekben benzint tárol a furfangos tűzoltó elvtárs, nyilvánvalóan magáncélra), a korszak bürokratáinak hozzá nem értését és érdektelenségét (Ibika), továbbá a vezetőség alkalmatlanságát és pitiánerségét.

A szociológia ekkoriban új keletű tudomány volt, a film elején és végén megjelenő szociológusok így azt a látszatot is keltik, mintha egy haladó gondolkodású rendszerrel állnánk szemben, amely már Amerika mintájára kíváncsi még a dolgozók közérzetére, így az ezt befolyásoló magánéletére is. De hamarosan kiderül, hogy szó sincs erről: itt megállt az idő, valójában senkit nem érdekel igazán maga az ember. A film végén például, amikor leég a ládagyár, azaz a nők munkahelye megsemmisült, ugyanolyan együtt nem érzően kérik meg őket a kérdőívek kitöltésére, mintha mi sem történt volna. A megkötözött és zuhanyzóba zárt vezető férfiak a túlélésüket csak a szerencsének köszönhetik, Hajdúné kihívja ugyan a tűzoltókat, de nem oldozza el a pórul járt férfiakat. Tulajdonképpen ugyanúgy bánik velük, mint ők, akik a nőket szintén csak tárgynak tekintik, legfeljebb vágyaik generálóiaként, illetve az üzlet előmozdítóiként.

A botrányoktól és a nyilvánosságtól mindenki ódzkodik a filmben, félnek tőle, mert ösztönösen érzik: óhatatlanul lelepleződné alkalmatlanságuk, képmutatásuk. Nincs már semmilyen hagyománya a sztrájkoknak, a dolgozói jogok követelésének sem – hiszen a hivatalos ideológia szerint a munkásosztály van hatalmon, övé a gyár, hogyan sztrájkolhatna önmaga ellen?

A film gender szempontból is érdekes összefüggéseket vet fel. A szexuális életet a szocializmusban közügynek minősítették, amit a tudósoknak vizsgálniuk kellett, de csak társadalmi vonatkozásaiban, azaz személytelenül, ez egyént (az embert) figyelmen kívül hagyva. Senkit sem érdekelt, hogy mi zajlik a nők lelkében. Például Ibikéében, akit megviselt, hogy kimaradt a kérdőívek kitöltéséből, vagy Hajdúnééban, aki egyáltalán nem töltötte ki. Vagy ahogyan egy hallgatónk írja: *„megjelenik a férje által bántalmazott nő karaktere is, aki nem számíthat együttérzésre főnökétől. Grotesz, hogy miközben az állam faggatja szexuális szokásairól, az, hogy a férje bántalmazza, egyszerűen csak magánügy, és nem várhat segítséget.”*

A mai fogyasztói társadalomban is köztudott jelenség, hogy szép, kívánatos női idomokkal szinte bármilyen termék eladására sikeresen lehet vállalkozni. Ezt az ősi praxist gyakorolják a filmben a gyár vezetői is, hiszen a kamerával felvett pucér nők voltak a rendelések tulajdonképpeni szerzői, természetesen tudtukon kívül. A nők testükkel egyszerűen haszonforrást jelentenek a tényleges vezető férfiaknak, akik kihasználják őket, anélkül, hogy ezt a tudomásukra hoznák. Érdekes ugyanakkor az is, hogy valamilyen szinten azért kompenzálni akarják őket az augusztus 20-i ünnepséggel, az ott felszolgált italokkal, étellel és zenés mulatsággal. Az a jellemző tehát, hogy aranytojó tyúknak tekintik, és ekképpen is jutalmazzák a nőket. A pénz kérdése is sajátos komikumban jelenik meg.

¹⁰ Tóth – MURAI 2014, 124.

Az igazgató azzal érvel ugyanis, hogy ha a nők váltságdíj követelését kielégítene, azzal prostituáltat csinálna belőlük – holott a vezetőség már jó ideje éppen a testük látványát árulja.

Vezető szerepet egyik nő sem tölt be, egyedül Ibike dolgozik a vezetőség közvetlen közelében, de még véletlenül sem tudhat a férfiak titkos értekezletein történekről. A nemek tulajdonképpen elkülönülnek egymástól. (Klasszikusnak számító probléma, hogy a nők végzik a társadalmilag kevésbé megbecsült, alulfizetett munkát, a férfiak a presztízzsel járó, és ezen a tényen önmagában semmit nem változtat, hogy utóbbiak teljesen alkalmatlanok a feladatra.)

A nők alárendeltségét, a személyes kiteljesedés korlátozottságát világítja meg a következő hallgatói megfigyelés is: „Érdemes megemlíteni a terek kapcsán azt, hogy a szobák nagysága függ mind a nemektől, mind a hatalmi pozíciótól. Az igazgatóra jut a legnagyobb, legtágasabb iroda, amelyikben 'megtűri' a tűzoltó kis asztalát, míg a titkárnőnek bútorokkal túlszűfolt és felesleges iratokkal teletömött szobája van. A gyárban dolgozó nőknek nagyon kevés hely jut ehhez képest, főleg ha arányosan összehasonlítjuk az egy személyre jutó terület nagyságát az öltöző, és a főnöki iroda vonatkozásában.”

A nők iránti figyelem elsősorban szexuális jellegű. Az igazgató a film elején sajátos nyomozásba kezd, hogy megtudja a névtelen kérdőívek kitöltőinek személyazonosságát. A csinos Hajdúné pedig a Koltai Róbert alakította tűzoltó érdeklődésének középpontjába kerül, teljesen függetlenül férjezett voltától. Az ünnepi díszítésre természetesen a legszebb asszonyokat válogatják ki, csak azért, hogy a létrára felküldve őket, a szoknyájuk alá lessenek. A takarítónő kukkolása is ugyanez a jelenség. Ibike azonban minden igyekezete ellenére sem vonzó a vezetőség számára, még a tűzoltó is elhanyagolja a kezdeti érdeklődés után, a szexuális tartalmú közvélemény kutatásból is kimarad, amit ő kétségbeesetten kér ki magának: „*Hát én nem vagyok nő? Az én véleményemre senki nem kíváncsi?*” Ez az a pont, ahol Ibike teljesen kiborul, és dühében szétszórja a kérdőíveket. Igazi vígjátéki csavar: éppen azon háborodik fel, hogy nőként észre sem veszik, ő az egyetlen nő, aki csak munkaerőként lehet jelen, miközben abban is az egyetlen, hogy az ellenkezőjét akarja.

Nagyon fontos kiemelni azt a momentumot is, hogy a többi nő nem tart ki Hajdúné mellett a sztrájk során. Öntudatnak tehát nyoma sincsen, és szolidaritásnak sem, nyilván azért, mert kevés esélyt láttak a győzelemre, és már megszokták, hogy a változások passzív befogadói, semmint azok előidézői legyenek. A nyilvánosságtól pedig sajátos módon ők is visszariadnak. Dehogyan akarják kitergetni a szennyest a bíróságon, egyszerűbb az elnököt zsarolással rávenni arra, hogy eleget tegyen a követelésüknek.

Végezetül néhány hallgatói vélemény a filmről:

„Bár alapvetően vígjáték, engem elborzasztott a nők ábrázolása miatt, hiába van a film nagyon jól megvágva, és a beszédmód megszerkesztve. A férfiaknak alárendelt, szexuális kiszolgáltatott, tárgyiasított nők jelennek meg, lecsupasztva férjük nevére (Hajdúné), vagy becézésre (Ibiki). Hiába van több női szereplő, igazából a férfiakat ismerjük meg, és az ő szemszögükből látjuk a pongyolában dolgozó nőket.”

„A film számomra furcsa volt először. Személy szerint a legtöbb fekete-fehér film, amit láttam, nem tetszett – ezt inkább csak a generációkkal magyarázom. Nem abban az időben éltem, és nem értem általában, hogy mit parodizálnak ki, vagy ha igen is, akkor sem

áll olyan közel hozzám, hogy úgy habotázzam rajtuk vagy élvezzem őket, mint felmenőim. Fekete-fehér filmhez képest jobban teljesített, mint vártam, de magához képest kifejezetten kellemetlennek találtam. A gyárvezetőtől szabályosan undorodtam – a korábban említett generációs különbségek miatt –, ha volt karikatúrikusság benne, nekem egyáltalán nem koppant. Összességében a filmmel mégis el-elszórakoztam. A karaktereket nem nagyon tudtam helyükön kezelni – számomra ez a rendszer egy tabutéma, mert tapasztalatom szerint még nem telt el elég idő, hogy az emberekkel normálisan lehessen beszélni erről a témáról –, ami az előző rendszert karikatúrázza ki. Talán még annyit el tudok mondani, hogy akiket a mai világban elítélek, és megjelennek a filmbeli másuk, azokat a filmben is elítélem.”

„Nem fogom hetente újraneézni a filmet, de egyszer mindenképpen érdemes rajta elgondolkodni.”

„Összegzésképpen az Egészséges erotika film mellett, hogy egy rendkívül jól megírt rendszerszatíra, emellett egy árnyalt társadalmi tükröt mutat a nyolcvanas évek Magyarországról.”

„A film összességében humoros eszközökkel boncolgatja a Kádár korszak szociális kérdéseit, s teszi ezt oly sikeresen, hogy a nézőt teljesen beszippantja a filmélmény. Véleményem szerint mindenképp érdemes megtekinteni a filmet, mely, a magyar filmművészetre oly jellemzően kacagtatva ébreszti rá a nézőt nagyon is komoly társadalmi problémákra.”

Összegzésképpen nem árt tudni, hogy a film még most is érzelmeket kavart fel, megosztja a nézőket, és ez nyilván nem véletlen. Ugyanis a Kádár-kor szelleme több szempontból is tovább kísért. Például a mai Magyarországon a nők a vezető szerepekben továbbra is alulreprezentáltak. Még mindig nem általános jellemző összefogásuk a fennálló patriarchális rend és a konzervatív közgondolkodás ellen. A kismemberek hatalommal való visszaélése pedig változatlanul átítatja a mindennapjainkat, szinte bárhol, lépten-nyomon találkozhatunk vele az utcán, az iskolákban, a könyvtárakban, a közhivatalokban, a kollégiumokban, és így tovább.

Vagyis a film ma is aktuális, mondanivalója ma is élő üzenet.

Bibliográfia

„Az ötlettől a hatásig. Egy elsőfilm története (Tímár Péter: Egészséges erotika)”: Az elméleti és módszertani osztály közleményei. Forgalmazás, 187. Mozis teszt, filmízlés. Interjúk, tanulmányok, 1988/1.

Filmllexikon P-Z-ig 1999. Totem Kiadó, Budapest, 1999.

HANKISS Elemér 2002. Az emberi kaland. Helikon Kiadó, Budapest.

LEVER, Maurice 1989. Korona és csörgősipka, Az udvari bolondok története. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.

TÓTH Eszter Zsófia – MURAI András 2014. Szex és szocializmus. Libri Kiadó, Budapest.

RÁKOS KATALIN

Az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának építési folyamata

Művészettörténet-tudományi doktori iskola

Jelen tanulmányban az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának tervezési és építési folyamatát rekonstruálom a párizsi Archives Nationales-ban őrzött, a világkiállításra vonatkozó dokumentumok és a pavilonról készült korábbi tanulmányok segítségével.¹

A pavilon területének kijelölése

Gróf Teleki Andor² 1935 augusztusában jelezte a világkiállítás francia kormánybiztosa felé, hogy a magyar pavilon számára 1800-2000 m²-nyi területet szeretne lefoglalni.³ Edmond Labbé, a kiállítás főbiztosa erre válaszolva szeptemberben tájékoztatta Teleki Andort, hogy kijelölték a kérvényezett méretű kiállításra alkalmas területet a Szajna Partján, a Quai de Grenelle-en, a Pont d'Îéna alatt, a Champ de Mars nyugati részén Nagy-Britannia pavilonja mellett, továbbá, hogy a francia kormány a magyar pavilon építési költségeit – a többi nemzetéhez hasonlóan – 1000 m²-nyi terület beépítéséig támogatja.⁴ 1936 februárjában Teleki erre a levélre hivatkozva tájékoztatta a főbiztost, hogy Magyarország 1600-1800 m²-es kiállítást szeretne rendezni 1937-ben, vagyis a korábbihoz képest csökkent a terület nagysága. Teleki a levélben kéri a kijelölt hely fenntartását a magyar pavilon számára még 3-4 héten keresztül, amíg a magyar részről véglegesítik a részvételt.⁵ Pontosabb képet kapunk erről a területről egy 1936 januárjában készült terv nyomán, amely a külföldi szekciót vázolja fel. A pavilonok elhelyezését ragasztott színes korongokkal jelölték. A színek alapján látszik, hogy melyik nemzet helye végleges, melyiké opcionális. Magyarország az Eiffel-toronytól Keletre, a végleges területén szereplő Nagy-Britanniától balra kapott opcionális elhelyezést, ahol hasonlóan jelölték a svájci és jugoszláv pavilont is.⁶ Végül ezt a helyet a svédek kapták, amelytől a balra fekvőt adták a csehszlovákoknak, vagyis nem a magyaroknak kijelölt

¹ RÁKOS 2012, 104–111.; RÁKOS 2013, 291–299.

² Az Office Royale Hongrois du Commerce Extérieur delegáció feje Párizsban, a világkiállítás idején a kiállítás magyar kormánybiztosának helyettese.

³ Levél Telekitől Paul Léonnak, a kiállítás helyettes kormánybiztosának. 1935. aug. 28. Archives Nationales. Paris. Exposition Internationale des Arts et Techniques dans la Vie Moderne. Paris 1937. (továbbiakban: AN Paris. Exp. Int. 1937). Dossiers des nations partitipantes: Hongrie. F/12/12365.

⁴ Levél: Edmond Labbé Teleki Andor számára. 1935. szept. 26. AN Paris. Exp. Int. 1937. Dossiers des nations partitipantes: Hongrie. F/12/12365.

⁵ Levél: Chef de la Délégation (Teleki Andor) Edmond Labbénak 1936. febr. 25. AN Paris. Exp. Int. 1937. Dossiers des nations partitipantes: Hongrie. F/12/12365.

⁶ A külföldi szekció elhelyezése. Terv: 1936. január 30. AN Paris. Exp. Int. 1937. Sections étrangères: correspondance de l'architecte en chef, plans généraux. F/12/12531.

területet, mint ahogy azt Teleki Andor egyik levelében olvashatjuk.⁷ A magyar pavilon végül nem a Szajna partján épült fel, mert ott olyan pavilonok álltak, amelyek nagyobbak voltak 2000 m²-nél.⁸ Végleges elhelyezése már szerepel egy 1936 márciusában készült terven,⁹ azonban arról csak októberben informálták a magyarokat.¹⁰ A magyar építészek, akik a pavilon pályázatára jelentkeztek 1936 júniusában, még valószínűleg a terület paramétereinek tudta nélkül készítették terveiket.¹¹ A magyar részt a Trocadéro kertben jelölték ki, ahol a külföldi szekció épületei álltak. 2400 m²-nyi területét, amelyen fel tudták építeni az 1600-1800 m²-es kiállítást, Északnyugatról az Avenue Ferdinand Ier du Roumanie, Északkeletről a Place de Varsovie határolta, az út és a tér találkozásánál egy elszeparált résszel a sarokban, amelyet nem lehetett beépíteni a gyalogos forgalom átvezetésének biztosítása miatt. A magyar területet Nyugat felől a spanyoloké, Kelet felől az egyiptomiaké határolta. A vilákkiállításon való szerepléssel kapcsolatos, a francia és a magyar állam által kötött szerződés 9. pontjában is ez a terület szerepel a magyar pavilon helyeként.¹²

A tervezés folyamata

A magyar pavilonnak az Archives Nationales-ban őrzött tervmásolatai négy csoportba sorolhatók. Az első csoport rajzain 1936. október. 17-i dátum szerepel. Ezekhez számos vázlat is tartozik, amelyek az épület külsejét mutatják különböző nézőpontokból, illetve néhány belső teret. A későbbi tervek számozottak. A következő csoport tervein a dátum 1936. november 14. vagy november 24. A harmadik csoport tervein a Franciaországba érkezés dátuma, 1937. január 27. szerepel, az utolsó csoport tervein 1937. március 27-i érkezési dátum olvasható. A lapok mindegyikén szerepel az építész, Györgyi Dénes aláírása.¹³

A tervek alapján megállapítható, hogy a pavilon lényegi felépítése, tömegelrendezése a tervezési folyamat során keveset változott. A terep lejtéséhez alkalmazkodó, kétszintes díszudvar köré épített négyszögű tömb, amelyet visszafogottan tagolnak kiugratások, visszahúzások, illetve a különböző magasságú falak játéka. A homlokzatok közül legkevésbé az Avenue Ferdinand Ier du Roumanie felé néző, északnyugati változott.

⁷ Gróf Teleki Andor levele Tormay Géának, 1936. márc. 10. Magyar Királyi Külkereskedelmi Hivatal 300/1936. irat, MOL, Külügyminisztériumi anyag, Párizsi Vilákkiállítás 1937, K728, 1. cs. 3. tétel.

⁸ Levél: A vilákkiállítás főépítésének, Jacques Gréber-nek a válasza gróf Teleki Andor 1936. február 25-i levelére. 1936. márc. 5. (ld.: 3-as lábjegyzet). AN Paris. Exp. Int. 1937. Dossiers des nations partitipantes: Hongrie. Dossiers des nations partitipantes: Hongrie. F/12/12365.

⁹ A magyar pavilon elhelyezési rajza: 1936. márc. 24. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

¹⁰ Levél: Edmond Labbétól Tormay Géának. 1936. okt. 23. AN Paris. Exp. Int. 1937. Dossiers des nations partitipantes: Hongrie. F/12/12365; Terv: A külföldi szekció. A pavilonok elrendezése: 1936. okt. 26. AN Paris. Exp. Int. 1937. Sections étrangères: correspondance de l'architecte en chef, plans généraux. F/12/12531.

¹¹ Levél: Tormay Géa Edmond Labbénak. A pályázat határideje: július 15. 1936. jún. 22. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

¹² Convention. Article 9. 1937. jan. 20. AN Paris. Exp. Int. 1937. Dossiers des nations partitipantes: Hongrie. F/12/12365.

¹³ AN Paris. Exp. Int. 1937. F/12/12553.

Az októberi terveken már a végleges formában szerepel az épület északi sarkán álló torony, amely a többi terven sem változott. A bejárat mögötti terem sor a megvalósult kialakítással azonos. A felső földszinti alaprajzon látszik, hogy a vesztibült követi a díszudvar és az egyházművészeti terem – még Salle de l'Art Ecclésiastique felirattal Salle de l'Art Religieux helyett. A végleges megoldáshoz képest különbség, hogy a terv szerint a díszterem végén egy szobor állt volna, illetve az egyházművészeti teremben a keresztelőmedence az üveglak elé került volna, nem a tér közepére. Nagyobb eltérés, hogy a megvalósulttal ellentétben az északnyugati homlokzat mögötti rész kéttraktusos. A fent említett terem sor melletti traktusban az egyházművészeti teremből a Budapest terembe lehet jutni, majd onnan át az iparművészeti kiállításba. Utóbbinak az egyik fala a díszteremmel, a másik a díszudvarral határos, amely felé ablakkal nyílik meg a tér. Az iparművészeti kiállítás végében a színpadművészeti rész vezet át a textil és divat termébe, amely ugyan négyzet alaprajzú, de a sarokba ívesen helyezett vitrinek miatt a tényleges kiállítótér kör alakú. Ez az ötlet már szerepelt Györgyi Dénesnek az 1935-ös brüsszeli világkiállítási pavilonhoz készült egyik – nem megvalósult – alaprajzi változatán.¹⁴ A másik három homlokzat mögött a megvalósult állapothoz hasonlóan egy traktusban veszik körbe a kiállítóterek a díszudvart. A főhomlokzat (északkeleti) mögötti nagy terembe került volna az export és az ipar kiállítása, amelyből erkély nyílt volna a díszudvarba. A terven a délkeleti épületszárny folyosóval csatlakozik a díszudvarhoz, az iparművészeti kiállítás ablakaival szemben, innen is ablakok nyílnak az udvarba. Ez a szárny a művészi bútorigar bemutatására szolgált volna a folyosóról nyíló öt kiállítótérben kialakítva. A főhomlokzati szárnyból indulva az első két helyiség egy fürdőszoba összekapcsolva egy női öltözővel. A következő egy női szalon és háló, amely összeköttetésben áll egy gyerekszobával. Az épület másik sarkán egy étkező látszik, ahol a folyosó végéről a délnyugati szárny felé nyílik a bútor rész hatodik helyisége, egy dolgozó szoba. A délkeleti szárny ablakainak mérete, és az ablakközök a helyiségekhez alkalmazkodnak, amelyek előtt összefüggő erkély szerepel a rajzon. A dolgozószoba és a díszudvar fala közt vezet a lépcső az alsó szintre, amely ezen a terven még nem része a díszudvarnak.

Az alaprajzon a pavilonnak a főhomlokzat előtti és az Avenue Ferdinand Ier du Roumanie felé eső területe is látszik. A főhomlokzat előtt, a Place de Varsovie mellett kisméretű kiállítótér állt volna a királyi vasút számára egyik oldalán ívesen beforduló üvegfalal, a többi oldalról zárt falakkal körbevéve. A fölépcső felőli oldalán nyílt volna az információs fülke. Az üvegfal folytatásaként az Avenue Ferdinand Ier du Roumanie felé néző vitrinekben szerepelt volna a turizmus kiállítása. A díszterem oldalán a megvalósulttal megegyezően vitrinsor szerepel, amelyben felirata szerint iparművészeti tárgyakat szándékoztak kiállítani. A homlokzat előtt az egyházművészeti terem sarkánál árusító pavilon szerepel, amelyet az épülettel egy árkád köt össze, a falba épített kúttal a végén. A pavilonban a felirat szerint népművészeti tárgyakat árusítottak volna.

Az alsó földszint tervrajzán a díszudvart egy-egy traktusban kiállítótermek veszik körbe, a felépült változatban csak a főhomlokzat és a déli homlokzatok mögött alakítottak ki termeket. A két földszintet összekapcsoló lépcsőtől balra a terven a magyar népművészet terme nyílik. A díszterem alatt mozi

¹⁴ 1935. I. 10. I. sz. ÉGY 66 145.3. Kiscelli Múzeum. Építészeti Gyűjtemény. Györgyi Dénes hagyaték. XIII/5 ÉGY 66 145.3.

található, amelybe a főhomlokzati szárnyból lehetett volna bejutni, az egyházművészeti rész alatt raktárak szerepelnek. A díszudvar közepén egy virágokkal körbeültetett medence látható kúttal és szoborral a lépcsővel határos falon. A díszudvarnak ez a változata az 1930-as Országos Magyar Iparművészeti Iskola jubileumi kiállításának központi terét idézi.¹⁵ Az udvart körbeölelő terekben népművészeti és mezőgazdasági kiállítás, illetve a vadászat bemutatása szerepelt volna. A délkeleti és a délnyugati homlokzat találkozásánál egy négyzet alaprajzú bár szerepel a terven, mögötte, a délnyugati szárnyban található a hozzá tartozó konyha. Ez a tér három ajtóval a teljes falat áttörve kapcsolódik a homlokzat előtt álló teraszhoz, amelyre a délkeleti homlokzat alsó szakaszának többi része üvegfelülettel nyílik. Az üvegfelület befordul a sarkon a főhomlokzat felé, ahol a hátraugratva kiképzett falban nyílik egy vészkijárat. A délkeleti és a főhomlokzat találkozásánál így kialakult négyszög alaprajzú kimetszés a megépült változatban már nem valósult meg.

A tervcsomagban három homlokzati rajz található, a délnyugati hiányzik. A főhomlokzatot ugyanúgy a torony és a nyílásnélküli, összefüggő falfelület jellemzi, mint a felépült változatot. A terven a bejáratnál balra még nem szerepelnek domborművek. A lépcső a főbejárat előtt tagoltabb, a torony előtt felvezet a vitrinsorhoz, amelyben a turizmus kiállítása szerepel. A vitrinek egy pillérekkel alátámasztott fedett sétány mentén lettek volna megtekinthetők. A főbejáratnál balra egy festmény vázlata látható, amely a teljes falfelületet kitölti. Szárnyas figura hajt egy három ló által húzott harci szekeret, jobbában pajzsot, baljában fáklyát tart. A lovak előtt, azokkal egy irányban két alak lép előre. A végleges homlokzaton a falfelület üres volt, díszítményként mindössze egy Szűz Mária szobor állt a falba illesztett konzolon. Az októberi terven a nagy falfelület alatt hosszú ablaksor szerepel közepén, a megvalósult homlokzaton ezzel szemben a délkeleti homlokzat felé a sarkon beforduló, párkánnyal zárt, felül domborművekkel és ablakokkal, alul csíkozással tagolt sarokkialakítás volt. Az októberi terven ez a sarok hangsúlytalan és visszaugratott, az ablaksor felett húzódó, a homlokzatot kettéosztó párkány folytatódik a délkeleti homlokzat elé nyúló erkély padozatának vonalában. A visszaugratott részen látszik a délkeleti homlokzatra néző alsó terem sarkának üvegezett fala.

Az Avenue Ferdinand Ier de Roumanie felé néző homlokzat szinte teljesen megegyezik a megvalósulttal, de a terven szerepelnek azok a kiegészítések, amelyeket az alaprajznál már említettem. A homlokzat előtti vitrinsor vizuális folytatásaként jelenik meg a magyar turizmust bemutató, szabadon álló vitrinsor a Place de Varsovie irányában, amelynél a kontinuitást a lapostető folytatásával érte el a tervező. A vitrinsort közepén, a főbejárat felé átjáró szakítja meg, amelynek bal oldalán egy domborművekkel borított pillér magasodik, mellette a végleges homlokzat főbejárat domborműveihez hasonló díszítés jelenik meg négyzetes szakaszban. Az októberi terven az északnyugati bejárat mellett is ilyen domborművek látszanak. A homlokzat jobb oldalán a falba helyezett posztamensen meztelen női figura áll, amelytől jobbra látszik az árusító lapos tetős pavilon.

A délkeleti homlokzat tér el leginkább a megvalósulttól. A homlokzat alsó szintje vízszintesen összefogott üvegfelületet képez a két üvegezett bejárat és a köztük húzódó üvegezett fallal.

¹⁵ ELEK 1930, 189.

Erre rímel a felső rész áttetsző erkélyével és a mögötte húzódó szalagablakkal, amelyet álló téglalap táblák alkotnak. A fenti nyílások kialakítása nincs összhangban az alaprajzzal, mivel azon a homlokzat mögötti bútorkiállítás tereinek ablakai a helyiségekhez alkalmazkodnak, és nem képeznek szalagablakot. Az erkély felett vízszintes tető húzódik, amely az erkélyt követve mindkét irányban túlnyúlik a homlokzaton. A megvalósult változaton a homlokzat csak alul nyílt meg üvegfelületekkel, a felső szinten az összefüggő falfelület uralkodott, amelyet csak a jobb oldali szakaszon tagolt kisméretű ablaksor. Az októberi homlokzaton dominálnak az üvegfelületek, és hangsúlyosabb a vízszintes tagolás, ezért a megvalósulthoz képest kevésbé tömb jellegű az épület. Az októberi terven a főhomlokzati részről átvezető lépcső egyenes vonalú. A terasz előtt posztamensen egy női szobor látható, valószínűleg Medgyessy Ferenc egyik szobra a négyből, amelyeket végül a főhomlokzatra vezető lépcső mentén helyeztek el.¹⁶

A tervekhez kapcsolódó vázlatok árnyalják a képet. Több rajzon látható, hogy Györgyi Dénes eredetileg gazdagabb dekorációt szánt a pavilon külső és belső felületeire, a századforduló építészetének magyaros törekvéseiből származtatható geometrizáló ornamentikát, amely a végső épületen csak a torony két oldalán nyíló bejáratok mellett jelent meg. Az egyik rajzon az Avenue Ferdinand Ier du Roumanie-ról nyíló bejáratot vezető pilléres lapostetővel fedett szakaszon a pillérek és a tető mennyezete is a bejáratok mellett megvalósult domborműveken láthatókhöz hasonló rozetta és tulipán motívumokkal díszített. Az egyházművészeti teremről is készült egy vázlat, amelyen a fal sarkán függőlegesen végigfutó, azt kiemelő hasonló virágos dekoráció látható. Egy azonosíthatatlan terem mennyezetének kazettái is ezt a formavilágot tükrözik.

Egy további vázlat alapján az egyházművészeti terem berendezéséről kaphatunk képet. A színes üveglapok jelenetei hasonlóak a megvalósulthoz, mellette két oldalt a falon egy-egy angyal látható ott, ahol végül Pátzay Pál apostolszobrai álltak. A keresztelőmedence az alaprajzot követve, az ablak előtt helyezkedik el, és nem végeleges helyén, a terem közepén.

A vázlatok közt szerepel egy olyan terv, amely a megvalósult étteremre hasonlít, tehát Györgyi Dénes az étterem felépítésének gondolata már akkor kialakult, amikor a pavilonban még csak egy bár szerepelt.

Az egyik vázlat a pavilon pályázatára készült tervek közül a második díjat nyert Weichinger Károly tervének hatását mutatja, amelyen a tervező a főhomlokzat bal oldalának teljes felületét megnyitja a délkeleti homlokzat felé ívesen beforduló dupla ablaksorral.¹⁷ Györgyi Dénes vázlatán a főhomlokzat bal oldali részének alsó szakaszán jelenik meg a dupla ablaksor, amely folytatódik a délkeleti homlokzaton, de nem ívesen fordul be, hanem sarkot alkot a két homlokzat találkozásánál. Az építész az októberi tervekkel ellentétben a vázlaton jobban megnyitja a falfelületet ezen a részen.

Egy másik építésznek, Rimanóczy Gyulának a kiállítási pavilonhoz készült tervei is hatottak Györgyi Dénesre. A homlokzati rajzokon az Avenue Ferdinand Ier du Roumanie felől leginkább

¹⁶ Medgyessy Ferenc: allegorikus alakok (Művészet, Régészet, Néprajz, Tudomány), ma a debreceni Déry múzeum előtt.

¹⁷ I.t.sz.: 73.15.699, Párisi Nemzetközi Kiállítás Magyar Pavillonja, jelezve b.l.: Budapest 1936 jul. 12., 54x71 cm, pausz, ceruza, Magyar Építészeti Múzeum; RÁKOS 2012, 109.

látható, növényi faragásokkal díszített pillérhez hasonló jelenik meg Rimanóczy tervein, amelyet saját megoldásán a magyar terület sarkára, az Avenue Ferdinand Ier du Roumanie és a Place de Varsovie találkozásához helyezett.¹⁸

Az októberi tervsorozat valószínűleg a franciák számára küldött első változat, amely még nagymértékben különbözik a véglegestől. A terveket az elkészült épület fotóival lehet összevetni, amelyek alapján teljes képet csak a főhomlokzatról kapunk, a többi homlokzatnál és a belső tereknél van néhány részlet, amely bizonytalan. Utóbbiakat jelzem az adott részek leírásánál. Az októberi tervek alapján megállapítható, hogy az eredeti elképzelés szerint több termet alakítottak volna ki az épületben, a felső szinten a főbejárat mögötti két traktusból a díszudvar mellett, az alsó szinten a mozit – amelyet valószínűleg a földfelszín alatt kellett volna kialakítani – hagyta el az építész. A tervváltozat szerint Györgyi nagyméretű részt szentelt volna a lakberendezésnek az Iparművészeti Társulat korabeli kiállításaihoz hasonló elrendezésben. A további terveken azonban ez a rész teljesen eltűnik, a művészi bútor bemutatása egyáltalán nem szerepelt a megvalósult kiállításban. Az októberi terveken még nem a termék végső elnevezésével találkozunk, szerepel rajtuk még a bár, viszont az étterem még nem, továbbá a pavilon épületén kívülre is került volna kiállítási anyag (turizmus, vasút). A fent említetteken kívül a feliratok és a terek arányai nagyjából megegyeznek a megvalósult állapottal. Az alaprajz és a homlokzati rajzok még néhány helyen ellentmondanak egymásnak, a sorozathoz készült külső és belső vázlatok pedig nem mindig egyeznek a tervekkel, látszik, hogy még nem teljesen kiérlelt a koncepció. A délkeleti, a szerkezetet megmutató, üveggel és fémmel alakított homlokzat, illetve a Weichinger-féle tervek üvegfületeinek követése a vázlatokon a pavilont ebben a tervezési fázisában a világkiállításon felépült modern építészettel követő pavilonokhoz kapcsolja. Azonban a főként a vázlatokon megjelenő ornamentális szerkezeti részek a „dekoratív modern” kategóriába tartozó pavilonokkal rokonítja az épületet. Utóbbi egyezik meg a végleges besorolással, azzal a különbséggel, hogy az októberi terveken erősebb a magyar népművészetre való utalás, amelyet a megépült változaton felülírt a vallásos művészet hangsúlyozása.¹⁹

Edmond Labbé valószínűleg a fent ismertetett tervsorozatra reagált október végi levelében,²⁰ amelyben a terveken végrehajtandó változtatásokról tájékoztat. A főtengelet hátra kell húzni az Avenue Ferdinand Ier du Roumanie felé és azzal párhuzamosan, a kis pavilont a sarokban, a két út találkozásánál törölni kell. A fölépcsőt az egyiptomi és a magyar részt elválasztó íves ösvényhez alkalmazkodva kell kialakítani. Tormay Géza, a világkiállítás magyar kormánybiztosa valószínűleg ezekre a követelésekre reagált Labbének küldött levelében, amelyben arról tájékoztat, hogy az építész a pavilon bejáratát 2,5 m-rel hátrtolta az Avenue Ferdinand Ier de Roumanie-val párhuzamosan, a két út találkozásával adódó sarokban eltörölték a kis pavilont, továbbá küldi a pavilon alaprajzait,

¹⁸ I.t.sz.: 93.01.83/1, jelezve j.l.: Az 1937 évi Párizsi Nemzetközi Világkiállítás Magyar Pavillonjának terve Homlokzat a Szajna felől nézve, szigno: Rimanóczy, 39,5x81 cm, kasírozott papír, ceruza, akvarell Magyar Építészeti Múzeum; Távlati terv: jelezve b.f.: Az 1937-es Párizsi Nemzetközi Világkiállítás Magyar Pavillonjának terve, j.l.: Rimanóczy Gyula 1937 VII. hó, In: Rimanóczy – Weichinger katalógus. 1994, 90., 240.

¹⁹ A kategóriák kifejtését lásd: RÁKOS 2013, 291–299.

²⁰ Levél: Edmond Labbé Tormay Gézának. 1936. okt. 29. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

és amint kész lesznek, a homlokzatokat is, amelyeken a pavilon belseje leegyszerűsítve jelenik meg a monumentálisabb hatás érdekében.²¹ Györgyi Dénes valóban az egyszerűsítés és a monumentalitás felé haladt a további terveken. Az üvegfelületeket fokozatosan az ablaktalan falfelületek váltották fel a világítást a tető üvegezésével megoldva. A szerkezetet egyre inkább elrejtette, a dekoráció szerepét csökkentette.

A novemberi terveken már számos megoldás a megvalósult változattal megegyező. A díszudvar minden irányból egy traktusos szárnyak veszik körbe, a terek egyszerűen egymásból nyílnak, így a látogatók útvonala egyértelművé vált.²²

A felső földszinti alaprajzon²³ a termekben már a végleges kiállítandó anyag van feltüntetve. A főbejárat és a főlépcső kialakítása megegyezik a megvalósult formával. A főbejáratról a délkeleti homlokzat felé vezető lépcső már követi a pavilon melletti sétány íves vonalát. Az Avenue Ferdinand Ier du Roumanie-ra néző szárnynál a díszterem mellett a homlokzaton egy keskeny udvar szerepel még a mozi szellőzése miatt. A Délnyugatra néző oldalon a homlokzatra ablaksorral nyíló – amely a délnyugati homlokzatot ábrázoló terven is szerepel – fogadóterem feliratában Magyarország propagandája és művészetének dokumentációja szerepel, amely a végső kialakításnál az ablakok nélküli turizmus és vasút terme lett.²⁴ Ebből nyílik a délkeleti és délnyugati homlokzat találkozásánál, vagyis végleges helyén a Budapest terem, amelynek feliratában már szerepel a fürdővárosi szerep hangsúlyozása. A Budapest teremből – a végleges változatnak megfelelően – ajtó nyílik a homlokzaton végighúzó erkélyre. A délkeleti szárnyban az iparművészeti kiállítás szintén végleges helyén szerepel, de terét még pillérek osztják két részre. A díszudvar felé pillérek közötti üvegfelülettel csatlakozik, hasonlóan a végső kialakításhoz. A homlokzatra összefüggő ablaksor nyílik, előtte erkély, ami a főhomlokzat felé befordul a sarkon. Az erkély a délkeleti homlokzati rajzon²⁵ is szerepel, amelyen az is látszik, hogy vízszintesét hangsúlyozza egy fölé nyúló lapostető. Ezen a homlokzaton a megvalósult megoldáson nem volt erkély illetve ablaksor. A főhomlokzati szárnyban a délkeleti sarkon a színpadművészet, az ablaktalan falfelület mögött a textilipar és a divat terme kapott helyet szintén a végső kialakításnak megfelelően. Innen nyílik a két szintet összekötő lépcső előtere a díszudvarba. Az előtér a másik irányban összeköttetésben a vesztibüllet. Az októberi terveken a pavilonhoz csatolt részek – Avenue Ferdinand Ier du Roumanie homlokzata előtti árusító pavilon, a bejáratához vezető tető, a turizmus vitrinsora, a vasút kis pavilonja – már nem szerepelnek a rajzon.

²¹ Levél: Tormay Géza Edmond Labbénak. Bp. 1936. nov. 18. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

²² Levél: Comte E. Csáky és Prof. D. Györgyi: Maurice Chatenay építésznek Bp. 1936. nov. 25.: küldik a terveket (homlokzatokat is). 10 nap múlva indulnak Párizsba egyeztetni a részletekről. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

²³ 112. rajz. 1936. nov. 14. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

²⁴ Fotó: a magyar pavilon délnyugati homlokzata mellett álló román étterem. AN Paris. Exp. Int. 1937. Photoes: pavillons étrangers. F/12/12116.

²⁵ 119. rajz: 1936. nov. 24. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

Az alsó földszinti alaprajzon²⁶ a lépcső már a díszudvarban szerepel a díszterem falához építve a megvalósult állapotnak megfelelően. A délnyugati és a főhomlokzati szárnyba nyíló átjárók már a végleges helyükön látszanak. A délkeleti oldalon üvegekkel kitöltött pillérsor választja el az udvart a mezőgazdasági és népművészeti kiállítástól, ahol végül az éttermet alakították ki üvegezett átlátás nélkül. A főhomlokzati szárnyban a mezőgazdaság és a vadászat terme már ablakok nélkül jelenik meg. A mozi továbbra is szerepel a terven, fala a lépcső falával azonos, a díszterem alatt helyezkedik el, bejárata a mezőgazdaság és vadászat terméből nyílik. A bár az októberi tervvel azonos helyen látszik, de már nem az egész fala nyitott ajtókkal délkeletre, hanem csak annak a közepe. A délkeleti homlokzat jobb sarka ugyanúgy hátraugratott a vészkijáráttal együtt, mint az októberi terven.

A főhomlokzati rajz²⁷ nagyon hasonlít a megvalósulthoz. A bejárat mellett a bal oldali falszakaszon egyelőre csak felirat jelzi a dekoratív szobrászati díszet. Az alaprajzot követve még a főhomlokzat mögé ugratva jelenik meg a délkeleti szárny. Az októberi terv dekoratív festménye helyén a falfelület dísztelen, tagolatlan, bal oldalán a falból kiálló konzolon meztelen férfi szobor áll. Az Avenue Ferdinand Ier du Roumanie homlokzata²⁸ olyan, mint a megvalósult, de itt még szerepel a jobb oldalon a főhomlokzat férfi szobrának női párja.

A sorozathoz tartozik még egy lap a metszetekkel,²⁹ amelyekből kiderül, hogy a díszteremben állt volna Pátzay Pál Szent István szobra, amely végül a főbejárat mellé került kívülre, továbbá, hogy a díszudvar üveges gúlatetővel fedett, a díszterem pedig a díszudvar felé lejtő üveges félnyeregűtővel.

A következő tervcsomag 1937. január 27-én érkezett Franciaországba. A terveken a készítési dátum 1936. december 31. vagy 1937. január 6.³⁰

A felső földszint alaprajzán³¹ a szakrális művészet termében a keresztelőkút még az ablak előtt áll. A Délkeletre és a Délnyugatra néző termeknek már nincs a homlokzaton nyíló ablaka, a Délkeletre néző terem a díszudvar felé három nyílással kapcsolódik középen. A főhomlokzat és a délkeleti homlokzat találkozására mögötti sarokrészen a színpadművészet bemutatása kapott helyet. Itt a tér két szintre osztva jelenik meg a terven, alsó részéből egy kis lépcső vezet a felső, árusításra szánt szintre. Egyelőre ennek a kétszintes résznek a végleges kialakítása nem pontosan ismert.

Az alsó földszint alaprajzán³² a népművészeti szoba helyett már parasztszoba felirat szerepel. A délnyugati homlokzat mögött már az öt ablakos mezőgazdasági terem (állattenyésztés), a

²⁶ 111. rajz: 1936. nov. 14. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

²⁷ 115. rajz: 1936. nov. 24. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

²⁸ 117. rajz: 1936. nov. 24. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

²⁹ 113. rajz: 1936. nov. 24. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

³⁰ 160. rajz: tetők felülről; 161. rajz: pecsét: 1937. jan. 27.: főhomlokzat; 162. rajz: pecsét: 1937. jan. 27.: Avenue Ferdinand Ier de Roumanie homlokzat; 164. rajz: pecsét: 1937. jan. 27.: délkeleti homlokzat; 165. rajz: pecsét: 1937. jan. 27., dátum: 1936. dec. 31. felirat: 3. javaslat: felső földszint alaprajza; 166. rajz: pecsét: 1937. jan. 27. dátum: 1936. dec. 31.: alsó földszint alaprajza; 175. rajz: pecsét: 1937. jan. 27. dátum: 1937. jan. 6.: metszetek; 175. rajz: pecsét: 1937. jan. 27. dátum: 1937. jan. 6.: délnyugati homlokzat. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

³¹ 165. rajz. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

³² 166. rajz. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

főhomlokzat mögött a másik mezőgazdasági terem (növénytermesztés) végleges helyén szerepel. Az utóbbiból a délkeleti homlokzaton nyíló kijáráthoz vagy jobbra fordulva az étterembe vezet egy-egy átjáró. Az étterem végleges helyén, a korábbi tervek mezőgazdasági kiállításra szánt terében szerepel. Az étterem és a díszudvar között még mindig üvegezett felület biztosít átlátást a fal közepén. A bár helyét átvette a konyha, az ahhoz tartozó, a homlokzat bal oldalán nyíló kijárat csak a konyha és az étterem dolgozói számára szolgált volna. A délkeleti és a délnyugati homlokzaton az étteremhez tartozó, a sarkon beforduló pergolas terasz látszik. A délkeleti és a főhomlokzat találkozásánál eltűnt a sarok visszaugratása. A főhomlokzaton és az északnyugati homlokzaton továbbra is meztelen férfi és nő szobra áll a novemberi tervekhez hasonlóan. A metszeteken a Szent István szobor még a díszteremben áll. A díszudvart körbeölelő szárnyakat az udvar felé lejtő, a homlokzatok falfalazása mögé rejtett félnyeregretetők fedik. A díszterem és a díszudvar felett teljes üvegtetőt, a Budapest terem és az iparművészeti terem felett középen kialakított üvegtetőt, a turizmus és vasút termék két hosszanti oldalán egy-egy keskeny üvegtetőt – ahol végül szintén középen alakították ki az üvegtetőt – jelöl a terv. A szakrális művészet termében a pillérek mögötti falfelületet – amelyben végül Molnár-C. Pál festményét helyezték el – felülről szintén üvegtető világítja meg.

A terveket áttekintve kiderül, hogy a parasztszoba mellett kiállító és árusító Hangya Szövetkezet nem szerepel egyikén sem, a kiállítók közt is csak a zsűrinek küldött listákban tűnik fel, amelyek már a kiállítás fennállásakor készültek.³³ Elképzelhető, hogy részvételükről csak az utolsó pillanatban döntöttek.

Az 1937. március 27-én Párizsba érkezett tervekből³⁴ főként a főhomlokzatról kapunk információt. Különös, hogy a főhomlokzatról készült látványtervek – már a megvalósult felépítést mutatják – együtt érkeztek olyan decemberi tervekkel, amelyeken a főhomlokzat bal sarka a korábbi, visszaugratott verziót mutatja. A terveken a főhomlokzat szobor konzolján minden esetben más alak áll: Mária gyermekével, ruhás szent, meztelen férfi.

A pavilon végső kialakításában fontos szerepet játszó szakralitás a terveken kevésbé hangsúlyosan, nem egyértelműen jelenik meg. Az épület külsejének díszítésben a tervező eleinte a klasszikus emberalakra koncentrált, amelyet a falkép, a posztamensen ülő és a konzolokon álló meztelen szobrok is mutatnak. A szent alakok csak a végső változatoknál jelentek meg. A szakrális művészet terme ugyan már az első tervváltozatban is szerepel, elnevezése folyamatosan változott (salle de l'art ecclésiastique, l'art appliqué, l'art décoratif, l'art religieux), többször elhagyva a szakralitásra vonatkozó jelzőt. A keresztelőkút a teremben végig az üveglak előtt jelenik meg a terveken,

³³ Lista és ábra: gróf Teleki Andortól a magyar pavilon kiállítóiról. 1937. július 23. AN Paris. Exp. Int. 1937. Dossiers des nations participantes: Hongrie. F/12/12365.

³⁴ 147. rajz: pecsét: 1937. márc. 27-én érk. dátum: 1936. dec. 5. megegyezik a Kiscelli Múzeum É Gy 66 162. 54. leltári számú tervével; 148. rajz: pecsét: 1937. márc. 27-én érk. dátum: 1936. dec. 5. megegyezik a Kiscelli Múzeum É Gy 66 162. 55. leltári számú tervével; 189. rajz: 1937. márc. 27-én érk.: éjszakai látványterv a főhomlokzatról; 192. rajz: 1937. márc. 27-én érk.: látványterv a főhomlokzatról; 206. rajz: 1937. márc. 27-én érk.: látványterv a két útvonal találkozásából nézve. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

elképzelhető, hogy eredetileg csak a templomi üvegablak és környezete kapott volna kápolna jellegű kialakítást, a terem többi részén pedig más művészeti alkotások szerepeltek volna.

Az építkezés

A külföldi szekció pavilonjainak építkezését francia építészek vezették, akik az adott ország tervezőjével folyamatosan egyeztetve, annak terveit követve dolgoztak. A magyar pavilon számára kijelölt francia építészek, Maurice és Roger Chatenay és Ferret³⁵ 1936 decemberében kezdték meg a pavilon terveinek feldolgozását, a terepviszonyokra való adaptálását.³⁶ Györgyi Dénes 1936. december 10-18. között járt először Párizsban, ekkor (dec. 16.) volt az ünnepélyes alapkövetétel is.³⁷ Mivel Györgyi Dénes tervein semmilyen magyarázatot nem adott az anyaghasználatra, a rajzok alapján a francia építészek maguk tettek javaslatokat. A felépítést fa- és vasszerkezetű tetővel fedett falazott szerkezetként határozták meg, amelyet 4x4 méteres sejtekből szándékoztak kialakítani, azokat vakolattal elválasztva egymástól a tűzesetek megelőzésének érdekében. Az egyes terek mennyezeteinek kiképzésére fémszerkezettel megerősített üveget és szövetet javasoltak, a padlók kialakításához vasbetont.

Két költségvetésből, amelyeket Györgyi Dénes és a francia építészek együtt készítettek, ismerünk néhány további adatot az anyaghasználatra és a szerkezetekre vonatkozóan.³⁸ Az alapot betonból öntötték, a falak vasvázás szerkezetekként épültek vasbetonnal vagy téglával kitöltve. A tartópillérek vasbetonból készültek. A tető egyes részeinél is nagy mennyiségben alkalmaztak fémszerkezeteket. A belső válaszfalakat gipsz alapú anyagból építették. A díszudvar, a dísztermet, a fogadótermet (turizmus és vasút terme) és a Budapest termet fémszerkezetes üveggel fedték. A többi terem fedése fenyőfa szerkezetű volt. A mennyezeteiket gipsszel borították. Az alsóföldszinten a padlóburkolatok alá 7-8 cm betont öntöttek. Kerámia lappal burkolták a padlót a vestibülben, a díszteremben, a Budapest teremben, az iparművészeti teremben, a díszudvarban, a népművészet, a mezőgazdaság és vadászat termében, az étteremben és a toronyban a lépcsőfordulóknál.³⁹ A dekoratív művészet termébe – amely itt valószínűleg a szakrális művészet termét jelenti – fenyő hajópadlót terveztek. A díszudvar lépcsőjét betonból öntötték, és kővel burkolták. Az ajtók és ablakok nagy része vasból

³⁵ Határozat: Commissariat Général de l'Exposition Internationale de Paris 1937. 1936. okt. 22.: Maurice és Roger Chatenay és Ferret megbízva a magyar pavilon építésével. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

³⁶ Tasnádi Nagy András államtitkár levele, Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 10.706./1936.III, 1936. május 2. MOL, Külügyminisztériumi anyag, Párizsi Világkiállítás 1937, K728, 1. cs. 3. tétel.

³⁷ Az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal elnökének levele Tormay Géza számára, 1781/1936, MOL, Külügyminisztériumi anyag, Párizsi Világkiállítás 1937, K728, 1. cs. 3. tétel; Levél: gróf Teleki Andor Jaques Gréber-nek. 1936. dec. 8. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

³⁸ Becsült költségvetés: készítette: Györgyi Dénes, R. és M. Chatenay és Ferret. dátum nélkül. AN Paris. Exp. Int. 1937. F/12/12553; Költségvetés a munkálatok első szakaszához: készítette: Györgyi Dénes, R. és M. Chatenay és Ferret. 1936. dec. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

³⁹ A padlóburkolatok megrendelését a Société Générale de Carrelage et de Produits Céramiques-tól javasolták.

készült. A külső lépcsőket betonból öntötték. Az étterem teraszára pergolát terveztek. A toronyban vezető lépcső fémszerkezetű volt, amelynek lépcsőfokait betonból vagy az építész utasítását követve más anyagból kellett elkészíteni. A torony díszje aranyozott vasgömb és kovácsoltvas nyíl volt. A teljes becsült felépítési költség 2.206.318 frank volt.

A francia kormány a magyar pavilon felépítésére 750 frank/m²-nyi támogatást adott, bár a magyarok próbáltak többet kérni.⁴⁰ Ez az összeg szerepel a francia és a magyar állam között kötött szerződésben is, amelyet 1000 m²-nyi területig fizetett a francia állam. A támogatás a nagyobb munkálatokra vonatkozott: a felépítmény, a világítás és a szaniterek kialakítására, amelyet franciaországi, illetve magyarországi anyagokból, előre gyártott elemekből kellett megoldani. A francia és a magyar építészek fizetését a teljes építési költségéből állapították meg. Az első 500.000 frank után 5 %, a fennmaradó rész után pedig 4 % járt összesen számukra, amelynek a felét kapta a magyar építész.⁴¹

A pavilon építésére a francia kormány támogatásának felét, 375.000 frankot 1937 februárjában utalták át a magyaroknak.⁴² A pavilon építési munkálatai februárban megkezdődtek,⁴³ a kivitelező cég a Schmid, Bruneton & Morin volt. Györgyi Dénes 1937 márciusában járt Párizsban, amikor az építkezés megakadt, mert nem született döntés a franciák részéről a Magyarországon elkészített részek behozatalának formájáról.⁴⁴

Az építkezés tervezett menete szerint a szerkezet vázának április 5-ig, a szerkezet kitöltésének április 13-ig, a belső nagyobb munkálatoknak április 26-ig kellett volna elkészülniük.⁴⁵ Pontosan nem tudjuk, miért, de a munkálatokkal nagyon lassan haladtak, amelyek még május végén sem fejeződtek be, miközben május folyamán a világiállítás már megnyitotta kapuit.⁴⁶ Egyelőre nincs pontos adat a magyar kiállítás megnyitójáról. A pavilon teljes építési költsége 2.046.550 frank volt, vagyis majdnem 160.000 frankkal kevesebb a becsülnél.⁴⁷ Ebből azonban Magyarországnak közel 1.300.000 frankot önerőből kellett előteremtenie.

A világiállítás 1937 decemberéig tartott, a Schmid, Bruneton & Morin cég 1938. április 12-én kezdte meg a magyar pavilon lebontását.⁴⁸

⁴⁰ Levél: Edmond Labbé a magyar kormánybiztos számára. 1936. 12. 15. AN Paris. Exp. Int. 1937. F/12/12365.

⁴¹ Convention. Article 9. 1937. január 20. AN Paris. Exp. Int. 1937. Dossiers des nations partitipantes: Hongrie. F/12/12365.

⁴² Határozat. 1937. február 4. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

⁴³ Helyzetjelentés: Chatenay a magyar pavilon építési munkálatairól. 1937. febr. 26. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

⁴⁴ Levél: gróf Teleki Andor Edmond Labbénak. 1937. márc. 19. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

⁴⁵ Levél: Maurice és Roger Chatenay építészek Edmond Labbénak. 1937. márc. 25. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

⁴⁶ Távirat: Tormay Gézártól Jacques Gréber-nek 1937. máj. 28. Hongrie. F/12/12553.

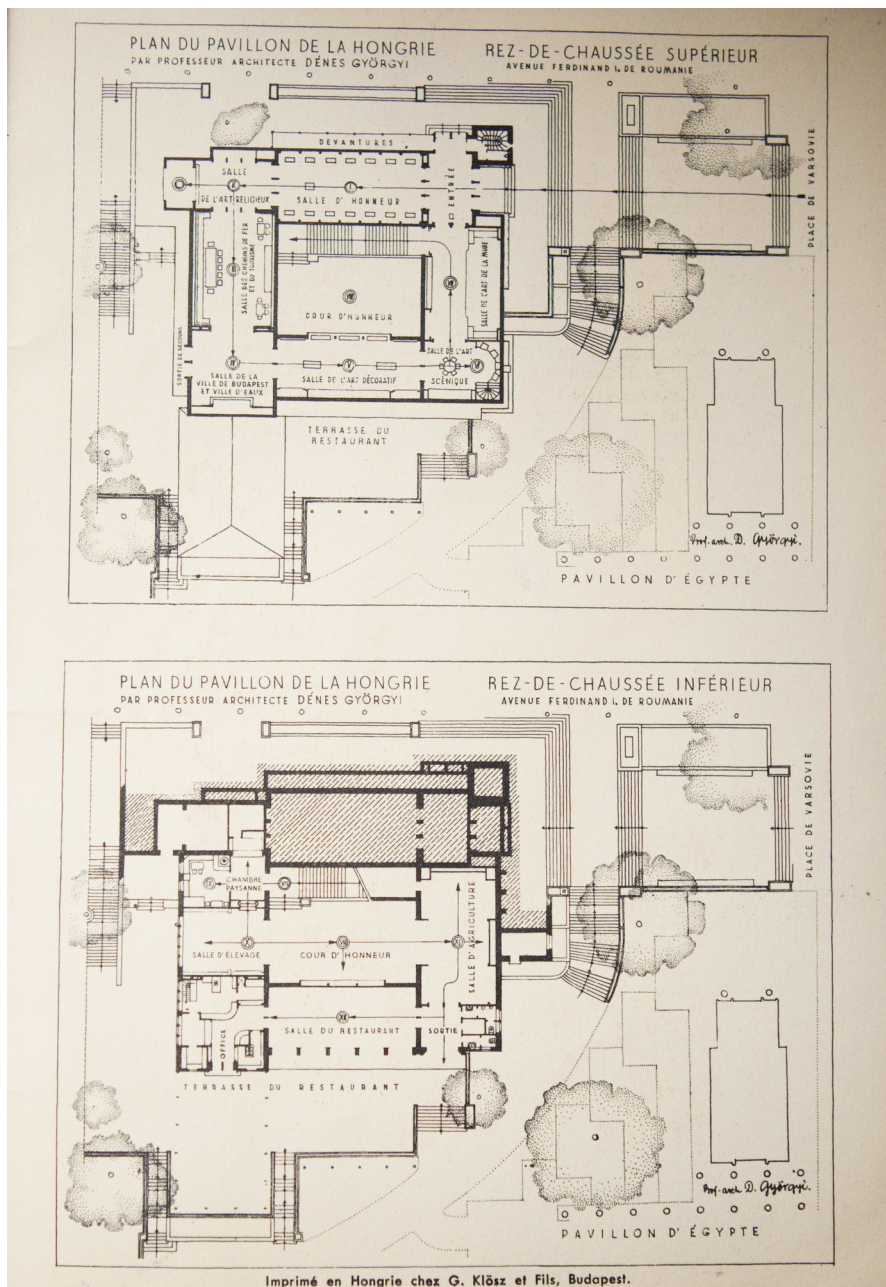
⁴⁷ A teljes munkálatok összegének számítása. Chatenay és Ferret aláírása. 1937. dec. 2. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

⁴⁸ Levél: Maurice és Roger Chatenay a Directeur des Travaux d'Architecture számára. 1938. ápr. 15. AN Paris. Exp. Int. 1937. Hongrie. F/12/12553.

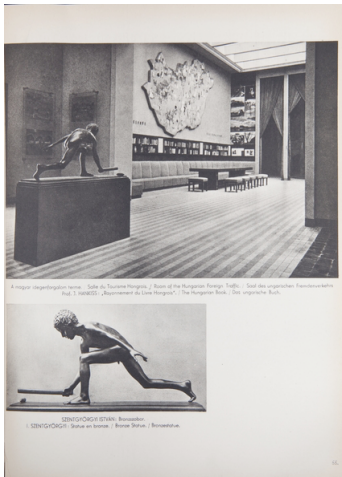
Melléletek

1. melléklet: Az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának főhomlokzata

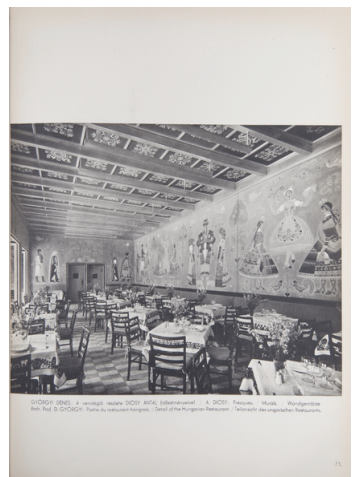
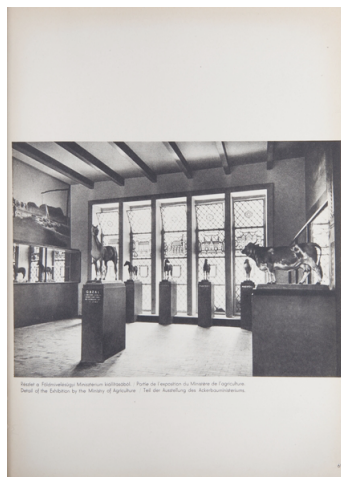
2. melléklet: Az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának alaprajzai

9. melléklet: Az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának turizmus és Budapest terme

10. melléklet: Az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának Budapest terme

11. melléklet: Az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának iparművészeti terme

12. melléklet: Az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának díszudvara

13. melléklet: Az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának mezőgazdasági kiállítása a délnyugati szárnyban

14. melléklet: Az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának étterme

Bibliográfia

ELEK Artúr 1930. „A magyar iparművészet jubileuma”: Magyar Iparművészet 9, 189.

HADIK András – HAJDÚ Virág – PRAKFULVI Endre – RITÓÓK Pál (szerk.) 1994. Rimanóczy Gyula–Weichinger Károly katalógus. OMvH, Magyar Építészeti Múzeum.

RÁKOS Kata 2012. „Művészet és technika a modern életben – Magyar bemutatkozás az 1937-es párizsi világkiállításon.”: Székely Miklós (szerk.): Opus Mixtum I. CentrArt Egyesület, 104–111.

RÁKOS Katalin 2013. „Az 1937-es párizsi magyar pavilon a világkiállítás építészetének tükrében”: Bárdosi Vilmos (szerk.): Asteriskos 4. Tanulmányok. Filozófiatudományi Doktori Iskola. Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola. ELTE-BTK, 291–299.

Ez a lap üres

Groclant

Estozilant

CIRCVLVS ARCTICVS.

ERICA SIV
IA NOVA.

Toronte ac

Axa. Tiquex.

Rocca partida

Tiburones

TROPICVS CAPRICORNI

ANTARCTICVS.

00

210

220

230

240

250

260

270

280

290

300

310

320

330

340

350

360

TERRA AVSTRALIS

Terra del Fuego

Spū inundo la Plata

Instinctu

Poe te

vel f Magi

PHILO SOPHIA
SOCIETAS
PHI SO PHIA
SOCIETAS
PHI SO PHIA
SOCIETAS

Socrates

plato

Geometria

PHI SO PHIA
SOCIETAS
PHI SO PHIA
SOCIETAS

omni sapientia

PHI SO PHIA
SOCIETAS
PHI SO PHIA
SOCIETAS

PHI SO PHIA
SOCIETAS
PHI SO PHIA
SOCIETAS

PHI SO PHIA
SOCIETAS
PHI SO PHIA
SOCIETAS

Rhetorica

Salus

tabula

Astronomia

Giam
matica

Dialectica

caput
canis

Arith
metica

lira

orga
mistrū

musica

Spū inundo la Plata

Instinctu

Poe te

vel f Magi

TERRA AVSTRALIS